

T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

UYGURLARIN (744/5-840) İPEK YOLU ÜZERİNDEKİ
TİCARÎ FAALİYETLERİ

Talip KELEŞ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Mustafa KALKAN

Çankırı – 2016

T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

UYGURLARIN (744/5-840) İPEK YOLU ÜZERİNDEKİ TİCARÎ
FAALİYETLERİ

Talip KELEŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Mustafa KALKAN

Çankırı – 2016

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Bildirimi	iii
Tez Kabul ve Onay	iv
Önsöz	v
Özet	vi
Summary	viii
1. GİRİŞ	1
1.1 ARAŞTIRMANIN AMACI, KAPSAMI VE YÖNTEMİ	1
1.1.1. Amaç ve Kapsam	1
1.1.2.Yöntem	4
1.2. KONU İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR VE KAYNAKLAR	4
1.2.1.Türkçe Kaynaklar	4
1.2.2.Tercüme Eserler	5
BÖLÜM 2:TARİHÎ SEYR İÇİNDE TİCARET VE SİYASET BAĞLAMI: ORTA ASYA'DA DEVLETLER VE TİCARET	6
2.1.ORTA ASYA TARİHİNDE TİCARÎ FAALİYETLER VE İPEK YOLU'NUN ORTAYA ÇIKIŞI	6
2.2. II. GÖKTÜRK DEVLETİ DÖNEMİNDE VE SONRASINDA İPEK YOLU VE TİCARETİN ROLÜ	20
2.3.TİCARÎ FAALİYETLERİN İDÂMESİ İÇİN YOL GÜVENLİĞİNİN TEMİNİ	26
2.4. TÜRK BOYLARI ARASINDA İPEK YOLU'NUN HÂKİMİYETİ İÇİN YAPILAN MÜCADELELER	35
2.5.ORHUN UYGURLARININ YAŞADIĞI COĞRAFÎ ÇEVRE VE ORTA ASYA'NIN SİYASÎ YAPISI	47
2.6.ORHUN UYGUR DEVLETİ'NİN TEŞEKKÜLÜ	51
2.7.ORHUN UYGUR DEVLETİ'NİN TİCARÎ FAALİYETLERİ	57
BÖLÜM 3: ORHUN UYGUR DEVLETİ DÖNEMİNDE DİN, KÜLTÜR VE EKONOMİ	63
3.1.DİN	63
3.1.1.Orhun Uygur Devleti Döneminde İntisap Edilen Dinler	63

3.1.2. Türklerin Dini İnanışlarında Farklı Bir Dönem: Mani Dini Ve Orhun Uygur Devleti'nin Mani Dinine İntisap Etmesinde Etkin Olan Faktörler	70
3.2.KÜLTÜR.....	76
3.2.1.Türk Yaşam Kültüründe Meydana Gelen Değişikliğin Orhun Uygur Devleti'nde Görünüşü; Konargöçer Yaşam Ve Yerleşik Yaşamın Kültürel Etkileşimi.	76
3.3.EKONOMİ	89
3.3.1.Orhun Uygur Devleti'nin Ticarî Faaliyetleri Ve İpek Yolu'nun Önemi ...	89
3.3.2.Orhun Uygur Devleti'nin İpek Yoluna Hâkim Olabilmek İçin Yaptığı Diplomatik Ve Askerî Girişimler.....	95
BÖLÜM 4:ORHUN UYGUR DEVLETİ'NİN YIKILMASI.....	102
4.1.DEVLETİN YIKILMASINA ETKİ EDEN FAKTÖRLER	102
4.1.1.Siyasî Faktörler (İç Ve Dış Faktörler).....	102
4.1.2.Kültürel Ve Dini Faktörler.....	107
4.1.3.İktisadi Faktörler	116
4.2.İPEK YOLU HÂKİMİYETİNİN KAYBEDİLMESİNİN ORHUN UYGUR DEVLETİ'NİN YIKILMASINDA OYNADIĞI ROL.....	123
5.SONUÇ.....	127
KAYNAKÇA	130
EKLER.....	138
ÖZGEÇMİŞ.....	146

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığım [*Uygurların (744/5-840) İpek yolu Üzerindeki Ticari Faaliyetleri*] adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

15/02/2016

Talip KELEŞ

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

[Talip KELEŞ] tarafından hazırlanan *[Uygurların(744/5-840) ipek Yolu Üzerindeki Ticari Faaliyetleri]* başlıklı bu çalışma *[15/02/2016]* tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *[oybirliği]* başarılı bulunarak jürimiz tarafından *[Tarih]* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan : Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU İmza:

Danışman : Yrd. Doç. Dr. Mustafa KALKAN..... İmza:

Üye : Yrd. Doç. Dr.Sayime DURMAZ..... İmza:

ONAY

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 15/02/2016 tarih ve 2016/1 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Ensar ÇETİN
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

[Uygurların (744/745-840) İpek Yolu Üzerindeki Ticari Faaliyetleri] isimli tezimizin konusu, ticaretin, devletlerin var olmalarında ve istiklallerini muhafaza edebilmelerindeki etkisini, özellikle Orhun Uygur Devleti temel alınmak suretiyle detaylarıyla ortaya koymaya yöneliktir.

Orta Asya'da kurulmuş olan bütün devletlerin savaşlarının, barışlarının, ittifaklarının hülasa her türlü siyasi icraatlarının ticarete göre şekillendiği görülmüştür. Calibi dikkat olan husus aynı yaklaşımların ve siyasi mücadelelerin günümüzde de devam etmesidir.

Ayrıca günümüzde ticari emtianın temini nasıl önem arz ediyorsa, intikali de aynı nispette önem arz etmekteydi. Bu noktada Türklerin, ticaretin güvenli akışının kontrolüyle ilgili olarak son derece önemli bir konumda oldukları tespit edilmiştir. Ticari hayata fazla aşına olmayan Türklerin bu işin erbabı olan Soğdlularla işbirliği yapmak suretiyle (dini inanışın vermiş olduğu yakınlığı da kullanarak) sadece ticarî akışı kontrol etmek değil, bizzat ticaretin içinde yer almak istediklerini de anlıyoruz. Bu ticari yakınlaşmalar, Uygur Türklerinin ticari yeteneklerinin gelişmesinde ziyadesiyle etkili olmuştur.

Çalışmamızda Uygurların İpek Yolu üzerindeki faaliyetlerinin, ticarete, sanata, ordu ve siyasete olan etkileri imkânlar nispetinde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında yardımlarını, arşivini şahsımızdan esirgemeyen, danışman hocam Sayın *[Yrd. Doç. Dr. Mustafa KALKAN]*'a, tezin yazım aşamasında ve tashihindeki katkılarından dolayı kıymetli meslektaşlarım *[Osman DENİZ'e, Mustafa ÇELİK'e]* ve katkısı olan bütün hocalarıma teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Araştırmayı tamamlamamız noktasındaki fedakârlıklarından dolayı eşime ve çocuklarıma da namütenâhi şükranlarımı sunarım.

15/02/ 2016

Talip KELEŞ

**Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez
Özeti**

Tezin Başlığı : Uygurların (744/5-840) İpek Yolu Üzerindeki Ticarî Faaliyetleri
Tezin Yazarı : Talip KELEŞ
Danışman : Yrd. Doç. Dr. Mustafa KALKAN
Anabilim Dalı : Tarih
Kabul Tarihi : 15/02/2016
Sayfa Sayısı :9 (ön kısım) + 134 (tez) +12 (ekler)
<p>İpeğin bir mensucat maddesi olarak insanlar tarafından kullanılmaya başlandığı tarihler, eski dönemlere kadar ulaşmaktadır. Sonraki yüzyıllarda da ipek önemini muhafaza etmiştir. Orta Asya Türk tarihi, bu kıymetli kumaşın başka pazarlara sunulmak üzere takip ettiği güzergâhın hâkimiyetini ele geçirme mücadeleleriyle dolu bir tarihtir.</p> <p>İpeğin üreticisi olan Çin, pazarladığı malın güzergâhını da kontrol altına almak istemiştir. Fakat güzergâhın geçtiği topraklarda başka milletler ve kavimler meskûndur. Zikredilen kavimler, mevcut zenginlikleri ele geçirmek amacıyla hareket ettikleri için, Çinlilerin mukavemetiyle karşılaşmışlardır.</p> <p>Grek-Roma, İran ve Çin gibi büyük yerleşik medeniyetler her zaman zenginlik ve jeostratejik bölgelerin kontrolünü ele geçirmek için saldırarak, tahakküm ederek, zayıf olanları ortadan kaldırma yoluna yönelmiştir. İpek Yolu'nun geçiş güzergâhlarının hâkimiyetini tamamen ele geçirmek için askeri, siyasi ve diplomatik argümanları kullanmayı tercih etmiştir. Ama bu faaliyetler, bazen İpek Yolu üzerindeki ticaretin gelişmesine değil, daha çok bu yol üzerindeki canlılığın azalmasına sebebiyet vermiştir.</p> <p>İskitler, Hunlar, I.-II. Göktürk Devleti ve Orhun Uygurları bu güzergâh üzerinde akan kervanların, ticari öneminin farkındaydılar. Bunun yanı sıra, kervanların güzergâhının emniyete alınması dışında kendileri de bazı ticarî faaliyetlerde bulunurlardı. Hatta C. I. Beckwith'in tabiri ile kadim dünyaya ticaretin nasıl olması gerektiğini ve ticaretle bir devletin nasıl ayakta durabileceğini İskitler öğretmiştir.</p> <p>Çalışmamızda; ipeğin İskitlerden başlayarak Grek-Roma, İran, Çin, Hunlar, I.-II. Göktürkler, Orhun Uygurları ve diğer Türk boyları arasındaki askerî, siyasî, iktisadî ilişkileri etkileme noktasında, ne kadar önemli bir yer tuttuğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu araştırma sırasında İpek yolu güzergâhının geçtiği coğrafyaların tamamının bir bütün olarak ele alınmasının, tarihi doğru okuma adına önemli olduğu üzerinde durulmuştur.</p> <p>Grek-Roma, İran ve Çin Hanedanlıklarının siyasetinde kadim zamanlarda takip etmiş oldukları</p>

üslubun bu devletlerin iz düşümü olan günümüzdeki varisleri tarafından da aynen kullanıldığını tespit etme şansı yakalanmıştır. Dün aynı imparatorluklar, nasıl farklı amaçlar doğrultusunda ve müstevliyдилerse zamanla değişen bir şeyin olmadığı açıkça gözler önünde durmaktadır.

Orta Asya'daki Türkler arasında yerleşiklerle temas kuran konargöçerlerin menfaat ve maslahat uğruna siyaseten ne kadar çabuk değiştiğini, dostların düşman, düşmanlarınsa dost olduğunu, siyasi entrikalarla sürdürülen yönetim anlayışının o dönem içinde geçerliliğini koruduğu görülmüştür.

Çin Devleti'nin ikiyüzlü siyasi uygulamalarını, “kuzeyden gelen barbar saldırıları” tezviratını özellikle toprakları ellerinde tutabilmek için kullandığı ve kuzey kavimlerinin işgallerine set çekme arayışına yöneldiği anlaşılmıştır.

İpek Yolu'nda taşınan ticarî emtianın sadece ipek ve diğer mallardan ibaret olmadığı, kültürlerin yayılım alanlarının ve dini akımların toplumları değiştirip dönüştürdüğü, pek çok anlayışın da bu yol vasıtasıyla taşındığı açıklanmaya çalışılmıştır.

Asıl konumuz olan Orhun Uygur Devleti'nin barış amaçlı siyaseti, eski inanış formlarını terk ederek Mani dinine intisap etmeleri ve bu dinin taşıyıcısı olan Sogdların kazandırdıkları, kaybettirdikleri ve toplumu dönüştürebilmek için ortaya koydukları çaba, araştırmamızda ele alınacaktır. Kültüre, sanata hülasa bediî olan güzelliklerin gelişimine, köklü geçmişe sahip olan bu Türk boyunun kattığı değerler incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, İpek Yolu ticareti, Mani dini, Sogd, Orhun Uygurları.

**Çankırı Karatekin University Institute Of Social Sciences Abstract Of
Master's Thesis**

Title of the Thesis : Commercial Activities Of Uighurs On The Silk Road (744/5-840)
Author : Talip KELEŞ
Supervisor : Dr.Mustafa KALKAN (Asistant Professor)
Department : History
Subfield :
Date :15/02/2016
<p>History of the use of silk by humanity dates back to ancient times. It has carried importance for the later times. Central Asia's Turkish history is full of with battles for sovereignty of that route which is the way of trading precious fabric to other bazaars.</p> <p>China which is producer of the silk wants to control route of the good that is produced there. But, there are also other nations and peoples on the route. These people come across with China's defence because of their aim for capturing present riches.</p> <p>Mass resident civilizations such as Grecian-Rome, Iran and China have always attacked to weaker ones to eliminate them by domination and as a result, to conquer control of the riches and geostrategic regions. Military, political and diplomatic arguments are used to sovereign the route of Silk Road as a whole. Yet these actions have not helped development of the trade but recession on the route of Silk Road.</p> <p>Scythians, Huns, Kok Turks I-II and Orhon Turks were aware of commercial matter of caravans on that route. Moreover, not only the route was secured by them but also they trade on that route. As C. I. Beckwith says that Scythians have taught ancient world how to trade and how a civilization can survive with it.</p> <p>In this study; it is tried to be examined that from the beginning of Scythians origin how silk carries a significant role in effect over military, political and economic relations among Grecian-Rome, Iran, China, Huns, Kok Turks I-II, Orhon Turks and other Turkish tribes. Besides, it is understood that geographies stretch through the route are need to be handled as a whole for an accurate history comprehension.</p> <p>It is determined that politic wording of Grecian-Rome, Iran, China dynasties in ancient times has been used in the same way by their successors of present time. As they were ruling and invader empires yesterday, it is clear that there is no change in this matter today.</p>

It is seen that for their own benefit how policy of nomads changes rapidly among the Turks in Central Asia, how hostiles becomes allies and the other way round, in addition, government administration conducted by politic intrigues is also available for that time.

It is realized that hypocrite political practice of China and pack of lies such as “barbarians’ attacks from the north” are used to conserve their land and to cover their quest for invasion policy.

It is tried to be narrated that silk and other commodities are not only transported stocks on Silk Road, but also spreading areas of culture and various mentalities which change societies by religious movements are carried by means of that route.

Main subject of this study Orhon Uighur State’s amicable policy, their conversion to Manichaeism from their old belief, advantages and disadvantages provided by Sogdians and their efforts in converting society is attempted to be examined in this study. It is aimed to evaluate contributions of that ancient Turkish tribe to arts and unique beauties in short.

Key Words: Central Asia, The Silk Road trade, Manichaeism, Sogdians, Orhon Uighurs.

1. GİRİŞ

1.1 ARAŞTIRMANIN AMACI, KAPSAMI VE YÖNTEMİ

1.1.1. Amaç ve Kapsam

Araştırmamızın temel amacı, tarihi süreç içerisinde özellikle Orhun Uygur Devleti (744/5-840) döneminde, İpek Yolunu ele geçirerek devlet ve milletlerinin inkişafını temin noktasında Orta Asya'nın kadim halklarının yaptıkları askerî, siyasî, dinî ve diplomatik faaliyetleri incelemektir. İpek Yolu, ipek ve diğer tekstil ürünleri dışında, pek çok kültürün, inancın yol güzergâhı üzerinden dünyaya açıldığı ve daha pek çok farklı amaç doğrultusunda kullanılan bir yoldur. Taşınan ticarî emtia, çağın ihtiyaçlarına göre değişiklik gösteriyordu. Mesela, belirli bir dönem seramik büyük rağbet görmüştür. Hatta sürekli doğudan batıya giden kervanların yanı sıra İran'da ipek üretilmeye başladıktan sonra ipeğin Çin ve Japonya'da kabul görmesiyle batıdan doğuya aktığı dönemler de olmuştur. Kuzeyden kürk, güneyden baharat, deniz yolları üzerinden de türlü türlü emtia doğu-batı ekseninde akışını yüzlerce yıl devam ettirmiştir. Ama bu güzergâhta, ipek önemini hiç kaybetmemiştir.

İpek Yolu'nun hâkimiyeti askerî güçle sağlanabilirdi. Askerî güce sahip olabilmek ise iktisaden güçlü olmakla ilişkiliydi. Bu iktisadi gücün kaynağı da İpek Yolu'ydu. Geçiş güzergâhlarına hâkim olabilmek, muktedir olmayı zorunlu kılıyordu. İktidar; iç istikrara, iç istikrar ise bölgede âdil bir yönetimin olmasına bağlıydı. Halkını doyuramayan ya da taksimatta adaleti tesis edemeyen bir devletin, güzergâhın kollarının geçtiği şehir devletleri üzerinde hâkim olması imkânsızdı.

Hülasa, her şey iktisadi açıdan güçlü ve istikrarlı olmaya dayanıyordu. Bu istikrar uzun süre hariçten gelen tazyikler ve saikler sebebiyle akamete uğrayabiliyordu. Özellikle Çin Devleti'nin, her türlü istihbarî argümanları da kullanarak ipeğiyle, kadınıyla nüfuz etmek suretiyle, Türk devletlerini iktisadî, siyasî ve askerî açıdan ne denli etkilediği örnekleriyle tarihî seyre bakıldığında net bir şekilde görülecektir.

İpek Yolu güzergâhı, binlerce kilometrelik bir yoldu ve yolun geçtiği her şehir, belde, ekonomik, demografik ve kültürel yönden âbât oluyordu. Bidayette küçük bir ribat, kervansaray ya da vaha iken, İpek Yolu'nun uğrak noktası olmasıyla, inkişâf etmesi bir olurdu. Kervanların Çin'den başlayıp Bizans'a kadar aylarca yolculuk

yaptıkları gibi, belirli alanlarda tacirlerin mal mübadelesi yaptıkları da görülürdü, Taş Kurgan ve diğer örneklerde görüldüğü gibi önemli değişimler yaşanacaktır.

Bazen güzergâhlar bir yerlerde temerküz ederdi, o belde derhal diğerlerinin yanında imtiyaz kazanırdı. İpek Yolu, sihirli bir değnek misali uğradığı ve dokunduğu yeri ya ihya eder ya da kolları önemini kaybedince kavşak noktası dışında kalan yerleşimleri helak ederdi. Özellikle Çin Devleti, Dört Garnizon olarak bilinen stratejik öneme sahip bu bölgelere, hâkim olabilmek için yaptığı mücadelede Beş Balık şehrini savaş arenasına çevirmişti.

Orhun Uygurları döneminde Çin nispeten sakindi, aslında iç karışıklıklar ve hanedanlar arası mücadeleler sebebiyle ayağa kalkacak mecali kalmamıştı. Zira 751 Talas Savaşı, ardından An Lu-Şan isyanı ve diğer isyanlar, Tibet saldırıları T'ang Hanedanı'nı (618-907) Uygur Türklerine mecbur duruma düşürmüştür. Savaşacak mecali olmayan Çinliler, maddî olarak Uygur Türklerine ağır bedel ödemişlerdi. Ayrıca aynı dönemde Çin Devleti kozmopolit yapısıyla istikrarı yakalayacak durumda da değildi.

An Lu-Shan, köken olarak yarı Türk yarı Sogdlu idi, onun yanı sıra Çin'de pek çok kudretli Türk kumandanı da vardı. Böğü Kağan'ın kayınpederi de bunlardan biriydi. Uygurların Ötüken'den taredettiği Göktürkler, Çin'e sığınmışlardı. Bu zümreler, Çin toprakları içinde oldukça nüfuzlu insanlardı, Çin devleti birçok yönden Türklere farklı sebepler vasıtasıyla bağımlı idiler ya da onlara karşı müteyakkız olma zorunluluğunu hissediyorlardı.

Emeviler döneminde Araplar, Türklere çatışsalar da Abbasîlerin Orta Asya'ya yaptıkları askeri harekât; Çin'in zayıflamasını ve Türklerin toparlanmasını sağlamıştır. Orhun Uygurlarının Talas Savaşı'ndan yedi yıl önce kurulmasının bu sebeplere bağlı olduğunu görüyoruz. Orhun Uygurlarının, Göktürklerin akınlar yaparak elde ettiklerinden daha ziyadesini, T'ang Hanedanı'na verdikleri askeri desteklerle iktisap ettikleri tarihen sabittir. Sahip olduklarını, Soğdlu tüccarlarla beraber batı pazarlarında satarak, büyük servetler kazandılar. Bununla birlikte ticareti de o dönemin en yetkin tüccarlarından öğrenmiş oldular. Ayrıca tüccarların çatal dilli oldukları bilirse de diplomat ve bürokrat ihtiyacı olan bozkır devletlerinin Soğdlu tüccarlara olan bağımlılığı kaçınılmazdır. Bu insanlar, bozkırda savaş çıkırtkanlığı gibi işlere kalkışıyorlar, görevlerini kötüye kullanabiliyorlardı. Aslında bozkır

tarihinin doğru anlaşılması için bu tüccarların iyi anlaşılması gereklidir (Gündoğdu,2014:299).

I. Göktürkler döneminde Eftalitlerin ve İranlıların baskısıyla doğuya taşınmak zorunda kalan Soğdlular, hem Göktürklerin hem Uygurların diplomasi ve ticarete en büyük yardımcıları olmuşlardır. Uygurlar, Çin'i adeta sömürüyordu ve Çinliler buna ses çıkartamıyordu.

Çin topraklarını işgal yerine sömürmeyi tercih etmeleri ve geniş topraklar, ele geçirme çabası içinde olmamalarının sebebi, savaş değil barış eksenli bir politikayla gelişmeyi tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır.

Uygurlar, Çin'den aldıkları ipeği saldırarak, baskın yaparak elde etmek yerine, hem ticari faaliyetleri hem askeri desteklerinin mukabili olarak temin etmeye çalışıyorlardı. Soğdlu tüccarların eliyle ticari faaliyetlerini çok güzel idame ettiren Orhun Uygurları, bütün mesailerini İpek Yolu güzergâhının inkişafına ve yol güvenliğine teksif etmişlerdi.

Araştırmamızda Böğü Kağan'ın Mani dinine intisap etmesinin altında yatan gerçek saik; Soğdlu tüccarlarla din bağı kullanarak yakınlaşmak ve ticari faaliyetlerini onların eliyle yürüterek, devletin ticaretten en azami ölçüde müstefit olmasını sağlamaktı. Türkler; Soğdluların ticari ve siyasi dehasına, Soğdlu Mani tüccarlarsa Uygurların askerî himayesine muhtaçtı ve bu şekilde müttefik olarak hareket etme yolunu seçtiler.

Fakat Böğü Kağan, umduğuna nail olamadı, zira Vezir-General Tun Baga Tarkan'ın darbesiyle tahtından ve canından oldu. Soğdluların Türklerin Çinlilerle olan siyasetinde menfi etkileri de vardı. Mesela; Çin'de tefecilik yapmaları, tapınakları için Çinliler'den para toplamaya kalkmaları, Çin'in iç işlerine müdahil olacak kadar ileri gitmeleri sıralanabilir. Hatta Böğü Kağan'ı Çin'e saldırmaya icbar edenler de Soğdlulardır ki bedelini canlarıyla ödemişlerdir.

Kültürel alandaki katkılarından da bahsetmek gerekirse; Soğdluların yazısını benimseyerek eserler te'lif etmeleri, bilinen yakın etkileşimle gerçekleşecektir. Hatta Uygur Türklerinin marifetli tüccarlar olmalarının sebeplerinden bahsederken son derece zor olan Mani riyazet ve disipliniyle terbiye oldukları için, tuttuğunu koparan bireylere dönüştüklerini söyleyen müverrihler de mevcuttur.

Göktürkler ve Uygurlar arasında yerleşik hayata geçmeyi arzu eden, bazı kağanların etkisiyle yaşam biçimlerini kısmen değiştirenler de olmuştur (73:2006 لى شك) Bilge Kağan'ın ölmeden evvel, Çin'le barış yaparak ticari faaliyetlere ehemmiyet vermesi her fırsatta bu meyanda icraatlarda bulunduğunu gösterir. Mevcut durum, askeri faaliyetlerden ziyade, iktisadi faaliyetlerin ön plana çıkmaya başladığını işaret eder. Askerî açıdan son derece mahir olan Türk devletleri, ordularının ancak iktisadî sistemin gücüne bağlı olarak başarılı olacaklarını iyi bilirlerdi. Onun için bu kervanlara gözü gibi bakmışlardır. Çin, İran veya Bizans gibi müstevli hırslarının zebunu olarak ticareti akamete uğratmamışlar bilakis inkişafın teminatı olagelmişlerdir.

Uygur Türk Devleti'nin bütün faaliyetleri İpek Yolu üzerindeki imtiyazın hâkimiyetini koruyup kollamaya yönelik olmuştur. Bu yolun önemi ve mahiyeti iyi kavrandığı için bütün siyasi icraatlar da aynı yolun hâkimiyetinin devamına yöneliktir.

1.1.2.Yöntem

Çalışmamızı üç ana başlık altında ele aldık. Birinci bölümde ticaretin siyasetle münasebeti ve bu münasebetin Orta Asya devletleriyle etkileşimi konusu işlenmiştir.

İkinci bölümde, İpek yolunun dine, kültüre ve ekonomiye olan etkileri, (özellikle Orhun Uygurları'nın) bu etkileşimler neticesinde sosyal hayatta meydana gelen dini ve kültürel farklılaşmanın, sosyal hayata menfi ya da müspet yansımaları ele alınmıştır.

Üçüncü Bölüm ise tezimizin merkezinde bulunan Orhun Uygur Devleti'nin yıkılması ve buna etki eden asli ya da tali meselelerin işlenmesine yönelik olmuştur.

1.2. KONU İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR VE KAYNAKLAR

1.2.1.Türkçe Kaynaklar

Konumuz ile ilgili olarak Türkiye'de telif edilen eserlerden fazlasıyla istifade edebilme şansımız olmuştur. Orta Asya tarihi ile ilgili te'lif edilen eserlerin pek çoğunda konumuzla ilgili verilere ulaşmak mümkündür. İbrahim Kafesoğlu, Bahaeddin Ögel, Özkan İzgi, Saadettin Gömeç, Gülçin Çandarlıoğlu, Ahmet Taşağıl,

Erkin Emet, Tilla Deniz Baykuzu gibi tarihçilerimizin ve bunun yanında kaynakçamızda sıraladığımız diğer bilim insanlarının kitap ve makalelerinden ziyadesiyle istifade ettik. Özellikle Turgun Almas'ın "Uygurlar" isimli müstakil çalışmasından ve Doğu Türkistan'da neşredilen diğer Uygur Türk'ü ve Çinli müelliflerin orijinal çalışmalarından da faydalandık.

Ayrıca İslam Ansiklopedisi ve Türkler Ansiklopedisi gibi ansiklopedik eserlerden de faydalanılmıştır. Aldığımız bilgilerin tamamının bağlantılı kaynaklarını adres göstermek suretiyle belirttik. İhtiva ettikleri makalelerin yanı sıra makaleleri yazan akademisyenlerin kullanmış oldukları kaynakların, birinci elden kaynaklara ulaşma noktasında çalışmamıza oldukça büyük katkısı olmuştur.

YÖK'ün arşivleri, akademik çalışmaları ihtiva eden pek çok site çalışmamız esnasında ve kaynaklara ulaşma dönemimizde işimizi oldukça kolaylaştırmıştır.

1.2.2.Tercüme Eserler

Orta Asya tarihi konusunda çalışmalar yapan değerli pek çok yabancı müverrih olduğu malumumuzdur. Lakin bu çalışmamız esnasında bize en çok katkı sağlayanlar ise başta Cristopher I.Beekwith, W.Barthold, L.N. Gumilyev, L. Ligeti, Jean Paul Rox, Carter Vaughin Findley, Hans Wilhelm Haussig, Wolfram Eberhard gibi tarihçilerin eserleridir. Türkçeye tercümesi yapılmış başka eserler de mevcut olup istifade edilenlerin bilgileri kaynakçada derç edilmiştir.

BÖLÜM 2:TARİHİ SEYR İÇİNDE TİCARET VE SİYASET BAĞLAMI: ORTA ASYA'DA DEVLETLER VE TİCARET

2.1.ORTA ASYA TARİHİNDE TİCARİ FAALİYETLER VE İPEK YOLU'NUN ORTAYA ÇIKIŞI

Turgun Almas'ın ifadelerinden Orta Asya halkalarının tarihinin çok eskilere dayandığını, Asuriler ve Mısırlılar arasındaki ticari faaliyetlerden anlıyoruz. Asuriler, günümüzden altı bin yıl önce yaşamış bir medeniyetin banileri olarak Orta Asyalılarla ticari ilişkiler kurmuşlardır. Şöyle ki; Mezopotamya'da M.Ö.4000 yılında yaşayan Kraliçe Şubat'ın mezarında bulunan takılarda Badahşan zümrüdü vardır. Mısır'da iki bin yıl öncesinin zümrütlerinin bulunması, Orta Asya ile Mezopotamya ve Mısır arasındaki ticari ilişkilere delalet etmektedir. Çünkü bu zümrütler yalnızca Orta Asya'da bulunmaktadır (Almas, 2010:199).

Ticaretin insanlık tarihiyle yaşıt bir meşgale olduğunu söyleyebiliriz. İnsanoğlu hayatını idame ettirebilmek adına, bir çabanın içinde olmak zorundadır. Kimi toprakla, kimi hayvanla, kimi zanaatla, kimi de ticaretle iştilal etmek mecburiyetindedir. Fakat görünen o ki hiçbir meslek, insanoğlunun ihtiyacını tek başına karşılayamaz, bundan dolayı da biri diğesine muhtaç, başka bir ifadeyle biri diğesinin mütemmim cüzüdür.

Birbirini tamamlayabilen emtianın tamamının aynı yerde bulunması ise muhaldir. Bu durum; pazarların doğmasına, pazarlara malın getirilmesi ameliyesine, o da kervanlara, kervanlar ise güzergâhların oluşmasına sebep olmuştur.

İnsanın fizyolojik yapısında kan damarlarının rolü ve önemi ne ise insan toplulukları için de yolun rolü ve önemi de odur. Kanın dolaşımı nasıl damarlar sayesinde mümkünse, damarlarda vuku bulan bir tıkanıklık, bir bozukluk insan hayatını bir anda tehlikeye sokuyorsa aynı şekilde yolun yokluğu, azlığı, çokluğu, bozukluğu, mükemmelliği toplumun hayatını menfi ya da müspet etkiler. Milletlerin organize olmuş hali olan devletin hayatını idame ettirebilmesi, yol denilen güzergâhların işler olması ve güvenliğiyle yakından ilgilidir.

Günümüzde dahi enerjiye ulaşmak kadar, enerjinin transferini sağlamak büyük bir problem değil midir? Petrol boru hatlarının geçici güzergâhları için verilen kavgalar bunun en müşahhas örnekleridir, geçmişte de durum böyledir.

H. Tokuda'nın ifade ettiği gibi; İpek Yolu güzergâhı, Tarım Havzasında her kervanın uğramak zorunda olduğu bir bölgedir. Bu bölge son derece kuraktır. Hatta yılda düşen yağmur miktarı çok az olduğu için fazla bitki yetişmez. Bu yüzden değil insanların, hayvanların dahi yaşamakta zorluk çektiği bir bölgedir. Fakat bu bölgede küçük noktalar halinde vahalar vardır. İpek Yolu'yla beraber bu vahalar, ticaret merkezi haline gelmişti. Tüccarlar her türlü ihtiyaçlarını burada karşılıyor, bu şehirlerde mola veriyorlar, buralarda mal mübadelesinde bulunuyorlardı. Bu şehirler, İpek Yolu sayesinde her türlü açıdan inkişaf edebilmiştir (Tokuda, 2010:33).

Mezkûr ifadelere ilave olarak bölgenin, ticaret tarihinden başka, kültür tarihi açısından da çok dikkat çekici olduğu anlaşılıyor. Tüccarlar; getirdikleri malları satarak ticaret yapıyorlar, kültürlerin burada yerli kültürlerle kaynaşmalarını sağlıyorlardı. Böylece yeni kültürlerin doğmasına imkân tanıyorlardı.

Yukarıdaki hususu destekler mahiyette H. Tokuda:

*“Mesela günümüzde başta Çin olmak üzere Kore ve Japonya gibi pek çok Uzakdoğu ülkesinde Budizm'e inanılmaktadır. Bugün Budistler Buda'nın heykeline dua ederler. Aslında Budizm'de heykel yoktur, Budizm'in heykelleri Yunan kültüründen geçmiştir. Budizm, Hindistan'dan Orta Asya'ya geçerek Uzakdoğu ülkelerine gelmiştir. O zaman Orta Asya'da “Bactria” adında Yunan devletleri vardı. Bu yüzden Budizm, Orta Asya'da Yunan kültürü ile karşılaşmış ve sonuçta Budizm'de heykel ortaya çıkmıştır”*demektedir (Tokuda, 2010:33).

Yine kültürel etkileşime dair Baykuzu:

“Kansu Bölgesi Çin'in Batı'ya açılma, batının ise Çin'e giriş noktasıdır. Yüzyıllarca meşhur İpek Yolu'nun doğuda ve batıda saçaklanan yollarının birleştiği tek bölge olmuş ve bunun getirdiği avantajları çok iyi kullanmıştır: Maddî zenginlik ve farklı dinler, kültürler... Bizim için en önemli konulardan biri ise İpek Yolu'nda sadece ticarî değiş tokuşlar değil, inanç ve kültür alış verişi de yapılmış olmasıdır. Yabancı tüccarlar beraberlerinde yalnızca ticarî mal değil kendi adetleri, dinleri ve sanatlarını da getirmişlerdir. Tıpkı alıp götürdüklerinin yalnızca ipek, kumaş ve porselen vs. olmadığı gibi. İpek Yolu'nun maddi getirileri

dikkatlerin her daim burada olmasına sebep olmuştur” ifadelerini kullanmaktadır (Baykuzu, 2007: 196).

Orta Asya, Çin ile Batı arasındaki ticarete bir merkez konumundadır. Çin ile ticarete Kansu değil, Orta Asya güzergâhları kullanılmaya başlanılmıştır. Tarım Havzası şehirleri, Türk tarihi kadar Çin tarihi açısından da binlerce yıldır önemli bir yer olmuştur. Bunun sebebi Çin’in Orta Asya, Hindistan, İran ve Roma’ya çıkabileceği tek yer olmasından kaynaklanmaktadır (Baykuzu, 2015:59). Orta Asya bu konumuyla çeşitli yönlerden gelen bütün İpek Yolu güzergâhlarının kesiştiği bir buluşma yeri durumundaydı (Haussiq, 1997:119).

Orta Asya’ya ipek böceği Tarım Havzası’ndan gelmiştir. Hoton, en nadir ipek böceği yumurtalarına haiz bulunuyordu. Bunların başka yerlere sevkiyatı kesinlikle yasaktı (Haussiq, 1997:81). Bu nedenle işlenmiş mamul halde ipek sevkiyatı tekeline elinde bulunduranları cazibe merkezi haline getiriyordu. Cazibe merkezi olan her yer iştah kabartır. Zira hareket varsa tedavül eden para ya da para edecek kıymetli emtia vardır. Tarih boyunca devletler bazında İskitler, Yunanlılar, Hunlar, Çinliler, İran, Bizans, Göktürk, Uygur ve diğer milletler Orta Asya’yı cazibe merkezi kılan İpek Yolu’nun hâkimiyeti için birbirleriyle mücadele edegelmişlerdir.

M.Ö. 1000. yılın ortalarında zuhur eden ve ilk göçebe olarak bilinen İskitler’dir. Orta Asya’dan batı bozkırlarına göç etmişler ve orada çok büyük bir güç haline gelmişlerdir.

Findley, konuyla ilgili olarak İskitler dönemindeki bozkır kültürünü tanımlamakta en büyük unsurun bozkırda zahmetsizce yaşayabilen Przhevalski atları ve ilaveten üç parçadan mamul yay, kısa kılıçlar, hançerler, karmaşık at koşumları gibi aksesuarlar olduğunu belirtmiştir (Findley, 2012:41). Bu sayılan malzemeler başka milletlere karşı İskitleri askeri güç açısından avantajlı hale getirmiştir.

Ticaret, eğer savaşı beslemiyorsa genellikle barış ortamında gelişir. Hülasa kendilerine saldıran güçlere karşı koyması bir milleti saldırgan yapmaz. Saldırıya uğrayan herkes nefsi müdafaa hakkına sahiptir. Nitekim bu açıdan Findley, Çin Seddi’nin bir savunma politikasının değil saldırgan genişlemeci bir politikanın icabı olduğu görülür, demektedir. Ayrıca bu saldırgan Çin politikası, Hunların müstakil bir imparatorluk kurmalarında etkili olmuştur, yorumunda da bulunur (Findley, 2012:44). Bu duruma emsal olması açısından İskender’in komutasında Makedonyalı

ve Yunanlıların M.Ö. IV. yüzyılda Orta Asya'yı işgal etmeleri de mânidardır (Beckwith, 2011:51).

Beckwith'in belirttiği bu işgaller, nedense hiç görünmez. Daha ziyade mezkûr askeri harekâtın özellikle Büyük İskender'in yaptığı istila Helen Medeniyeti'nin insanlığa yaptığı katkıları noktasında incelemeye alınır, istilacı yönü sanki hiç yokmuş gibi değerlendirilir. Buradan, mezkûr saldırıların, işgallerin, asıl amacının saldırılan milletlerin zenginliğini ele geçirmek ve inkişafına mani olmakla alakalı olduğu anlaşılmaktadır.

İskitlerin kurdukları ticaret ağları, yaptıkları ticaret yukarıda da belirttiğimiz gibi rakipleri olan devletlerin iştahlarını kabartacak cinstendi. Ticarî insiyatifi ele geçirenin en güçlü olduğu gerçeği her zaman bakidir. Ticaret zenginliği, zenginlik her açıdan inkişafı, muktedir olmayı ve iktidarını kendi halkına ve diğer devletlere kabul ettirmeyi beraberinde getiren, son derece mühim ve bir o kadar da kadim bir faaliyetti. Ticaret önemli olduğu için, ticari faaliyetlerin cereyan ettiği yollar ve pazarlar da haliyle çok önemliydi.

İpek Yolu, ismini eski dünyanın en çok rağbet gören mensucat kalemi olan "İpek" ten almıştır. Yolun günümüzde bilinen "İpek Yolu" olarak adlandırılması tanınmış Alman coğrafyacısı Ferdinand Freiherr Von Richthofen'in 1877 yılında ilk defa bu terimi kullanmasıyla yerleşmiştir (Diyarbakirli, 2011:15).

İpek Yolu tabirinin ilk kullanılmaya başlandığı yer Avrupa'dır. Çinliler bu yolu hiçbir zaman bu adla kullanmamışlardır. Arap kaynaklarında "Et-Tarik'ul Harir", İngilizcede "Great Silk Road", Moğolcada "Jamb" adıyla anılır. İpeğin ana vatanı denilince sadece Çin değil, Doğu Türkistan akla gelmekteydi. Çünkü ipeğin Orta Asya'dan ihraç noktası Doğu Türkistan'dı (Kırpık, 2012:174). Her ne kadar 1877 yılına kadar bu isimle anılmıyor olsa da başladığı tarihten beri bu güzergâhta özellikle ipek ticareti hep rağbet görmüştür.

Tarihin akışı içinde Çin'in Han Sülalesi İmparatoru Wu-ti (M.Ö.141-89) başta ipekli kumaşlar, değerli taşlar, kâğıt, baharat gibi değerli ihraç mallarını komşularına ve batıya kadar uzanan ülkelere ihraç ederek büyük bir servet kazanmak hem de müttefik aramaya yönelik seyahatler ve yolculuklar yaptırdı (Diyarbakirli, 201:17).

Müttefik bulamadılar ama bu yolculukla batıyı tanıyan Çinliler, başka kavimlerle ticaret yapmaya başlamışlardır. Bu güzergâhla beraber, ticaret ivme kazanırken İpek Yolu'nun hâkimiyeti için binlerce yıl sürecek bir mücadele de başlamış oluyordu. Bu müthiş kazançtan namütenahi müstefit olabilmek için kendine güvenen her devlet müstakil, zayıf olanlarsa uygun müttefiklerle beraber yolun hâkimiyeti için her fırsatı değerlendirmeye amade hale gelmişlerdi (Taşağıl, 2011:173). Çin için İpek yolu sadece ticari veya kültürel alışveriş anlamına gelmiyordu. Aynı zamanda kendi topraklarını güvence alabilmek veya sürekli tanpon bölgeler oluşturarak olası tehditleri mümkün olan en düşük seviyeye indirmek, etkisi altına aldığı toprakların Çin vatanına dönüşmesi için nüfus iskânı ve kültürünün yayılması anlamını da taşıyordu (Karluk, 2014:58). Aslında İpek Yolu güzergâhında bulunan medeniyetlerin yola tahakküm etmek istemelerinin kendilerince makul ve hayati öneme haiz gerekçeleri her zaman olagelmıştır.

Bu medeniyetler, İpek Yolu'nun hâkimiyetini ele geçirebilmek için bazen savaşmışlar bazen müttefik olmuşlardır. Refah ve zenginliğin ism-i sanisi olan “İpek Yolu” bu devletlerin inkişaflarında da, yıkılışlarında da en önemli etkenlerden birisidir.

Türklerin yaşadığı toprakları, İpek Yolu güzergâhının üzerindeydi. Mevcut durum Türklerin İpek Yolu'nun en büyük ortağı olmasını zorunlu hale getirmiş oluyordu. Özellikle Orhun Uygur Devleti'nin kurulmasıyla birlikte, İpek Yolu'ndaki işleyiş savaş değil barışa daha yakın bir şekle bürünmüştü. Çünkü Uygurlar savaştan ziyade barışa, din, sanat ve ticarete önem veren politikalar yürütmüşlerdir (Avırmed, 2014:76).

İpek Yolu güzergâhının güvenliği evveli emir Türklerden soruluyordu. Miladi 921-922 yıllarında Bağdat'tan Hazarlara doğru seyahat eden Ahmet İbn-i Fadlan, seyahatnamesinde; ülkelerinden geçen kervanlara Türklerin yardımlarından, misafirperver davranışlarından tafsilatlı bilgiler aktarır (Şeşen, 1995:35). Türklerin yaratılışlarının bir tezahürü olan misafire ikram geleneğinin, tüccarların memnuniyetine vesile olduğu için, ticarî akışın inkişafına da faydasının olduğu düşünülebilir.

Ticaret için pek çok ülkeyi geçerek nihai menziline akan kervanların, geçtikleri ülkelere hem ticari canlılık katmaları hem de o ülke insanların refah seviyelerini

yükseltmeleri ve böylece devletlere ödedikleri vergilerle büyük bir kazanç kapısı haline gelmeleri anlaşılabilir bir durumdur. Bu kazançta şüphesiz ipeğin çok büyük katkısı vardır.

Tarihi İpek Yolu, eski Çin medeniyetini Batı'ya ulaştıran en önemli kanaldı. Ayrıca bir kültür köprüsüydü. Genel anlamda İpek Yolu, Han Hanedanı döneminde doğudan Chang'an şehrinde başlayarak (Kırbaş, 2011:71) Orta Asya'da birçok büyük tarihi şehirden geçer, Doğu Türkistan'da ikiye ayrılır. Tarım Havzası'nın kuzey ve güneyinden geçen kollar Kaşgar'da birleşir. Bundan sonra bu yol ikiye ayrılır. Bir yol güneye Afganistan'dan Hindistan'a iner, diğer yol batıya devam eder (Karpuz, 2011:78).

Hülasa, büyük Batı-Doğu İpek Yolu, Kaşgar'dan en güneydeki yolu takiple, Hotan'dan geçerek ipeğin hakiki yurduna ulaşmaktaydı (Ligeti, 2011:58).

Batı'yı Uzak Doğu'ya Hindistan'ı Çin'e bağlayan, Orta Asya'yı baştanbaşa kat eden bu iki bin yıllık tarihi yol, altın çağında kuş uçuşu 7500 km, normal yürüyüşle 10 bin km uzunluğundaydı (Kırpık, 2012:176).

Eski kıtayı baştanbaşa geçen bu yolda taşınan her ne olursa olsun, devletlerin mezkûr güzergâhın güvenliğinin ticarî inkişafı, zenginlik ve güçlü olmalarının bu yoldan gelecek kâr ile gerçekleşebileceğinin farkında olduğu bir gerçektir.

Kafesoğlu'nun da belirttiği gibi bu büyük yoldan geçen her mamul Türk devletlerinin içinden geçmek zorundaydı. Bu durum, Türklerle komşuları arasında şiddetli rekabete sebep olan büyük kazanç vasıtalarıdır (Kafesoğlu, 2010:312). İpek Yolu'nun ortaya çıkışıyla Asya tarihinde ticari aktivitelerin mahiyetinin devletlerarası diplomasinin ve diğer pek çok şeyin bambaşka bir şekil aldığı anlaşılıyor.

İpek imalatı, Çin ekonomisine büyük katkı sağlıyordu. Çin Devleti bu inkişafı kaybetmek istemezken diğer komşuları bu durumdan pay istiyorlardı, zira İpek Yolu güzergâhını geçerken kervanlar geçiş güvenliği için bu komşularına "baç" vermek zorundaydı. Hâlbuki güzergâh üzerindeki topraklar Çin hâkimiyetinde olsa, vergi vermeyeceği gibi, başka ülke kervanlarından da vergi alacaklardı. Çin Devleti'nin buna istinaden, daima saldırgan politikalar izlemesi maslahatı için olmazsa olmaz devlet politikası gibi telakki edilir olduğu görülmektedir.

Eberhard'ın belirttiği üzere, ipek ticaretinde ipek için ödenen bedel her zaman para değildi. Türklerin ipek mukabili ödedikleri bedel çoğunlukla at olmuştur (Eberhard, 2007:98). Takas usulü yapılan alışverişlerde herkesin kendi ihtiyacı olana göre mübadele aracını kabul ettiği anlaşılıyor. Fakat takas usulü ilanihaye devam edebilecek bir mübadele usulü olmayacaktı, zira para devreye girecekti. Tarihi vesiklardan da anlaşıldığı üzere Türkler'in Hun'lar döneminde de (Baykuzu, 2007:25), Göktürkler döneminde de Kağan ve Yabgular tarafından bakır ve bronz sikkelerin kullanıldığını biliyoruz, zira basılmış sikkeler günümüzde mevcuttur (Babayar, 2007:53-181). İlerleyen zamanlarda “Qamdu” kelimesiyle ifade edilen başka bir para kullanılmıştı. Kaşgarlı Mahmud bu para hakkında; dört arşın boyunda, bir karış eninde bir bez parçasıdır. Üzerinde Uygur Kağanı'nın mührü basılı, alışverişte para yerine kullanılır ve her yedi senede bir yıkanır, tamir edilir, yeniden damgalanır, şeklinde ifadelerle bize bu para hakkında malumat verir (İzgi, 2014:74). Ticaret, öyle ya da böyle her ne mukabili olursa olsun, vazgeçilmesi imkânsız, hayati öneme haiz bir uğraş olarak, önemini her zaman muhafaza etmiştir.

İpeğin Batı'da tanınması hususuna gelinecek olursa; tarihi vesikalardan anlıyoruz ki ipeğin geçerli bir mensucat maddesi olması öyle birden bire olmamıştır. Batıda bulunan ülkeler, ipeğin ne olduğunu bilmiyorlardı. Romalılar ipeği Partlarla (Farslar, Persler) yaptığı savaşta tanımıştır. Partların sancakları ipektendi, bu harikulade kumaş Romalıların aklını başından alıvermişti (Taşağıl, 2008:174). İpek, ticaret kervanlarında Batı'ya taşınıyordu ama ipeğin nasıl üretildiği konusu batı toplumunda sonradan öğrenilecek bir mevzuymdu. Rivayet odur ki, ipek Batı'ya Hoten kralının ya da bir Budist rahibinin içi oyulmuş atasında nakledilmiş ve böylece Çin'in dışında üretilmeye başlanmıştır (Haussig, 1997:86). Bu sürecin devamında İran ve Bizans kendi ipek üretimlerini gerçekleştirmelerine rağmen Çin'le alışverişleri devam ediyordu. Her ne kadar yolun adı ipek olsa da taşınan ticari malların tamamı ipektен müteşekkil değildi. Ayrıca ipek kendisi sadece giyim eşyası olarak kullanılmıyordu. Mesela imparator Hu-Hsi yün ve ipek tellerden müteşekkil müzik aleti icat etmiştir. Çin tarihi, ipekle başlar denilirse abartılmış olmaz. İpek, çok önemli olduğundan, onu bulan kişiye Çinliler kutsiyet atfederler. İpeği ve ipekli kumaşı keşfeden Lei-tsu aradan asırlar geçmesine rağmen daima hatırlanmış ve saygın görülmüştür (Taşağıl, 2011:173).

Bir milleti dünya çapında şöhrete taşıyan ve yüzlerce yıl üzerinden büyük servetler kazanmalarına vesile olan insanın ait olduğu kavim tarafından kutsanması, olması gereken bir durumdur. Çin'in ipekle doğarak ipekle varlığını idame ettirmiş olduğunu görüyoruz. Bazen ipek başına bela olsa da; Çin'de, hatta dünyada kıymeti tartışılmayacak ticari bir kalem olarak her zaman rağbet görecektir.

Yukarıda Bizans'ın ve İran'ın çeşitli yollarla ipek böceğini Çin'in haricine çıkarıp kendi imalatını başlattığından bahsedilmiştir. Fakat Çin, uzun yıllar ipek konusunda tekeli korumuştur. Bu tekel, Çin ipek kumaşına olan rağbeti büyük ölçüde artırıyordu. Talep fazla ve arz bunu karşılayamayınca, nispeten fiyat artışını körüklemiş oluyordu. Doğu'nun ihraç maddeleri istisnasız pahalıydı. Buna geçilen her ülkede konulan ağır vergilerde eklenince, Doğu ticaret emtiasının fiyatı hakkında bir fikir edinebiliriz (Gökalp, 1973:13). Ne kadar pahalı olursa olsun insanlar ihtiyaçlarını karşılayabilmek için, her türlü zorluğa göğüs gererek ticaretini devam ettiriyordu. İpek Yolu'nda doğu batı ya da batı doğu istikametinde gidip gelen malların çok geniş bir yelpazesi vardı. Her millet; kendi üretim fazlasını satıyor, eksikliğini satın alıyordu.

Doğu'nun ihraç malları listesinde C. Gökalp'in tasnifinden öğrendiğimize göre, başlıca şunlar yer alıyordu: yırtıcı hayvanlar, Batı'da bulunmayan kuşlar, kürkler, deriler, kaşmir yünleri, misk, inci, değerli taşlar, lak (kırmızı boya), ipekliler, biber (en değerli), zencefil, tarçın, karanfil, Hint sümbülü, Hindistan cevizi, çivit, değerli tahta (abanoz, mobilya ve sandal tahtaları) ... Bunların içinde özellikle ipek Çin malıydı ve uzunca bir süre Çin kendi inhisarında tuttuğu için son derece kıymetliydi (Gökalp, 1973:13).

Bidayette İpek Yolu üzerinde ticari faaliyetler cereyan ederken Y.Bedirhan'ın tespitine göre en büyük gelişme Roma, İran-Hun ve Çin çekişmesiydi. Kadim zamanların büyük güçleri olan bu devletler, ticaretten azami derecede istifade edebilmek için zaman, zemin ve maslahat neyi gerektiriyor ise ona göre strateji geliştiriyor ve bila tereddüt uyguluyorlardı. Ama her şeyden evvel her devlet kendinde olan ne varsa onu pazara sürüyor ve kazanmaya çalışıyordu (Bedirhan, 1998:238).

Çeşit, çeşit mallar tarafeyn ithal ediliyor bunlara bir de gümrük vergisi eklenince elde edilen kazancın devasa boyutlarını tahmin etmek zor olmuyordu. Bu gelir siyaset

dâhil her ülkelerin her şeyini etkileyecek evsiftaydı. Mezkûr sebeple Türkistan, Türk devletlerinin Çin ile olan kavgalarının merkezinde İpek Yolu'nun olması normaldir.

İpek imalatının Çin'de başlaması ve buradan bütün dünyaya yayılması ipek ve İpek Yolu serüveninin başına bu ülkeyi oturtuyordu. Dolaylı ya da doğrudan Asya, Ön Asya ve Avrupa hatta Ortadoğu ülkelerinin tamamı, Çin'le bir şekilde irtibatlı hale geliyordu. Bu süreçte Çin'le beraber adı en çok zikredilen ülkeler Bizans, İran ve Orta Asya'da Türklerin kurduğu bütün devletlerin İpek Yolu'nda doğu batı ya da batı doğu istikametinde gidip gelen malların, ipeğin talep gören bir mensucat maddesi olması sebebiyle teşrik-i mesailerinin zorunlu olmasına sebep teşkil ettiğini görüyoruz.

Yukarıda İskitler ve Hunlar'dan bahsedilmişti, devam eden süreçte diğer Türk devletleri de bu faaliyetlerin içine aktif bir şekilde müdahil olmuşlardır. Göktürkler ve Orhun Uygurlarının faaliyetlerinden ileride tafsilatlı olarak bahsedeceğiz. G.Kırpık'ın ifadelerine kısaca değinecek olursak VII. yüzyıla kadar Türk hükümdarları güçlü oldukları dönemlerde, Çin'i birçok defa hâkimiyetleri altına almışlardır. VII. yüzyıldan itibaren ise büyük oranda Çin'in buyruğuna girmişlerdi. Bu durum, Amuderya ve Sirderya havzasındaki bazı toplulukların sevinçle karşılayacağı bir durum olmuştur. Bundan böyle kervanlar Çin'den hiçbir gümrük engeli olmaksızın doğrudan Maverannahr'e gelebilirdi (Kırpık, 2012:178).

A.Taşagıl'ın ifadelerine istinaden, Göktürklerin zayıflamasıyla T'ang Hanedanının rahatladığını 639-670 yılları arasında bölgenin yerel devletçiklerini kendilerine bağladıklarını ve böylece İpek Yolu'nun Asya'daki en önemli hâkimi olduklarını görüyoruz. Bu durumdan Çin çok karlı çıkmıştır. Çin'de bulunmayan pek çok mal ülkelere taşınmıştır. İran'la diplomasi trafiğini yoğunlaşmış, Hindistan'dan kına, kişniş, dokuma eşyaları ve kabartma süslemeli ipek kumaşlar alınmıştır. Parfüm, kumaş, at, kıymetli taşlar, cam götüren Soğdlar, Çin'den hem çile (iplik demeti, İplik kangalı T.K.) ile hem de dokunmuş ipek satın alıyorlardı (Taşagıl, 2008:177). Çin'in İpek Yolu üzerindeki hâkimiyeti bir daha inkıta uğramayacaktı ileride tafsilatlı olarak incelenecektir.

Nebi Bozkurt, İslam Ansiklopedisi'nde geçen İpek Yolu maddesinde; İpek Yolu'nun, IX. ve XI. yüzyıllarda büyük bir kısmını kontrol eden Uygurların sayesinde düzenli bir şekilde işleyerek geliştiğini, İslam coğrafyacıları İbn-i Hurdadbih ve Makdisi, o

dönemde İslam sınırına kadar giden bütün kaynakların adlarını ve mesafesini verdiklerini söyler. İlaveten Cahiz'in ticaretle ilgili risalesinde Çin, Hindistan, Orta Asya ve İran şehirlerinden gelen malları sıraladığını ve özellikle Çin malları arasında yer alan ipek, kılıç, kâğıt, mürekkep, eğer, altın, gümüş kaplar vb. hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunduğunu da belirtir (Bozkurt, 2000:371).

İpek Yolu boyunca yaşayan milletlerin hayatları, zenginlikleri, ticari anlayışları, şehirleşmeleri, inanç sistemleri ve askerî hayatları gibi konular dikkatle incelenmiştir (Eğri, 2012:421). Bu incelemeler ve gözlemler kadim zamanlar hakkında geniş malumat sahibi olmamıza yardımcı olmaktadır.

Önemli bir husus var ki; ticaret denilen meşgalenin işten anlayan ortaklarla daha da kazançlı hale gelebileceği gerçeğidir. Çinliler için Serler'in böyle bir önemi vardı. Bu kavim Hunlar sebebiyle yurtlarından hicret edince Çin yalnız kaldı, nasıl Soğdlar Türklerin ticari ortaklarıysa Serler de (Yüeciler) Çinlilerin ortaklarıydı. Üstelik onlara sadece mal satmıyorlar, bilmedikleri coğrafyalar hakkında malumatlar da alıyorlardı (Haussig, 1997:72). Böylesi malumat deposu ve ticarî tecrübesi olan bu milleti, Wu-ti'nin müttefik edinmesiyle birlikte, Çin'e nadide Ön Asya eşyaları gelmeye başladı (48 : 1986 نالمس). Yeni bir kapı açılmış, yol üzerindeki Tun-huang, Turfan, Kuça, Kaşgar, Fergana, Semerkand, Buhara gibi bölgeler artık ticaretten kazanç sağlıyordu. (Taşağıl, 2008:174) Bu yoldan Hint pamuğu, inci, mercan ve yakut taşları Çin'e taşınıyordu. B. Lewis' in tabiriyle ipeğin karşılığında değerini karşılayacak altından ziyade olsa olsa yukarıda saydığımız taşlar olurdu (Kırpık, 2012:178).

Çin'in Batı'ya özellikle İran'a ipek satması M.Ö.114-105 yılları arasında başlamıştır (Bekin, 1981:13). Ticaret iyi ve bol kazançlıydı. L.N. Gumilyev'in anlatımıyla bu bol kazanç halk kitlelerine değil zenginlere gidiyordu. Gumilyev konuya misal olarak şunları ifade ediyor: "Çinliler imparatoriçeleri için, İran'dan son derece pahalı ve ender bulunur sürme getirirlerdi. Babil halıları da keza ender mallar arasındaydı. Suriye'den süslü taşlar, Küçük Asya'dan uyuşturucular getirilirdi. Ama Auguste zamanından itibaren Avrupa'da kullanılmaya başlayan ipek, bu eşyalar arasında en önemli yeri tutuyordu. Alışverişlerde döviz olarak, hatta savaşa katılan askerlere ücret olarak veriliyordu. Bizans, ipek karşılığında Avrupa'dan müttefikler, paralı askerler, değerli mallar ve köleler alıyordu. Justinen zamanında ipek, Bizans'ta altın

ve değerli taşlara denk bir fiyata ulaşmıştı’’ demektedir (Gumilyev, 2004:62). İpeğin Bizans’ta askeri ittifaklar ve paralı askerler için tercih edilen, para gibi kabul edilen bir değere havi olması İran’ın ayak oyunlarına Bizans’la çatışmalarına dahi sebep olmuştur ki buna ilgili bölümde değinilecektir.

H. W. Haussig, ipeğin para olarak kullanıldığını söyler. Bu ipeği ödeyecek köylülerin mükellefiyetten kaçmaları, yüklerini taşıyamayacak kadar ağırlaştığı manasına da gelir. Bu hal gittikçe müzminleşecektir (Haussig, 1997:85). İpekten elde edilen gelirle mutlu bir azınlığı daha da mutlu yapmaya çalışan Çin Devleti’nin, dayanağı olan halkını mağdur ederek, sosyal problemlerle de uğraşmak zorunda kalmasının kaçınılmaz olduğunu görüyoruz. Çok önemli bir kazanç kapısıyken devletlerin bu gelir kaynağını gereği gibi idare edememesi, başka problemlerle boğuşmalarına sebep olabiliyordu.

A.R. Bekin’in verdiği bilgiye istinaden ipeğin sadece problemlere neden olmadığını, barışa da neden olabildiğini (ama her an savaşa gebe bir barışa) görüyoruz. Biriyle yapılan ittifak diğeriyle daha evvel yapılan ittifakı bitirebiliyordu. Mesela; Göktürk kağanı tarafından Bizans’a gönderilen elçi, Bizans’ta ipek böcekçiliğini görür. Bizans bu icraatıyla Çin’in elindeki ipek tekeline kırmış oluyordu. Fakat Bizans kralı, koza imalatını kendi tekeline alınca başka yerlerde üretim yapılamadı, bu da hammaddeye ihtiyaç duyulmasına sebep oldu. Sonunda Bizans ile İran arasında 562 yılında yapılan 50 yıllık bir antlaşma ile hammadde ihtiyacı karşılandı (Bekin, 1981:54). Bir maslahata binaen de olsa bazen ipek barışın tesisine de sebep olmuştur.

Türkler; İran’la, Bizans’la sürekli burun buruna faaliyet yürütürken menfaatleri neyi gerektiriyorsa öyle davranıyorlardı. Önce İran’la savaştan, daha sonra Bizans’la ittifak yapan Türkler’in bütün bu kavgaları İpek Yolu üzerindeki hâkimiyeti eline alabilmek için yapmıştır (Uhlık, 2000:339). Türklerin böyle bir amacı varsa diğer devletlerinde vardı, bu realite sürekli teyakkuzda olmayı zorunlu kılıyordu. Haussig, Eftalitlerin yıkılmasıyla Türklerin İran’ın topraklarını kullanması hususunda zorluk çıkarmasının, onların kuzey yoluna yönelmelerine sebep olduğunu beyan eder (Haussig, 1997:196).

Uhlık:

“İpek deyince akla her ne kadar Çin geliyor olsa da VI. yüzyılda İran’ın gösterişli desenlere sahip ipek kumaşları Çin sarayında çok

beğeniliyordu, bununla da kalmadı, bu ipeğin Japonya'ya sirayetini de sağladılar. Çin ipeği Batı'da aranan en önemli mensucat maddesiye VI. yüzyıldan sonra ipek ana vatanına satılacak kadar İran tarafından iyi imal edilir olmuştur. Üstelik Japonya'ya sirayet ettiğini söylediğimiz İran ipeği doğrudan İran'dan gelen ipek değildi. Bütün özellikleriyle Çin tarafından imal edilerek Japon hükümdarına takdim ediliyordu” demektedir (Uhlıg, 2000:344).

Çinliler, taklit etmek suretiyle yapılan mamuller üzerinden para kazanmaya başlamışlardı. Bu tespiti ilave olarak aynı müellif:

“İpek Yolu'nda ipek ticareti, Türk tüccarlar sayesinde tersine bir güzergâh takip eder olmuştur. Çin modası İran'da tasarlanıyordu. İran'da ipek fazlası vardı ihraç edilmekte çok zorluk çekiliyordu. Çin'de ise ipek fazlası vardı öyle olduğu halde dışarıdan ipek alan Çin'in akıllara zarar bu tavrında Türk tüccarlarının pazarlama kabiliyeti yatıyordu” tespitinde bulunuyor (Uhlıg, 2000:345).

G. Kırpık ise Bizans'ın Akdeniz hâkimiyetini ipekle sağladığını belirtmektedir (Kırpık, 2012:178). Bizans için ipek ve ipek ticaretinin getirdiği avantajlar, istiklalinin güvencesi gibi görünüyordu.

Batı'da durum böyle iken Türklerin Çinlilerle olan münasebetleri de sürüp gidiyordu. Sürekli savaşmıyorlardı, herkes kendinde olan mallarını olamayanlarla takas etmek suretiyle alış verişini yapıyordu. Konuya dair L. Ligeti, Türklerin sınır kasabalarında yürüttükleri ticari faaliyetlere Çin büyük önem verirdi. Hatta 734 yılında So-Fang şehrini ortak pazar yeri olarak belirlemişlerdi, demektedir (Ligeti, 2011:53).

Fakat İpek Yolu üzerindeki rekabet, bu ticari münasebetleri aksatıyordu. İ. Kafesoğlu:

“Birinci Göktürk Devleti zamanında İstemi Han-Anuşirvan ittifakı Eftalitler'in yıkılmasına sebep olmuştur. Eftalit topraklarının iki ülke arasında taksim edilmesi sonrası İran'la ittifak bozulmuştur. Bu hadiseden sonra Türk-Bizans antlaşması gibi beynelmilel çapta siyasi münasebetlere sebep olan İpek yolunun geçit yeri olan İç Asya bölgesi; Hunlar'dan Orhun Uygurları'na kadar aşağı yukarı bin sene müddetince

Türk, Çin siyasetinin hâkim olmak istediği ana hedef vasfını taşımıştır. Hunlar, I.Göktürk, II. Göktürk ve Orhun Uygurları sonrasında da Doğu Türkistan Uygurları, Batı Türkistan'da Türkeşler ve Karluklar'la bu mücadeleye devam etmişlerdir. 751 Talas Savaşı'yla beraber Çin'in Türk topraklarından siyasi maslahat devşirmesi için yüzlerce yıl geçmesi gerekecekti'' demektedir (Kafesoğlu, 2010:312).

Çin Devleti, İpek Yolu'na hâkim olabilmek adına değişmeyi ilke edinmişti L. Ligeti, nin ifadesiyle “Mücadelenin yönü doğu batı istikameti, şekli ise 140 bin kişilik süvariden müteşekkil yeni bir ordu kurmaktı” (Ligeti, 2011:53). İşte İpek Yolu üzerindeki Çin'in tahakküm politikası böyle başladı.

Görüldüğü üzere Çin Devleti'nin, İran'ın Türklerle olan kavgalarının ve bu devletlerin her değişiminde doğrudan etkisi olan ipek ve İpek Yolu'ydu. Daha doğrusu ipeğe dayalı iktisadî sistemin akamete uğrama tehlikesiydi. S.Koca'nın ifadesiyle; “İpeğe dayalı iktisadi sistemin tehlikeye girmesi ya da İpek Yolu hâkimiyetinden mütevellit kavgalar sadece İran-Göktürk değil Göktürk-Bizans ve Bizans-İran ilişkilerine de yansımıştır. İran'la kavgalı olan Türkler, İran'ın ticaretine sürekli darbe vurmaları sebebiyle Bizans'la ticari ve askeri ittifak yapmak zorunda kalmışlardır” (Koca, 2002:34). Bu keşmekeşte herkes savaşıyordu. Bazıları sadece iş yapıp para kazanıyordu. Eski çağlarda ticari yetenek ve becerilerini kullanarak ipek ticareti yapan en tanınmış halk, Buhara bozkırlarında yaşayan Soğdiyan halkıydı. İpek; onlara Çin'den gelir, onlar da satın aldıkları ipeği İran'ın kuzeyindeki ya da Hazar Denizi'nin kuzeyindeki pazarlara götürürlerdi (İmer, 2005:11). S. Koca, bu halkın Türklerle olan yakınlaşması, Eftalit Devleti'nin ortadan kalkması, Soğdlu tüccarların Göktürk hâkimiyetine girmesi sebebiyle oldu, demektedir. İlave olarak uçsuz bucaksız topraklarda Türk devletinin himayesinde istedikleri gibi ticaret yapma imkânı elde eden Soğdluların da onların ticari ve diplomatik yeteneklerinden istifade eden Türklerin de hallerinden memnun olduklarını belirtir. Soğdlu tüccarlar içinse çok avantajlı durumlar tezahür ettiğini de, şöyle ki: Birincisi, Çin'e kadar olan yolun serbest ve tehlikesiz oluşu. İkincisi, Türklerin Çin'den elde ettikleri mebzul miktarda ipeğin ticaretini Soğdlulara tevdi etmeleri (Koca, 2002:33) tarzındaki ticari ilişkileri, Soğdlu tüccarlarla el ele vererek beceriyorlardı. VI. ve VII. yüzyılda Changan'da, Roma'nın ticarete esamisi

okunmazken Türkler ve Soğdlu tüccarlar ticaretin sürekli kârını paylaşıyorlardı. Bu ticaret, Tarım Havzası'nda ve Afganistan'da mal mübadelesi yapılmak suretiyle cereyan ediyordu (Uhlig, 2000:372).

Karşılıklı rıza mevzu bahisti zira herkes yeteneğini sergiliyor, biri diğerinin mütemmim cüzü oluyordu. Soğdluların ticari dehası, Türk'ün askeri dehasıyla birleşiyor, bu iki unsur da ticari akışı gerçekleştiriyordu. Her iki tarafta bundan maslahat devşiriyordu. Hulasa karşılıklı menfaat gözetilerek yapılan bir siyasi tavırdan söz ediyoruz ki bu durum, günümüzde de geçerlidir.

Doğrusu Soğdlu tüccarların ticaretin inkişafına katkısı inkâr edilemez bir hakikattir. VI. yüzyılda Türkler adına Bizans sarayına giden Maniakh bir Soğdlu idi ve mahir tüccar İstanbul'da "mitanton" adında Türk tüccarlar için bir üs kurmayı da becermiştir. Yüzden fazla tüccar bu merkez üzerinden mallarının dağıtımını yaparak para kazanıyordu (Hausig, 1997:196). Hausig'in bu ifadeleri, Soğdluların ticari yeteneklerini anlama açısında önemli fikirler vermektedir.

Y. Aksoy'un Soğdlular hakkında söyledikleri de hayli ilginçtir:

"Bir Türkistan özdeyişinde "Evrende iki yol vardır: gökyüzünde Samanyolu, yeryüzünde İpek Yolu " şeklindedir. Bu kadim yola damgasını vuranlar Sartlar diye de tesmiye olunan Soğdlulardır.

Soğdlular önemli bir ticaret merkezi olan Semerkant çevresinde daha geniş bir ifadeyle Maveraiünnehir'de yaşamışlardır. Soğdluların hepsi ticaret işinde usta olup beş yaşında okumayı, çocukluklarından itibaren ticareti öğrenirlermiş.

Soğdlular yeni doğmuş çocuklarına ilk önce bal yedirirlermiş, eline yapıştırıcı (yelim) sürerlermiş. Bunun anlamı çocuk büyüdükten sonra ağızları bal gibi tatlı olsun ellerine para geçerse yapıştırıcı gibi yapışmasını sağlasınlar, en küçük bir kazanca bile sahip çıksınlar diye. İşte bu çocuklar 20 yaşlarına gelince Şam'a kadar ulaşan dış ülkelere giderek ticaretle uğraşmışlar, kazanç neredeyse oralara yönelmişlerdir"
(Aksoy, 2009:175).

Göktürkler zamanında Eftalit saldırılarından Türkler eliyle kurtulan bu kadim halk, Türklerin sadık ticari ortakları olmuşlardır. Yukarıda da bahsedildiği üzere uzun

yıllar beraber hareket edilmiş tüccar, diplomat ve kültürlü olan bu insanlardan ticarete dair çok şey öğrenilmiş (ilerde de tafsilatlı değinilecektir), farklı dinlerin Türk coğrafyasına nüfuz etmesinden, alfabe değişikliğine kadar farklı alanlarda etkileri görülmüştür.

2.2. II. GÖKTÜRK DEVLETİ DÖNEMİNDE VE SONRASINDA İPEK YOLU VE TİCARETİN ROLÜ

Çin, stratejik olarak Findley'in ifadesiyle "Yakınlardakiyle savaşmak için uzaktaki ile ittifaka gir!" anlayışını tatbik ederdi. Çin, Doğu Türkleri ile savaşırken, Batı Türkleri ile iyi geçiniyor, bununla da kalmıyor Doğu ile Batı Türkleri arasına da nifak sokuyordu. Çinlilerin bu tür faaliyetleri Türkleri ziyadesiyle zayıf düşürmüştü. T'ang Hanedanı bu durumu fırsat bilip Doğu Türk Hanedanı'nı esir aldı. 629 – 679 yılları arasında 50 yıl sürecek bir esaret dönemine girerek T'ang hanedanının tebaası oldular. 50 yıl sonra İltiş Kağan Türklerin derlenip toparlanmasında önemli rol oynadı (682-691). Kutluğ adını alan ve Aşina soyundan gelen bu lider, ikinci bir Türk kağanlığı kurdu (682-745). Siyasetlerinin Çin Devleti'ni işgal etmek değil, ondan mümkün olduğunca istifade etmeye yönelik olduğu anlaşılıyordu (Findley, 2011:61). 682 yılında kurulan II. Göktürk Devleti'nin kudretli olduğu zaman zarfında barış ortamı sağlanmıştı. Orta Asya'da kurulan her devlet gibi II. Göktürk Devleti de ticari güzergâhlarla yakından ilgiliydi. Fakat Orta Asya da büyük devlet olabilmek için gerekli olan şart, göçebelerin askeri gücünün, güneyin vaha bölgesindeki ekonomik gücüyle birleşmesiydi (Tokuda, 2010:41). Kast edilen ekonomik güç, Çin Devleti'dir ve bütün Çin hanedanları kendi güvenlikleri için Türklerle sağlam ilişki kurmaya özellikle de güçlüyken son derece özen gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Göktürklerin kullandıkları ticari güzergâh, alternatifsiz tek güzergâh olan İpek Yolu'ydu. Konuyla ilgili olarak S. Koca, eski çağlardan itibaren ortaçağın sonlarına kadar etkin bir şekilde işleyen milletler arası önemli kara transit ticaret yollarından birçoğu Türk ülkelerinden geçiyordu. Örneğin; Abakan bozkırlarından başlayıp, Güney Sibiryaya ormanlarının kıyısı boyunca devam ederek Etil-Kama Nehirlerinin birleştiği yere kadar uzanan bir ticaret yolu vardı. Bu yola, üzerinde taşınan mamulden dolayı "Kürk Yolu" adı verilmiştir. Bu yolun doğu ucu da Türk devletlerinin merkezi olan Orhun bölgesinden Çin'e iniyordu, demektir (Koca,

2003:146). Bu meşhur “Kürk Yolu” İpek Yolu’na paralel olarak kuzeyden devam ediyordu.

Ö.İzgi, İpek Yolu güzergâhlarının üç hattın müteşekkil olduğunu söyler. Birinci yol (Kuzey yolu); bu yol Gobi Çölü’nü geçtikten sonra Hami şehrine ulaşır. Buradan kuzeye yönelerek Barkul Gölü’ne oradan Cungarya’ya geçerek, Balkaş Gölü yakınlarında yaşayan Uygur kabilelerinin bulunduğu bölgeden batıya uzanarak Talas Nehri üzerinde kurulmuş olan Talas şehrine ulaşır. Buradan Sır derya nehrini aşarak Bizans topraklarına varır. İkinci yol (Orta yol); bu güzergâh Çin’den başlayıp Turfan, Karaşar’dan geçip Tanrı Dağlarını takip ederek Kaşgar şehrinin batısında Terek Boğazı’nı geçerek Fergana şehrine ulaşır. Buradan Semerkant ve Buhara şehirlerine gelinir. Güney batıya yönelinir ve Merv şehrine vasıl olunur. Oradan Sasani topraklarına dâhil olunur (İzgi, 2014:210). Üçüncü yol (Güney yolu); bu yol Türklerin bulunduğu bölgelerin güneyinden geçer. Hoten ve Yarkent şehirlerine kadar hemen hemen hiçbir yerleşim yerine rastlanmaz, çöl içinden geçen bir yoldur. Bu iki şehirden geçen kervanlar, Pamir yaylalarından aşarak Badeşan şehrini geçerek Bamyan ve Gazne şehirlerinden sonra Hindistan’a vasıl olur. Bu güzergâhların içindeki Kuzey yolu, tamamen Türklerin yaşadığı bölgelerden geçerek Bizans’a ulaşılan yol olması hasebiyle özeldir (İzgi, 2014:211).

Her üç güzergâhta, Orta Asya’nın ticaretinin şekillenmesinde son derece etkili olmuştur. Beckwith’in ifadeleriyle Göktürkler zamanında Orta Asya, sadece Merkezi Asya’nın değil bütün Avrasya’nın ticaret ve kültür merkezi olmuştur. Göktürkler, Orta Asya ekonomisini canlandırmışlar ve belli başlı bütün devletlerin gözdesi olmuşlardır. Bu inkişaf, Orta Asya’daki kültürel, ticari canlanmaya (620-840) bölgedeki daimi savaşlarında eşlik etmesine sebep olmuştur. İttifaklar karşı ittifaklarla şekillendi VIII. yüzyılın ortalarına doğru, daimi savaşlarda kızıştı. Savaşların sebebi ise bu çağların ekonomisini şekillendiren İpek Yolu’ydu (Beckwith, 2011:96,97).

Kavgaların ya da ittifakların buna göre şekillendiği anlaşılıyor. H. Salman; Çin Devleti’nin, İpek Yolu üzerindeki hâkimiyetinin bir gereği olarak I. Göktürk Devleti’nin yıkılmasını fırsat bilerek, ticari yönden vazgeçilmez stratejisi haline gelen 658 yılında ilk defa olarak kaynaklarda “Dört Garnizon” ismiyle maruf, askeri noktalar kurduğundan bahseder.

”Bu garnizonlar Tokmak, Kaşgar, Hoten ve Kuça şehirlerindeydi. Daha sonra 719’da Kara Türkeşler, Tokmak şehrini ele geçirince bu şehir Karaşar ile yer değiştirdi. Tokmak şehri, Tanrı Dağları’nın kuzeyinde yer alıyor ve Kuzey İpek Yolu’nu kontrol ediyordu. Kaşgar şehri orta ve güney İpek Yolu’nun başlangıç yeri idi. Kuça ve Karaşar, Tanrı Dağları’nın güneyinde olup Orta İpek Yolu’na hâkim şehirlerdi. Çin, bu şehirlerden İpek Yolu’nu kontrol ediyordu” (Salman, 2008:147,155).

Dört Garnizon olarak tarihe geçen bu askeri yapılanmanın aslında Çin’in saldırgan emperyalist emellerinin çok manidar bir tezahürü olduğu anlaşılıyor. Çin; Dört Garnizonu ihdas ederek menfaatleri neyi gerektiriyor ise askeri, kültürel, dini, diplomatik açıdan 751 yılına kadar her türlü argümanla hiçbir ahlaki düstur tanımadan hükmünü devam ettirmiştir. Talas Savaşı’yla İpek Yolu, Türklerin kontrolünde gelişen bir güzergâh haline gelmiştir.

Uhlig, İpek Yolu üzerinde ticari faaliyetlerde bulunan halklar arasında “...kuzeyden gelen Türkler bir istisna oluştururlar zira onlar hep yapıcı bir tarzda güzergâhın gelişimine katkıda bulundular” (Uhlig, 2000:339) tespitini yaparak, Türklerin güzergâhın üzerindeki ehemmiyetine ve ticaretin inkişafına olan tesirlerine işaret etmiştir.

Kafesoğlu ise Türklerin sadece ticaretle ilgilenmediklerini, hayvancılık yaptıklarını, ayrıca bu insanların yaşayabilmek için et ve süt dışında diğer gıdalara ve başta alet ve edevata ihtiyaçları olduğunu da belirtir. İlave olarak konuyu destekler mahiyette: “Göktürkler de her ailenin ekip biçtiği, suladığı arazisi vardı. Kapkan Kağan’ın 696 yılında yaptığı antlaşmanın bir maddesi; Çin Devleti’nin Göktürlere 3.000 ziraat aleti ile 10.0000 hu (aşağı yukarı 1250 ton) tohumluk darı teslim etmesi şartını taşıyordu” (Kafesoğlu, 2010:314) şeklinde yapılan bir antlaşmayı da örnek verir.

Anlaşılacağı üzere Çin ile sadece ipek ticareti yapılmıyor, zirai aletler de ithal ediliyordu. Sürekli göçebe olarak nitelendirilen bir milletin ziraaat gibi, yerleşik hayata has olan işlerle uğraşması oldukça manidardır.

P. Golden, Orhun Yazıtları’nda Göktürklerin yerleşik komşularından ipek, pamuk ürünleri, tahıl, altın, gümüş, mücevher ve tarım aletleri aldığından bahsedildiğini, bunların ya sınır bölgelerinde kurulan pazarlardan ya da akınlarla elde edildiğini belirtir ama onlar esas kazançlarını İpek Yolu’nun denetiminden elde ettiklerinden

sağladıklarını belirtir. Önemli araçlar olduklarını Türklerin imparatorluğu üzerinden Çin ve daha az ölçüde Hindistan'ın, Doğu Akdeniz ile temasa girdiği, Avrasya'yı boydan boya geçen ticari bir köprü görevi gördüklerini de belirtir (Golden, 2012:165).

Bu köprü vazifesi, ülkenin inkişafında fevkalade rol oynuyordu. Ticaretinin canlanması, halkın refah seviyesinin yükselebilmesi, ihtiyaç maddelerinin temin edilebilmesi hususunda hayati öneme haizdi. Bu durumun idamesi iç siyasette istikrarı gerektiriyordu. Çin Devleti ise istikrarsızlığın oluşması için ne gerekiyorsa onu yapıyordu.

Göktürklerin yerleşik komşularıyla mücadele edebilmek için askeri dehanın dışında başka argümanlara da ihtiyacı vardı. İşte bu demde devreye Soğdlu tüccarlar giriyordu. I. Göktürkler zamanında Göktürkler ile irtibata geçen bu mahir tüccarlar, Çin ile ticari ilişkilerinde II. Göktürk Devleti'ne de aracılık ederlerdi. O sıralarda Soğdluların Çin başkentlerine kadar uzanan İpek Yolu boyunca kolonileri vardı (Klyoshtorny, Sultanov, 2003:86). Ayrıca Soğdlular sadece ticari aracılık yapmıyor, yönetici kesiminin akıl hocalığını da yapıyorlardı.

Ticaret, barış ve huzur ortamında gelişip, serpilerek bir uğraşdır. Huzursuz bir ortam eşkiyanın, keşmekeşin kol gezmesi demektir. İstikrarsız bir ortamda tacirler ticaretlerini yapamaz bir duruma gelirler ki bu da istenen bir durum değildir. Bunun idrakinde olan Türklerin kahir ekserisi köle, mücevherat ve ipekli kumaşlar elde etmek amacıyla savaşa gitmeyi değil, barış içinde sınır ticareti yapmayı tercih ediyorlardı (Klyoshtorny, Sultanov, 2003:94).

İpek ticaretinin en önemli araçları Soğdlulardı. Türkler, Çin hükümdarlarının kendilerine ödedikleri vergileri ve elde ettikleri savaş ganimetlerini Soğdlu tacirlerle eritme imkânı bulmuşlardır. Ticaretin her türlüünde eli olan bu mahir insanlar Eftalitlerin baskısından Türkler sayesinde kurtulunca Türklerin ayrılmaz bir parçası oluvermişlerdi. Sadece tüccar olarak değil diplomat, danışman ve benzeri sahalarda da etkiliydiler (Klyoshtorny, Sultanov, 2003:100). Kültürleri ile Göktürkleri fazla etkileyememişlerdir. Fakat ilerleyen zamanlarda halefleri Uygurlar üzerinde dinden kültüre kadar, pek çok alanda baskın bir şekilde varlıklarını hissettirmeyi başardıkları görülecektir.

A. Balaban; Göktürkler'in sosyal hayatından bahsettiği çalışmasında onların hem ihtiyacın üzerinde mal üretip satma hem kendi ihtiyaç maddelerini komşu ülkelerden temin etme hem de ticârî mallara aracılık yapma şeklinde ticârî faaliyetleri olduğunu, ticaretin ise büyük ölçüde değiş tokuşa dayandığını, değiş tokuş için en çok kullandıkları malın at olduğunu söyler (Balaban, 2006:124). Takas ticarete kullanılan bir tarzdı fakat bütün ticaret takasla yapılmıyordu. Komşu ülkelerle yaptıkları ticarete ödemeyi para ile de yapıyorlardı. S. Koca, parayla ilgili olarak *"...paranın adı "satir" idi. Satir gümüştten mamuldür, para, şekil olarak diske benzer...* Aynı çalışmada takas aracı olarak kendilerinin imal ettikleri mamulleri de kullandıkları malumatını verir (Koca. 2003:104).

Türk'ün öz toprağı, demirin işlendiğı ilk yer ve Türklerin fitri sanatı demircilik, ticaretinde önemli bir kalem olarak çağlar boyunca yerine muhafaza etmiştir. Mesleklerinde uzmanlaşmış Göktürk demircileri ve dökümcüleri sadece kendi toplumlarının ihtiyacını karşılamak için çalışmıyorlardı. Onlar ürettikleri mamulleri Çinlilere, İranlılara da satıyorlardı (Koca, 2003:143-145). Altay bölgesindeki demir madenlerinin Göktürklerin kontrolünde olmasının yanı sıra Tanrı Dağları'nda Kaşgar, Kuça havalisinde altın, gümüş, bakır ve tuzlalar Göktürklerin kontrolündeydi (Balaban, 2006:126). Mezkûr kalemler de ticarî emtia olarak, ham ya da işlenmiş olarak kullanılabilir evsafa mamullerdir.

Bilge Kağan'ın savaşlara son verip Çin ile olan ilişkilerini dostluk ve barış temeline oturtuktan sonra yukarda da belirtildiğı gibi, Çin İmparatoru Ordos bölgesinin kuzeyinde bulunan bir Çin şehrinde serbestçe alışveriş yapabilmeleri için Göktürlere izin vermiştir. Bu antlaşmadan iki taraf da karlı çıkmıştır. Zira Çin, ordularının ihtiyacı olan atlara, Türkler ise ipeğe kavuşmuştur. Ayrıca Göktürkler, ipek, buğday ve pirinç gibi ekonomilerinin eksikliği olan temel ürünleri de zaman zaman Çin'den vergi olarak temin etmişlerdir (Koca, 2003:149).

II. Göktürkler zamanında olsun, onların mirasına konan Orhun Uygurları zamanında olsun, İpek Yolu'nun iki devleti pek çok alanda etkilediğini görebiliriz. Başka milletlerle, boylarla olan savaşlar, ittifaklar, antlaşmalar ve benzeri icraatların altında yatan hakiki saik, İpek Yolu'dur.

İpek Yolu güzergâhında kurulmuş olan bütün devletler, bu yolun önemini farkındaydılar. Hem doğunun hem de batının siyasetinde etkin olabilmesi, devletin

inkııafı ve halkın müreffeh olabilmesi için bu yolun koordinesinin ve güvenliğinin temin edilmesinin elzem olduğu anlaıılıyor. Bu yol korunabilmeli ki ondan elde edilenler de devleti kalkındırabilsin. Hlusa, biri diğerinin varlık sebebi gibi bir durum söz konusudur.

II. Göktürk Devleti döneminde de yukarda belirtildiği üzere Çin'den farklı vesilelerle elde edilen ipek, pazarlanmak suretiyle gelir elde ediliyordu. Soğdluların bu dönemde de iıbirliği içinde olduklarından yukarda bahsedildi, tıpkı Bumin Kağan'ın kurduğu I. Göktürk Devleti'nde iıbirliği içinde oldukları gibi. Soğdlularla olan bu münasebet, Türk devletlerinin birbirine bıraktıkları miras gibiydi adeta. Bütün amaç, bu yolun nimetlerinden en üst seviyede istifade etmektir. Sürekli savaıların vuku bulmasının sebebi, her dönemde devletlerin bu nimetin idrakinde olmalarıydı. P.Golden, II. Göktürk Devleti'nin Çin ile münasebetlerinin, ticaret veya daha çok akınlar yapmak suretiyle tahakküm ederek alınan haralardan olduğunu söylüyor. Tabii olarak bu haraların en önemli kalemi ipektir. Bir de tohumluk hububat ve zirai alet ve edevat olduğunu da ilave etmektedir (Golden, 2012:165).

Alınan haraların Türkleri kalkındırırken Çinlileri periıan ettiğini görüyoruz. Çinliler haraç vermezlerse Türk akınlarıyla daha ziyade zarar grebileceklerinin farkında olduklarından bu haracı seve seve verdiklerini tahmin edebiliriz. İpek Yolu'nun Orta Asya kısmının çok eski devirlerden beri Türklerin hâkimiyetinde olduğu bir gerçektir. Türkler, İpek Yolu'nun transit geiı güzergâhı olma vasfını askeri güçleri ile muhafaza ederlerken, ticaret de yapıyorlardı. Fakat dikkati çeken bir husus olarak; birbirlerini yok etme pahasına da olsa bu ticari akııın devamını sağlamayı sanki ortak vazifeleri gibi algıladıkları anlaıılmaktadır.

İpek Yolu zerindeki yerleıim yerlerinin, baıka kültürlerin kavıak noktaları olması hasebiyle medeniyetlerin kendilerine ait özelliklerinin karıııığı, neıvu nema bulduğu mahaller haline gelmesi kaçınılmaz olsa gerektir. Ama asıl amaç ticarettir, etkileıim ise bu aktivitenin tabii bir tezahürüdür. Nitekim Orhun Kitabeleri'nde Bilge Kağan'a izafe edilen yazıtta devletin daim olması halkın müreffeh bir hayat sürebilmesi için baıka memleketlerle ticaret yapmanın önemine iıaret ediliyor: "Ötüken (yir olurup arkııı) trkııı ıısar, neng b(ungug) yok..." Ötüken yerinde oturup kervan kafilere gönderirsen hiçbir sıkıntın yoktur" (Ergin, 2003:59). Bilge Kağan'ın ticaretin nasıl yürümesi gerektiğini iyi bildiğini, atıımacı değil barııı merkezli bir siyaset takip

ettiğini anlıyoruz. Hakanlığı sırasında özellikle Çin ile siyasi ilişkilerini böyle idame ettirmeye çalıştı. Ö. İzgi, bu ilişkilere dair Orta Asya Türk devletlerinin Çin ile yaptığı ticari münasebetlerin en canlı olduğu zamanın, T'ang Sülalesinin (618-907) sonları ile Song Sülalesi (960-1279) döneminde olduğunu belirtir. Çin Devleti'nin komşuları ve diğer uzaktaki ülkeler ile yapmış olduğu ticareti-bilhassa ipek ticareti-kervanlarla yaptığını, ilave olarak bu ticaret şeklinin T'ang Sülalesi'nin kurulmasından sonra en yüksek noktasına eriştiğini söyler (İzgi, 1987:31,32).

Gerçi T'ang Hanedanı, 751 yılı itibarı ile eski kuvvet ve kudretini kaybetmiş, kabuğuna çekilmiştir. Zira Talas Savaşı adamakıllı yıpranmasına sebep olmuş, özellikle Doğu Türkistan'dan elini eteğini çekmek zorunda kalmıştır. Yukarda da belirtildiği üzere Dört Garnizon'u da kaybedince savaşa değil barışa endeksli bir tarzı siyasete adeta mecbur olmuştu. Bu durumun uzun yıllar Türk devletlerinin İpek Yolu üzerindeki varlığının idamesine katkı sağladığı aşikârdır.

2.3.TİCARÎ FAALİYETLERİN İDÂMESİ İÇİN YOL GÜVENLİĞİNİN TEMİNİ

Zenginliklerin güvenli bir şekilde doğudan batıya, batıdan doğuya intikali için İpek Yolu'nun geçtiği güzergâh üzerinde, devletlerin tedbirler almaları elzemdir zira bu yolun güvenliğinin, ticari faaliyetlerin kesintisiz idâmesi, refahın ve sükûnetin devamı için askeri tedbirlerin alınması gerekir.

Günümüzde de olmak üzere her devirde ticaret, devletlerin zenginliğini artıran en önemli faaliyet olagelmıştır. Ticarî faaliyetlerin güvence altında tutulması, tüccarların mallarını ve canlarını emniyete alabilmesi için çok yönlü yapıların teşekkül etmesi şarttır. Söz konusu binaların çeşitli şekillerde isimlendirildiklerini görüyoruz; kervan, kervan saray, ribat, han.

Fakat konuya öncelikle kervan, kervansaray, ribat ve hanların kelime olarak köklerine inerek bir tarif yapacak olursak;

Kervan: kabile, heyetle giden yolcular takımı (Sami. 2004:1160). Uzakta yerler arasında ticaret eşyası ve yolcu taşıyan yük hayvan katarı, aslı Farsça; Kar-ban; işi idare eden anlamına gelir (Kantar, 2010:1188). İslam Ansiklopedisi'nde kervan kelimesiyle alakalı olarak;

“Batı’ya karavan olarak geçmiş, Arapçada kervanın karşılığı “ayr” kökünden “i’r”, Türkler de “arkış” kelimesi, Kur’an’da “seyyare” (Yusuf 12 /70, 82, 94) daha sonra ise “kafîle “kelimesi yaygınlaşmıştır. Kervanlar yerine göre sadece deve, eşek, at ve katır yerine göre bunların karışımından oluşabilirdi. Develer daha çok düzlük ve çöllerde katır, eşek ve nadiren atlar ise dağlık arazilerde kullanılırlardı. Deve kervanları hafif ve ağır olmak üzere ikiye ayrılırdı. Ağır kervanlarda develerin her biri beşer, altışar, kantar (250 kg) hafif kervanlarda ise üçer kantar (150 kg kadar) yük taşırdı. Kervancılığın geliştiği çağlarda 1000 develi kervanlar orta ve bunun altındakiler küçük, üstündekiler büyük kervan kabul edilirdi (Bozkurt, Yüksel, 2008:297) şeklinde malumat mevcuttur.

Kervansaray bu kervanların konakladıkları mekânların adıdır. Ribat ise Arapça bağ, rabita; metin bina, kervan saray gibi gelip geçenlerin konmasına mahsus mevkuf bina, organları birbirine bağlayan bazı sınırlar şeklinde izah edilir (Sami, 2004:657). Yapılan izahtan da anlaşılacağı üzere kervan yollarını birbirine bağlayan unsurlar hatta insan organlarını birbirine rapteden sınırlar misali öneme haiz, mevkuf binalar olarak tarihi kadim zamanlara uzanan ata yadigârı eserlerdir. Ama ribat kelimesinin İslami literatüre ait bir terim olduğu aşikârdır. Ayrıca sağlam yapı, kervan saray, han, ordugâh, kale mahiyetindeki kasır, sınır karakolu, müstahkem mevki, sınır tekkesi, tekke (Doğan, 2003:1112) şeklindeki izahtan ribatların müstahkem yerler olup surlarla çevrili kulelerle teçhiz edilmiş ve düşmanın tarassut edildiği yerler olduğu anlaşılmaktadır. Aslanapa; ”Kervansarayların kavşak noktalarında görkemli ve çok mekânli tiplerine “han” da denilirdi.” F. Köprülü’den yapmış olduğu bir iktibasla: “Bu çeşit yapıların en eskisi Semerkant’ın cenubunda, Afganistan hududuna yakın Tirmiz civarında bulunan harabedir. Kervansarayı adıyla tanınan ve VIII. asırdan kaldığı kabul edilen bu bina kerpiçten mamul olup çok kalın duvarları, köşelerdeki üstüvani kuleleri ile ağır bir manzara göstermektedir demektedir” (Aslanapa, 1960:334). Anlaşılacağı üzere söz konusu yapıların VIII. asra kadar uzanan eski bir kökeni vardır.

Ribat ile ilgili olarak İslâm Ansiklopedisi’nde;

“Miladi VIII. yüzyılda Merv, Buhara ve Semerkant gibi sınır şehirlerinde de ribatlar yapıldı. Erken Abbasi döneminde sınır boylarında ribat yapımına önem verildi. Basit sınır karakolları olarak inşa edilen ribatların bir kısmı sonraları şehirlere dönüşmüştür. İran ve Maverâünnehr bölgesinde askeri barınak olma vasfını kaybeden ribatlar dini ve tasavvufi bir karaktere bürünmüşlerdir. Ticaret yolları üzerindeki geçitler üzerinde inşa edilen ribatlar bölgede İslamlaşmanın tamamlanmasından sonra kervanların güvenliğini ve konaklama ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik birer kervansarayaya dönüşmüşlerdir” (Yiğit, 2008:76) şeklinde bilgiler mevcuttur.

Ribatların, kervansarayların, hanların, kervanların güvenliği ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere bina olunmuş hizmet mekânları olduğunu belirtmiştik. Bu mekânlar, ticaret yollarının güzergâhında kurulmuşlardır. Malum olduğu üzere 10.000 kilometre uzunluğundaki bir yolda insanların temel ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri, canlarını ve mallarını güvenceye alarak huzurlu bir şekilde istirahat edebilecekleri kervansaraylara ihtiyacı vardı. İpek Yolu, sadece İslam beldelerinden geçen bir güzergâh değildi. Müslüman olmayan milletlerin yaşadığı bölgelerde tacirler emniyetleri için *“Budist manastırlarını hem banka hem depo hem de borsa olarak kullanıyorlardı”* (Eberhard, 2007:157). Ticaretin normal seyrinde devam edebilmesi için güvenlik her şeydi. *“Kervansaraylara sığınan devletin güvencesi altındadır. Ülkeye gelen her kervan ülkeden ayrıluncaya kadar bu güvence altında seyrine devam ederdi. Eğer kervan bir şekilde zarar görürse zarar devlet tarafından tazmin edilirdi”* (Özdemir, 2014:125). Özdemir’in makalesinde Türklerin ticaretin önemini olması gerektiği şeklinde kavradığını anlamamızı sağlayacak malumat vererek şöyle devam ediyor:

“Türkler kendi evlerini balçıkla, latadan yaparken kervansarayları en sağlam taşlardan yapmakta, geniş avlular tahsis etmekte ve her türlü yangın, baskının tehlikelerine karşı ticareti vikaye maksadıyla sağlam demir kapılarla donatmaktadırlar. Bu mekânlar dini, içtimai, seviye ve vasıflara bakılmaksızın herkesin istifadesine açıktır. Öyle ki bu hanlarda en fakir bir insana bir oda tahsis edildiği gibi en zenginine de daha fazla oda verilmezdi” (Özdemir, 2014:126).

Yukardaki izahattan anlaşılacağı gibi bu müesseselerin tamamen devletin gözetiminde hayır için inşa edilen, maddi bir kazanç beklentisine girilmeden uzun vadede devletin inkişafı ve memleketin mamur olması maksadı ile bina olunan yapılar, son derece itina ile tezyin edilmiştir. Ayrıca herkesin eşit muamele gördüğü bilâ ücret yerlerdir.

Kervansarayların, hanların, aynı zamanda devletin gücünü de gösteren yerler olduğu gerçeğini de unutmamalıyız. Tüccarlar buralarda edindikleri intibaları gittikleri yerlerde mutlaka zikreder ve bu bahisler, devletin beynelmilel itibarına müspet katkılarda bulunması açısından kayda değer öneme haizdi. Kervansaraylar, aynı zamanda Orta Asya'da ve İranda gümrük memurlarının ülkeye gelen tüccar ve kervanların mallarının teftiş edildiği ve vergilerinin alındığı bir merkez görevi de görmekteydi (Dalyan, 2014:156).

Yukarda iktibas yaptığımız Özdemir konuyla ilgili olarak:

“Kervansaraylar konaklama mekânlarında, hanlar ise şehirlerde meskûn mahallelerde bulunurdu. Ticari hüviyetleri vardı, ücret ödenerek kalınabilen mekânlardı. Kervansaraylarda odalar açık iken hanlarda kapalıydı ve mahremiyet gözetilir, odaları daha düzenli olurdu. Şahıslara ait olanlar vardı dolayısıyla bu vasfa haiz olanlar ücret mukabili çalışırlardı ve ticari hayatta çok etkindiler”

(Özdemir, 2014:129) tespitiyle han ile kervansaray arasındaki farkı ortaya koymaktadır.

Kadim zamanlarda devlet ne kadar güçlü olursa olsun, asayiş bozacak arızaların çıkması her zaman mümkündü. Kervanların güvenliğini sağlamak, zengin emtiayı çapulcu eşkıya ve benzeri belalardan mahfuz kılmanın, kervansaray ve benzeri konaklama mekânlarını tesis etmenin son derece lüzumlu olduğu anlaşılmaktadır. Bu mekânların şehirlerde de bulunması gerekiyordu zira tüccar menziline vasil olunca malını teslim edeceği bir mekâna ihtiyaç duyardı, bu mekânların hanlar olduğu yukardaki açıklamada da görülür. Han kelimesi Farsça “ev” manasına gelir. Yolcular buralarda bir miktar ücret mukabili dilediği kadar kalabilirlerdi. Han sahibi tüccarların kaybolan mallarından sorumludur, şayet bir eşya kaybolursa han sahibi kaybolan eşyayı tazmin etmekle mükelleftir. İşte bu yükümlülük sebebiyle hancı gelen tüccarların mallarının kaydını tutardı. Neticede Hanlar, kervansaraylardan daha

farklı bir yapıya sahipti. Bedesten ise “Bezistan” kelimesinden bozulma bir kelimedir. Genel olarak kervanların getirdiği malların parekende olarak satışa sunulduğu yerlerdir (Dalyan, 2014:165). Han ve kervansarayların tersine şehirlerde kurulmuş olan ticari mekânlardır.

Konunun teferruatıyla ilgili olarak kervansaraylarla ilgili olarak O. Turan şu tafsilatlı bilgiyi vermektedir:

“Bu mekânlarda yolcular geceler, her türlü ihtiyaçları karşılanırdı. İçlerinde yatakhaneleri, aş haneleri, erzak ambarları, ticari eşyayı koyacak depoları, hamam, şadırvan, hastane, eczane, yolcuların ayakkabılarını tamir ve bu fakir yolculara yenisini yapmak için ayakkabı imalatçıları, nalbantlar ve bütün bunları idare eden divan memurları vardı” (Turan, 2012:356,357).

Başlangıçta O. Turan’ın zikrettiği şekilde organize değildi elbette, ama zamanla tekâmüle eriştiğini çeşitli verilerden anlıyoruz.

Kervansaraylara ya da kervansarayların işlevlerini yerine getiren kurumların, yukarda F. Köprülü’ye dair iktibastan da anlaşılacağı üzere Göktürkler devrinden itibaren vardır. Y. Öztuna ‘*Bir kervansaraya sataşmak en gözü kararmış eşkıyanın dahi haddi değildi. Devlet otoritesi öylesine güçlüydü*” (Öztuna, 1978:201) derken riyaset makamının ticaretin önemini fevkalade kavramış olduğunu da anlatmış oluyordu. Memleketin inkişafı için kervanlar damarlarda dolaşan kan misali menzile vasıl olmalıydı. Kervana saldırmak devlete saldırmaktı. Devletin güvence verdiği bir kervana musallat olmak bu güvenceyi tanımamak anlamına gelir ki bunun bedelinin ziyadesiyle ağır olacağı aşikârdır.

Türklerin kervansaray ya da müstahkem mevkiyle ticareti emniyete alma hassasiyetleri, bir ticari emtiayı temin etmek ya da üretmek kadar, emtiayı ulaşması gereken yere emniyet içinde ulaşmasını sağlamanın tarih boyunca gözettikleri bir husus olduğu anlaşılmaktadır. Ticaret yolunun güvencesi için yapılan kervansaraylar, kaleler, garnizonlar ticaretin kendisinden daha ziyade önem arz etmektedir. İpek yolunun önemini kavramış, halkının refahını düşünen her hükümdarın bu konuda gerekli olan ne ise onu yapmaktan bir an geri durmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Araştırmamızda zikredilen her müstahkem mevki, bu durumun müşahhas ispatı niteliğindedir. Nitekim İ. Kafesoğlu’nun tespitiyle *”Ticaret meselesi Bozkır Türk*

Devlet(ler)inin üzerine eğildiği bir siyaset çizgisidir” (Kafesoğlu, 2010:313) derken devletler için ticaretin ehemmiyetine işaret etmektedir.

Türkler, ticaretin ve kervanların hamisi ola gelmişlerdir. Yukarıda bahsettiğimiz her husus bunu teyit eder niteliktedir. Kervansarayların Türkistan’da bina edilmesi yukarda da belirtildiği üzere Köprülü’ye göre Göktürlere kadar gitse de Y. Öztuna “...altın çağları XI ile XV. yüzyıllardır. Ana vatani ise Türk İslam coğrafyasıdır” (Öztuna, 1978:201) demektedir. J. P. Rox ise tarihi daha da gerilere çekmek suretiyle “Bugünkü Buhara’nın batısında bulunan Varaksa Surları’nın VI. yüzyıla ait olduğu” (Rox, 2006:175) tespitini yapmak suretiyle bu müstahkem mevkiinin, kervansarayların gerekliliğinin mezkûr yüzyılda kavrandığı ihtimalini düşündürmektedir.

Orta Asya coğrafyasında hâkim olan ve ticaretin ehemmiyetine vakıf olan her devlet kendi usul ve erkânıyla yol güvenliğine katkıda bulunmuştur. Mesela; Çin’de gözetleme kuleleri ve yukarda değinilen Budist manastırları, Moğolların hâkim olduğu yerlerde posta istasyonları, Türklerin hâkim olduğu yerlerde kervansarayları mevcuttu. Ticaret bu şekilde inkişaf etti, medeniyet yollarla zenginleşti, insanlar bu faaliyetlerle teşriki mesaide bulundular. Devletler, bu güzergâhlar sebebiyle ittifaklar kurdu ya da savaştılar.

Ö. Karayev, kervansarayların gelişmesi ve inkişafına dair

”Ticari faaliyetlerin yoğun olduğu bölgelerde insanlar ticaret sayesinde zenginleşirken gayri ihtiyari aristokrat bir kesim oluşuyordu. Bu insanlar her şeyi devletten beklemiyorlardı, ticaretin akamete uğramaması ve yerleşik hayata geçemeyen boyların taarruzlarından masun olabilmek için kendileri de kervansaraylar, surlar inşa ediyorlar, surları var da yetersiz ise surları güçlendiriyorlardı. Bu yapıların tahkim olunmuş şehirlerden bir farkları yoktu. Zamanla bu şehirler evvelce şehirleşmiş olanlarla, bozkırda göçebe olanları yakınlaştırıyor mezc ediyordu. Konargöçer olan boylar çiftçiliğin kültürel etkisiyle zamanla yerleşik hayata alışmaya akabinde meskûn hayata yoğun bir şekilde geçmeye başlamışlardı” (Karayev, 2008:125) tespitinde bulunmaktadır.

İnsanların her şeyi devletten beklemediklerini ve sivil inisiyatifin de ticaretin inkişafında etkin olduğunu bu tespite istinaden rahatlıkla söyleyebileceğimiz gibi

yerleşik hayata geçişte yukarıda bahsettiğimiz, başlangıçta kervansarayken sonraları şehirleşmiş yerlerin etkisi olduğu da söylenebilir. Toplumun medenileşmesinde son derece etkin oldukları da aşikârdır.

Kafesoğlu, Göktürkler çağında harabeleri hala günümüze kadar ulaşan kaleler, Tanrı Dağları ve daha ziyade Issık Göl dolaylarında sıralanmış olup, stratejik olduğu kadar İpek Yolu üzerinde bulunmaları sebebiyle ticari yönden önemli müstahkem mevkilerdi. Fergana'da, Pençikent'te Göktürk devri harabelerinin rastlandığı bölgelerde bunların askeri değere haiz daha birçok benzerleri bulunuyordu. Aşpara, Kayında, Şiştübe, Aksu, Aktepe, Tölek, Sukuluk, Cul (veya Gilarık), Çumiş, Sarıg, Yakalığ gibi kale şehirleri ve daha birçok kervansaray veya küçük kasaba eski çağlarda kurulmuş, Göktürk çağında gelişip Karluklar zamanında ehemmiyeti devam eden yerlerdi, demektedir (Kafesoğlu, 2010:311).

Ticari faaliyetlerin aksamadan idame etmesi, bir millet için hayati öneme haizdir. Bunu garanti edebilmek için sadece asker beslemek kifayet etmeyebilir. Kuvveti fazla olan meydan savaşı verir ama yetersiz bir kuvvetin var ise yukarıda saydığımız anasırı erbaa'yı emniyet altına almak için erzak yığıp, müstahkem mevkilerin içinde savunma savaşı vermekten başka yapacak bir şey yoktur. Burçlarla tezyin edilmiş bu kaleler, ticaret yolunun üzerinde tesadüfen hüda'i nabit değillerdi. Türkler bu kaleleri bilerek İpek Yolunu güvence altına almak için inşa ettiler. Bu kalelerin harabeleri günümüze kadar gelmiştir. B. Ögel bu konuyla ilgili olarak, Çargelan Kalesi, Çumbal Kalesi, Çaldıvar Kalesi, Ketmen Kalesi, Atbaşı Kalesi, Şirdak Beg Kalesi, Manakeldi Kalesi gibi yapıların isimlerini vermektedir. Göktürk Devleti, Orta Asya'da hükümranken Issık Gölü ve Tanrı Dağları etrafında da birçok meskûn ve müstahkem yerler vardı. Göktürkler Fergana ve Altay bölgesi ile sıkı temas halindeydi (Ögel, 1988:175,176). Yukarda da belirtildiği gibi ticaret, Türkler için siyasi bir çizgi halini almıştı. Bu siyasetin tezahürüdür kervansaraylar. Bunların en büyüğü, C. Alyılmaz'a göre Paykent şehrindeydi. Yol, Horasan üzerinden geçerek Rey ve Hemedan'a oradan da Suriye'deki Bizanslıların Nesef (Nizip) Kalesi'nden Konstantinapol'a uzanırdı. Çin Denizi'nden İran sınırına kadar olan 150 gün, oradan Rum sınırına 80 gün olarak hesaplanır. Yani Çin Denizi'nden Bizans sınırına kadar kervanlar 230 gün yol gidiyorlardı. Bu kadar uzun bir güzergâh üzerinde sadece kaleler, kervansaraylar, hanlar yapılmamıştır. İpek Yolu üzerinde birbirinden güzel kültür, sanat eserleri,

anıtlar, yazıtlar ve şehirler (Turfan, Karaşar, Kuça, Kaşgar, Hoten, Yarkent) de buna tanıklık ederler (Alyılmaz, 2004:181). C. Alyılmaz (çoğu Moğolistan sınırları içinde olan) Göktürkler'den kalan birçok anıt, yazıt ve şehir kalıntısı bulunmakta olduğunu, bu eserlerin bilinçli bir şekilde İpek Yolu güzergâhları üzerinde vücuda getirdiklerinden bahseder. İlâveten Orhun Kitabeleri'nin de bu güzergâh üzerinde bulunmakta olduğunu da söyler (Alyılmaz, 2004:182). İnsanların günümüzde dahi istifade edebileceği nasihatler bırakmışlardır. Mesela, ...“Türük ve begler bodun bunı eşiding, Türük bodun tirip il tutsıkingın bunta. Urtum yangılıp ölisinking yime bunta urtum...” “Türk beyleri ve milleti bunu işitin. Türk milleti derlenip toparlandığında devlet olacağını buraya kazıdım yanıldığımda öleceğini de buraya kazıdım” (Ergin, 2003:59). Bir ve beraber olursak devlet kaim, bölünüp parçalanırsak ölümün mukadder olduğu anlatılıyor. Devletsizliğin ölüme eş olduğunu çok iyi idrak eden bu hükümdarlar, devletin nasıl abad olacağını da elbette idrakindeydiler. Ticaret bu durumda tam merkezde yer alıyordu. Nitekim Kültigin Anıtı'nda: “ ...ol yirgerü barsar türük budun ölteçisen ötüken yir oturup arkış tirkış isarneng bongun yok ötüken yış olursur benngü il tuta olutacı sen...” “Türk milleti Ötüken topraklarında oturup kervanları gönderirsen hiçbir sıkıntı olmayacak Ötüken ormanında oturursan sonsuza kadar devlet sahibi olarak hükmedeceksin” (Ergin, 2003:5) denilmektedir. Gelecek nesillere ve o güzergâhı kullanan herkese, ayakta kalabilmenin yolu yordamı o dönemin üslubuyla aktarılıyordu. Yapılan savaşların ve her türden mücadelenin ticaret yollarını murakabe edebilmek, halkı müreffeh yaşatabilmek adına verildiğinin farkındaydılar.

Görüldüğü üzere İpek Yolu güzergâhında sadece burçlar, hanlar, kervansaraylar inşaa etmemişler, gelecek nesilleri de öğütleri taşlara kazımak suretiyle uyarılmışlardır. Dönemin en işlek yolu olan İpek Yolu, Ötüken'den geçmektedir. Bu güzergâh, Orta Asya'nın en önemli ticari ve askeri güzergâhıdır (Rox, 2001:30). Her kervanın uğrağı olan Orhun Yazıtları bize hayli bilgi vermektedir. Hâkimiyet için verilen mücadeleler ve ödenen bedeller hakkında Türk hükümdarlar İpek Yolu'nda emniyet ve asayiş sağlamanın ehemmiyetinin bilincinde olarak gelecek nesilleri uyarıyorlardı. “Devletin sağlamlığı ve halkın refahı için ticaretin emniyeti ilkesi hiçbir zaman göz ardı edilmemiştir” (Kafesoğlu, 2010:312). G. Kırpık'ın ifadeleriyle, Tanrı Dağları'ndan Balkan Dağları'na kadar Türklerin İpek Yolu hattı

üzerinde geniş bir coğrafyada askeri, ticarî ve kültür varlıkları, onları İpek Yoluyla özdeş yapmaya kâfidir (Kırpık, 2012:180).

Bu son derece uzun güzergâhın en çilekeş unsuru şüphesiz çift hörgüçlü Baktriyan develeriydi. N. Diyarbakirli, salyangoz hızında yol alan bu dayanıklı hayvanların kervan sahipleri tarafından özellikle tercih edildiklerinden bahseder (Diyarbakirli, 2008:16). Arabistan develeri kuru ve kumlu topraklarda yolculuk yapmaya elverişli hayvanlar oldukları için kaygan ve çamurlu bölgelerden geçerken oldukça sıkıntı çekerlerdi. Çünkü ayaklarının altı süngerimsi ve etlidir. Yağışlı havalarda ayaklarının kayarak ağır yükün etkisiyle karınlarının yırtılma tehlikesi vardır. Bu nedenle ayaklarına kaymaması için keçe sarma zorunluluğu hâsıl olmuştur (Dalyan, 2014:180). Hülâsa, malın intikali esnasında her şey en ince teferruatına kadar düşünölmek zorundadır.

Sonuç olarak; İpek Yolu'nda yapılan ticaretin kalbinin, bu yol üzerindeki kentlerde attığını görüyoruz. Aslında her bir kentin bir kervansaray işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Çin'den Avrupa'ya uzanan bu devasa organizasyon için kervansarayların birer vaha gibi olduğu aşikârdır. N. Diyarbakirli :

“Yakın zamana kadar ayakta kalabilen, harabeleri günümüze kadar ulaşan İpek Yolu'nun maddi kalıntıları, eski konaklama bölgeleri, kervansaraylar, İpek Yolu güzergâhlarının şenlendirdiği şehirler, bu şehirleri koruyan kaleler ve yol üzerindeki menzillerde yer alan gözetleme kuleleri ki buralarda yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen buluntular sayesinde bu yöreleri değerlendirmemiz ve İpek Yolu ile bağlantı noktalarını kurmamız mümkün olabilmiştir” (Diyarbakirli, 2008:28) tespitini yapıp, güzergâhın tamamının bu noktaların birleştirilmesi suretiyle anlaşıldığını ifade ederek önemli bir hususu açıklığa kavuşturmuştur.

Görüldüğü üzere medeniyetin tekâmülüne hem maddi hem de manevi açıdan katkı sağlayan, işlevleri ile çok önemli bir vazifeyi deruhte etmişlerdir. Biri diğerini tamamlayan tarihi süreç içerisinde tedricen tekâmül eden son derece iyi tasarlanmış bir düşüncenin ürünleridir bu mezkûr müesseseler.

Geçmişini bugüne taşıyan ve bize hemen her konuda tafsilatlı bilgilerin, ulaşmasına sebep olan ecdat yadigârı bu asar-ı atıkların her biri, birer hazine değerindedir. Onlar, tarihi günümüz insanına anlatan ibret vesikaları olarak hala önemlerini ve güncelliklerini muhafaza etmektedirler.

2.4. TÜRK BOYLARI ARASINDA İPEK YOLU'NUN HÂKİMİYETİ İÇİN YAPILAN MÜCADELELER

L.Ligeti, Makedonyalı Büyük İskender'in (M.Ö.330-326) ordularıyla Maverâünnehr'den geçerek Kabil Yaylası'ndan Hindistan'a sefer yapması ve bu sırada ordularıyla Orta Asya'ya girmesi, bölgedeki ticaret yolları ile ilgilidir diyor (Ligeti, 2011:58). İskender, binlerce kilometreyi doğunun gizemlerini keşfetmek için değil, doğuyu işgal etmek için gelmişti. Değerli olanı ele geçirmek arzusu emperyalist her devletin sevdası olmuştur. Buradaki kıymet, elbette İpek Yolu'ydü ve her lider bu önemli güzergâhı kontrol etmek istiyordu.

Kafesoğlu, Türkler karşısında Çin, İpek Yolu trafiğini kendi lehinde tuttuğu müddetçe müdafaada kalmayı tercih etmiş, Türkler de Çin'e sık sık yaptıkları baskı ile onu zayıf durumda tutup, Orta Asya'da hâkimiyetlerini yürütmek istemişlerdir, demektedir. "Birbirlerinin zaafalarını gözeterek hâkimiyetlerini daimi kılmannın yollarını aramak" siyasetlerinin esasını oluşturmaktadır, diyebiliriz. Kafesoğlu devam ederek:

"Hunlar ve Göktürkler zamanında gerçekleşen bu maksat, IX. asrın ikinci yarısında Doğu Türkistan'da Uygurların, Batı Türkistan'da Türkeslerin kurdukları siyasi teşekküller ile tekrarlanmış,751 Talas Savaşı Karlukların desteğiyle kazanılmış ve bu zaferin nihayetinde Çin'in Batı Asya ile irtibatı kesilmiştir. Bundan sonra Orta ve Batı Asya'da Uygur, Karluk, Oğuz şehirleri ve ülkelerinin bayındırlığı meydana gelmiştir" demektedir (Kafesoğlu, 2010:312,313).

Konuya bütün olarak bakıldığında; Türk boyları İpek Yolu'ndan elde ettikleri gelirlerle müreffeh bir hayat yaşamak amacı güderlerken menfaatlerin müsademesi ya da birinin diğerinin hakkını gasp etmeye kalkışması ve benzeri sebeplerle birbirlerine saldırdıklarını görüyoruz. Bunu yaparken Türklerin kadim düşmanları

olan Çin, Tibet hatta Moğollarla işbirliğine gittiklerine de şahit oluyoruz. Bu çatışma, İpek Yolu üzerindeki hâkimiyet yarışının bir tezahürü olarak değerlendirilmelidir.

Birbirine akraba olan ya da tamamen yabancı olan boylar, kavimler çeşitli saiklerle müttefik de olabilirler, düşman da. Maslahatlarının gereğine göre, konumlanmanın şiarları haline gelmiş olduğunu görüyoruz. Göktürklerin, Uygurların, Kırgızların birbirlerine karşı verdikleri mücadeleleri unutmamak gerekir. Üstelik kadim düşmanlarının lojistik desteklerini temin etmek suretiyle hâkimiyet kavgasına girişiyorlardı.

Çin'e isyan ederek devletini ilan eden Kutluk, ilk olarak Oğuz, Kitan ve Çin ittifaklarına karşı savaşmak zorunda kaldı. Ama Tonyukuk' un yerinde müdahaleleri ile bu kalkışmalar bastırıldı. 2.000 kişi ile başladığı bu askeri operasyonu başarıyla tamamladı. Oğuzları dağıttı, kalanları ise kendisine tabi kıldı (Taşağıl, 2004:4). Kutluk hayatı boyunca Çinliler ile 17 kez, Kitanlarla 7, Oğuzlarla 5 kez savaşmıştır (Ergin, 2003:79).

Bilge Kağan'ı Çin'den ziyade, iç isyanlar daha fazla yıpratmış olmalıydı. Çin'in işgalına kanan Türk boyları, aynı usullerle başkalarının da kendilerine karşı kışkırtılacaklarını düşünmediler. Kadim düşman dururken ufak hesaplarla birbirine düştüler, düşürüldüler. Türklerin gücü berhava edilerek topyekûn kendilerine saldırmaları öyle ya da böyle Çin tarafından savuşturulmuş oldu.

682'de tam olarak bağımsızlığını kazanmasından sonra 10 yıl, Çin ile ve iç isyanlarla mücadele ederek devletin büyüklüğünü sağlamak için mücadeleyle geçti. Bu 10 yıl zarfında Kutluk'un kurduğu devletin hızla geliştiğini görüyoruz. A.Taşağıl, Kutluk'tan sonra 692 yılında tahta geçen 24 yıl riyaset makamında kalan Kapkan Kağan'ın 695 yılında Çin'e bir elçi gönderdiğini dostluk münasebetleri tesis etmek istediğini, barış sürecinin Çin tarafından memnuniyetle karşılanarak bazı Çin ürünleri ve 5000 top ipekle bu barış teklifinin kabul edildiğini belirtir (Taşağıl, 2004:21).

Moğol asıllı bir reisin isyanını Çin adına bastıran Kapkan Kağan'ın amacı, I.Göktürk Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte esir edilerek Çin'e gönderilen Türklerin azat edilmesiydi. Teklif kabul edildi (Taşağıl, 2004:22). Kendi içinde birliğini sağlayamayan bir devletin müstakilliği düşünülemez. Kapkan Kağan'ın bunun bilincinde bir lider olduğunu görüyoruz. Taşağıl, Kapkan Kağan'ın Çin ile barış dönemine girmiş olması bir maslahata binaendi zaman kazanmak istiyordu,

tespitinde bulunuyor. Bunu teyid eder nitelikte gelişmeler olur bu zaman zarfında Kırgızları bertaraf ettiler, hanlarını öldürdüler, sonra On Oklar (Sarı Türkeşlere) saldıracakken hanımı vefat etti. Yuğ töreni için Ötüken'e döndü. Yuğ töreninin hemen akabinde tekrar Çin'e saldırdığını, Ling ve Shang eyaletlerindeki bütün generalleri dize getirdiğini görüyoruz şeklinde tespitlerde bulunmaktadır (Taşağıl, 2004:23).

Tahta oturan Türklerin ilk işlerinden birisinin hemen bir Çinli prensesle evlenme teşebbüsü olduğunu biliyoruz, artık bu mutata alışkanlık gibiydi. Taşağılın belirttiği üzere, bunun tam tersi uygulamaların bulunduğu da oluyordu. Buna misal olarak, Kapkan Kağan'ın 698 yılında kızını T'ang prensi ile evlendirmek istemesidir. Asıl arzusu Çin'in işgal ettiği Türk topraklarını, Soğdu tüccarları, altı eyalette yaşayan Türklerin tamamını geri almaktı (Taşağıl, 2004:23,24). Bir de tohumluk darı ve ziraat aletleri talep edilmişti. Bu arada Tonyukuk, Türkeşlere ve diğer Türk boylarına Kapkan Kağan'ın hâkimiyetini kabul ettirdi. Ordu, Maveraünnehr'i geçti, Demir Kapı'ya dayandı. Kapkan Kağan, aynı anda Basımları hâkimiyeti altına alıyordu (Taşağıl, 2004:29,30). Olan hadisata bakıldığında stratejik incelikler fark edilebiliyor. Ordunun bir kısmı Çin'i baskı altında tutarken diğeri kısmı Türk boylarını derleyip toparlıyordu. Çin Devleti kendi derdine düşmüşken Türk boylarını Kapkan Kağan'a kışkırtacak mecali bulamıyor, böylece harekâtın arzu edilen istikamette cereyan ettiği görülüyordu.

Çin Devleti, Türk boylarından zayıf olanları güçlü olanlara karşı sürekli kışkırtmak, yakınındaki güçlü Türklerle savaşmak için uzaktaki zayıfları kandırarak Türk'ü Türk'e kırdırmak daimi şiarı olagelmmişti. Bu iç karışıklara dair A. Taşağıl şunları bildirmektedir: “710 yılında Kırgızlar, Bayırkular 711'de Türkeşler isyan etti. 713'te Karluklar isyan etti. Bunlar da yetmezmiş gibi 714'de kağanın eniştesi Hou-pa Teber isyan etti, başarısız oldu. Akabinde Çin'e iltica etti. 715'te On Oklar, Sol Tu-lu boylarının Beş Çor'u Sağ kanat Beş Nu-Shih-pilerinin Beş Erkin'i Çin'e vassal olmak için teklifte bulundular. Çin Devleti vassal olma tekliflerini güle oynaya kabul etti lakin Çin'e gelip yerleşmelerini de istemedi. Çin'e yakın sınır boylarında Göktürk topraklarında oturmalarını istedi. T'ang Hanedanı bu iskân politikasıyla içeriden daha iyi yıpratmak imkânı elde edebileceğinin hesabını yapmış olmalıydı” (Taşağıl, 2004:34,35). Kendi toprakları dâhilinde yaşayan Türklerin isyan etme

tehlikesi her zaman mevcuttu zira bütün Türklerin asimile olmadığını Kürşat İsyanı ile tecrübe etmişlerdi.

Çin Devleti'ne tabi olan reislerin Kapkan Kağan'a olan husumetleri kaşınarak isyan ettirildi. Nihayet Bayırkuların isyanını bastıran Kapkan Kağan, isyanı bastırıp geri dönerken pusuya düşürüldü ve öldürüldü başı kesilerek Çin'e gönderildi. Taşağıl, Kapkan Kağan'ın başını kesen kişinin Çinli bir casus olduğunu söylüyor. (Taşağıl, 2004:36). Bu argüman dahi, isyanların altında yatan hakiki müsebbibin kim olduğunu göstermesi açısından manidardır. Kapkan Kağan gibi cevval bir hasmın ortadan kalkması T'ang Hanedanı tarafından memnuniyetle karşılanmış olmalıdır.

Kapkan Kağan'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu, Kültigin'in darbesiyle tahttan indirildi. Tonyukuk hariç bütün vezirler öldürüldü. Tonyukuk'un değerinin farkındaydılar. Ayrıca Tonyukuk, Bilge Kağan'ın kayınpederiydi (Taşağıl, 2004:43).

L. Ligeti, Orhun Kitabeleri'nde geçen Göktürkler'in diğer boylarla olan mücadelelerini anlatır mesela, Kültigin 26 yaşında Kırgızlara, aynı yıl içinde Türkeşlere sefer düzenlemiştir. Soğdların üzerine yürüdü, Sir Derya'yı geçti, Demir Kapı'ya dayandı. Bu esnada Türkeşler başkaldırdı. Kültigin, beyaz atının üzerinde savaşa girdi, Kara Türkeşleri perişan etti. 27 yaşında Karluklarla savaştı, onları perişan etti. Sonra "Tokuz Oğuz kavmi benim kavmimken şimdi bana düşman oldu, bir yıl içerisinde beş kez çarpışmamız lazım geldi" (Ligeti, 2011:203) hem kendi içinde hem başka boylarla hem de kadim düşmanlarıyla sürekli savaşmak zorunda kalan bir devlet söz konusuydu. İstikrarı sağlamak ve barışı tesis ederek kalkınmanın oldukça meşakkatli olduğunu söyleyebiliriz.

Kapkan Kağan, 716'da Bayırkular tarafından öldürüldü. 739' da Türkeşler, Batı Göktürk kağanını öldürdüler ama kendileri de 766 yılında Karluklar tarafından yenilgiye uğratıldılar (Öztuna, 1983:78).

Bütün bu çatışmalar ve benzerleri boyların kendi maslahatları ya da istiklal sevdaları için mi, yoksa Çin Devleti'nin iğvasıyla mı vuku buldu? Son tahlilde, bu isyanların ve keşmekeşin en çok kimin işine yaradığına bakmamız gerekmektedir. Türk'ü Türk'e kırdırarak hem kendilerine yapılması muhtemel saldırıların önüne geçmek hem de Orta Asya'daki otorite boşluğundan istifade edip İpek Yolu'nun hâkimiyetini ele geçirerek, ticari maslahatları hususunda iplerin tamamını kendi ellerine alarak

kimseye bir şey ödemedi kervanların Bizans'a ulaşmasını sağlamak olduğu açıkça ortadadır. Türkler birbirini boğazlarken, Çin Devleti bunu yapmaya çalışıyordu.

Daha önce izah etmeye çalıştığımız gibi, güçlü olan Türk devletine karşı zayıf ve güçsüz olanlar hep isyan halindeydi. En önemli stratejik ortaklarıysa Çinlilerdir. Çin isyanları sürekli tahrik ederdi, bunun ipuçlarını Orhun Yazıtlar'ında da görebiliriz. Nitekim yukarıda da bahsettiğimiz gibi Bayırku isyanında Kapkan Kağan'ın başını kesen bir Çinli casustu (Taşağıl, 200:36).

R. Giraud: "Sürekli savaşlarla, isyanlarla boğuşan devlet, Bilge Kağan'ın barış merkezli siyasetiyle nefes almaya başladı. Ticaret gelişti, sınırlarda ticari merkezler kuruldu. Bu barış dönemi 20 yıl devam etti. Çin Devleti bundan da rahatsız oldu ki Bilge Kağan'ın ölümüyle Uygur, Basmıl ve Karluklara, Göktürk tabiiyetinden ayrılarak Çin'e bağlanmaları teklif edildi. Onlar da kabul ederek isyan ettiler. Çin Devleti tarafından ziyadesiyle kullanıldılar. En son Ozmiş Kağan'ın başını keserek Çin'e gönderdiler (ki bu bile isyanların kim adına yapıldığının bariz ispatıdır). Fakat bu arada birbirlerine düştüler. Basmıl reisini Uygur ve Karluklar öldürdü. Bundan sonra Uygurlar, Ötüken'i ele geçirdiler" (Giraud, 1999:252) demektedir.

Burada ifade etmeliyiz ki; Göktürklerin amacı istikrarı sağlayarak, İpek Yolu'nda tam hâkimiyet kurmak ve sağlam bir nizam tesis etmektir, içe ve dışa karşı vermiş oldukları mücadelenin tamamında bu amacın mündemiç olduğunu görüyoruz. Çin de İpek Yolu hâkimiyeti için hem askeri hem istihbârî imkânları ile faaliyet yürütüyor, boy ve devletlerle ittifakı da savaşı da buna göre şekillendiriyordu.

Çin ile ittifak ederek seleflerini ve yandaşlarını bertaraf eden Uygurlar da Göktürklerin serencamını yaşayacak, nice isyan ve keşmekeşi göğüslemek zorunda kalacaklardır. 745 yılının başlarında Ötüken'de artık hâkimiyetini tesis etmiş Kutluk Bilge Kül Kağan riyasetinde Uygur Devleti vardı. Son Göktürk kağanı Pa-i Mei'ye saldırdılar ve kağanı öldürdüler. Hayatta kalmayı başaran Bilge Kağan'ın hanımı da Çin devletine sığınmak zorunda kaldı (Giraud, 1999:252).

Artık isyanlarla boğuşma sırası Uygurlar'daydı. Düne kadar ittifaklar yapılmak suretiyle beraberce saldırdıkları Göktürk Devleti'nin halefi olarak Ötüken'de kendileri vardı. Şimdi Çin Devleti aynı hile ve desiselerini Uygur Devleti'ne karşı yürütecekti.

R. Giraud'un belirttiği gibi en önemli hasımları şüphesiz Kırgızlardı. Kırgızlarla Göktürkler de uğraşmıştı. Dikkati şayan iki savaştan söz ediliyor. Biri Tonyukuk tarafından anlatılıyor, 697'de gerçekleşmiştir. Diğeri Kültigin Anıtları'nda yâd edilmiştir. Bu iki boy arasındaki savaş ne kadar çetin olmuşsa kazanılan zaferde bir o kadar kısa ömürlü olmuştur. Kırgızların Karabalgasun'u Uygurların elinden alacakları zamana kadar çatışmalar sürecekti. Kırgızlar yaklaşık bir asır Orhun havzasından ayrılmayacaklardır. Üstelik güney komşuları için sürekli tehlike oluşturuyorlardı (Giraud, 1999:252).

Kutluk Bilge Kül Kağan,747'de öldü yerine oğlu Moyun Çor Kağan geçti. Bu kağan zamanında Uygurlara karşı mukavemet edecek olanlar batıda oturan Karluklar ve Türkeşlerdi. Bunlar, Moyun Çor Kağan tarafından hâkimiyet altına alınmıştır (İzgi, 1986:17). Sadece Karluk ve Türkeşleri değil Basmılları da hâkimiyeti altına aldılar. Karluklar, Uygur Kağanlığı'nın baskısına maruz kalarak Yedisu'ya göç ettiler. Bu konuda ilk kez Terhin (Terkin) Kitabesi'nde şu bilgiler görülür: "İt yılında Karluklar isyan çıkardıktan sonra kaçarak gittiler, batıda bulunan On Ok Elinin ülkesine geldiler" (Karayev, 2008:122).

Karayev, döneme dair yapmış olduğu tespitlerde, aynı dönemde Sarı ve Kara Türkeşler arasında da mücadele olduğunu, bunu fırsat bilen Çinli askerlerin 748 yılında Suyap şehrini ele geçirdiklerini, sürecin sonunda Abbasi İslam ordularıyla Çinlilerin, 751 yılında Talas'ta karşı karşıya geldiklerini belirtir. Malum olduğu üzere Karlukların desteğiyle İslam orduları galip geldi. Bu süreçten sonra Karluklar, bölgede etkili olmaya başladılar. Karayev devam ederek 751 yılında Karluklar'ın, Kırgızlar ve Çiklerle beraber Orhun Uygur Devleti'ne karşı ittifak oluşturduklarını, Orhun Uygurları'nın bunların tamamına karşı galip geldiklerini belirtir. Fakat Karluklar, Uygurlara bağlanmak istemezler. Yavaş yavaş Yedisu ve merkezi Tiyanşan'da sayı ve güç yönüyle üstünlük tesis ederek 766 yılında Türkeş Kağanlığı'nı yıkarlar. Orta Asya'nın doğusunda Karluk Kağanlığı kurulur, merkezi Suyab şehri olur (Karayev, 2008:122) demektedir.

Aslında sürekli savaş olmuyordu. Ticaret yollarının emniyette olmasının avantajını kavramış olanların güzergâhın emniyeti hususunda beraber hareket ettiklerini görüyoruz. Buna örnek Karluklar ve Samaniler'dir. Uzaktaki ve yakındaki bütün devletlerle ticari münasebetlerini geliştirmişlerdir. Bu gelirden fayda bekleyen her

devlet savaşarak değil barış halinde pastadan pay alabilmeyi başarmıştır (Karayev, 2008:127). Bu yaklaşım tarzı, diğer boylar tarafından da örnek alınmadı. Fakat günümüzde olduğu gibi o zaman da kaostan beslenen Çin ve benzeri devletler hep olagelmıştır. Nitekim bu olumsuz durum devam etti. T. Almas'ın da belirttiği gibi 815 yılında Uygurlar, Karluk ve Türkeşler tekrar karşı karşıya gelmişlerdir. Tibetlileri itaat altına alan Orhun Uygurları, Karluk ve Türkeşleri de itaat altına almışlardı (Almas, 2010:158). Her fırsatta savaş durumuna gelebiliyorlardı. Barış, uzun soluklu bir mefhum değildi. Bu hamleler aslında İpek Yolunda hâkimiyetin tek bir gücün elinde olmasını sağlamaya matuftu. Sürekli savaş pozisyonundaydılar.

Savaşların tabii tezahürü göçler de eksik olmuyordu. P. Golden'in belirttiği gibi, Uygurların iktidarı ele geçirmeleri Göktürk Devleti'ne karşı ittifak ettikleri Karluk birliğini ve nihayet Oğuzları etkileyen bir dizi göç dönemini de başlatmıştır. Sekiz Oğuz, Dokuz Tatar, Çik, Karluk, Basmıl ve Türkeşlerle yapılan veya bunları içine alan savaşlar, unvanları ve yöneticilerin dağılımı kaydedilmiştir (Togan vd.2006:318). Ağır bir yenilgi alan Karlukların 750'lilerin sonlarına doğru Türkeşlerin topraklarına kaçtıkları görülüyor. Bu yer değiştirme 745'te başlamış olmalıdır. Şine Usu Yazıtları'nda Uygurların Çin'in iç işlerine karışmalarından bahseder. Moyun Çor Kağan, Soğdlara ve Çinlilere Selenge'de Baybalık'ın inşasını emretti (Soğdak Tabgaçga Selengede Baybalık yapıtı birtim) kaydını düşer. Bu, Uygur tarihinde mühim rol oynayan önemli bölgelere işaret eder; Çin ve Soğdlularla yakın ilişkiler ve kentsel yerleşimle ilgili (Golden, 2010:170,171) olarak bir şehrin inşa edilmesi yerleşik yaşam formuna geçişin işareti şeklinde değerlendirilebilir. Bu konu daha sonra ele alınacaktır.

751 Talas Savaşı'nın ardından An Lu-Şan isyanı, Çin Devleti'ni zor durumda bırakmıştır. Bu isyanı bastırmak Uygurlara kalır. Çin, bu birlikteliğe gönüllü dâhil olmuş değildir. Şartlar bu şekilde davranmalarını zorunlu kılmıştır. P. Golden konuyla ilgili olarak Orhun Uygurları bu ilişkiyi zayıf bir T'ang Hanedanı'nı iktidarda tutmak için devam ettirmiştir iddiası da vardır, demektedir. Çin sarayı ile çok fazla evlilik bağları olan Uygurlar, şimdi askeri yardımları karşılığında malların Çin'den daha sistemli bir şekilde gaspına başladılar. Bu gasp, ticaret kisvesi altında yapılıyordu (Golden, 2010:171). Durum T'ang Hanedanı'nın da işine geliyordu. Bu şekilde değil de akınlar yaparak yağmalasalar, Çin daha ağır bedeller ödemek

zorunda kalacaktı. Muhtemelen bunu düşünerek mevcut düzenin devamına ses çıkarmıyorlardı, gerçi isteseler de ses çıkartacak güçlerinin olmadığı görülüyordu.

Orhun Uygur Devleti hâkimiyetini tam olarak tesis edebilmek için sürekli savaşmak zorunda idi. Zira eski düşmanlar ortak maslahatlarının gereği olarak bir araya geliveriyorlardı. 751 Talas Savaşı, Karlukları hem siyasi olarak hem de ganimetten payı almaları sebebiyle maddi açıdan da güçlendirmişti. Ama Çinliler ile irtibatlarını kesmemişlerdi. Esasen Uygurların güçlenmesi iki düşmanı bir araya getirmişti. Aynı yıl Karluklar, Uygurlarla tekrar savaşmaya başladılar. Karluk Yabgusu, Ötüken'i ele geçirmek istiyordu. Çin'in ipeğinden elde edilen gelirlerin sadece kendisinde kalmasını ve Orhun Uygurlarının elinden bu imtiyazı almayı düşünüyordu. Yabgu'nun bu ümidi mesnetsiz değildi. Çünkü Yenisey Kırgızları, Basmıllar ve Türkeşlerle müttefikti. İki yıl birbirlerine saldırdılar fakat Uygur Kağanı hepsine galebe çalmayı başardı (Klyashtorny, Sultanov, 2003:117). Klyashtorny ve Sultanov konuyla ilgili olarak özetle şöyle devam ederler: "Karluklar pes etmiyorlardı. 766'da Karluklar, Yedisu'da hâkimiyeti ele geçince Doğu Türkistan'ın hâkimiyeti için Orhun Uygurlarıyla kıyasıya bir mücadele ve rekabete giriştiler. Bu keşmekeşte Böğü Kağan öldürüldü. Sürecin sonunda eski sistem tekrar kuruldu. Ordubalık'tan geçen Uygur güzergâhındaki İpek Yolu tekrar açıldı. Orhun Uygur Devleti'nin Ötüken'de hâkimiyeti elinde tutması, Karluklarla Yağmaların irtibatını kesti. 803'te Uygurlar, Turfan şehrini işgal ederek Karluklara bir darbe daha vurdu. Sınır, Fergana'dan Sir Derya'ya ulaştı. Bu, Uygurların batı sınırındaki son zaferleriydi." L. Ligeti, bunları belirttiikten sonra; artık Uygurların baş düşmanı Yenisey Kırgızlarıydı, karşılıklı mukatele ile geçen 20 yılın sonunda asi kumandanların Kırgızlarla anlaşmasıyla Orhun Uygur Devleti'nin de sonu geldi (Klyashtorny, Sultanov, 2003:117) demektedirler. Kırgızların önünden savaşa savaşa çekilen Uygurlar, Yağlakar kabilesinin liderliğinde sınıra ulaştılar. Bundan sonraki süreçte başka devletlere gebeydi.

Bu çatışmaların temerküz ettiği noktanın Beşbalık olması calibi dikkat bir husustur. Konuyla ilgili olarak Gumilyev: "Çin adına Uygurların Tibet'le savaşması, Şato ve Karlukların Tibet'in yanında yer alması, Uygurlar'dan darbe yiyen Kırgızların bu Tibet ittifakına dâhil olması ve nihayet 789'da Tibet'in Beşbalık'a saldırmasıyla birlikte Şatoların Tibetlileri yarı yolda bırakması (ki Şatoların Tibet ittifakından

ayrılmasında Çin istihbaratının eli olduğu aşikârdır TK) ittifakın aleyhine gibi görünse de 790'da Beşbalık yine de düşmüştür. Bu durum Çin Devleti için çok ağır bir darbeydi. Zira Kaşkar, Hoten, Karaşar ve Kuca ile bağlantıları kesilmiş oldu” demektedir (Gumilyev, 2004:494). Daha önce malumat verdiğimiz Dört Garnizon'un aldığı bu darbe aslında Tibet'in Çin'in batı kapısını kontrol harekâtıydı. Uygurların Çin'e yardım etmesi siyaseten mantıklıydı zira aynı güzergâhı Orhun Uygurları da kullanıyordu. Tibet aynı güçlükleri onlara da çıkartıyordu. Bu mezkûr şehirlerin Tibet'in değil de Çin'in elinde olması, Orhun Uygurlarının işine geliyordu. Burada Tibet'e karşı yapılan bu harekâta Maniheist rahiplerin etkisi de unutulmamalıdır. Budizm, Mani rekabeti savaşların seyrine nüfuz edecek kadar etkilidir.

Diğer Türk boylarına gelince, Gumilyev:” Onlar savaşan büyük devletlerin peyki durumundaydılar ve eski hesapların peşindeydiler. Fakat Çin işin peşini bırakmadı. Zira batı kapısı onlar için hayati öneme haizdi.791 yılında Araplar'dan yardım istediler, kadim düşmanlarının desteğini kazanan Çin, Tibet ordusunu yendi. Çin batıya açılan kapısını tehdit eden düşmanını bir başka düşmanının desteğiyle bertaraf etti. Dört Garnizon, Uygurların eline geçti. Burada yaptıkları huruçlarla Tibet'in güneyden yardım almasını önlediler. Nihayet 795'te Uygurlar, Tibet'e çok ağır bir darbe indirmeyi başardılar” demektedir (Gumilyev, 2011:496). Ö. İzgi, bu başarılarından sonra yurtlarına dönen Uygurlar, Karluk ve Türkeşlere Tibetlilerle yaptıkları ittifakın hesabı Bolçu Nehri'nin kıyısında yapılan savaşla sormuş oldu demektedir ve şöyle devam eder; Tibet'e aldığı yenilginin hesabını Kırgızlarla yaptıkları diplomasi trafiği ve istihbarat çalışmalarıyla sormak peşindeydi. Başarılı da oldu. Kırgızlar, 20 yıldır sürdürdükleri sessizliklerini bozdular ve Orhun Uygur Devleti'ne saldırdılar. Bu saldırı sonun başlangıcı oldu. Hâlbuki Kutluk Bilge Kül Kağan zamanında Orhun Uygur Devleti, Batı Türkeşleriyle mücadele edip Sirderya'ya dayanmış, kuzeyde Kırgızları o zaman kendilerine bağlamışlardı. (İzgi, 1987:15) Ama Kırgızlar muhtelif zamanlarda aldıkları bu yenilgilerden hâsıl olan kuyruk acısını hiç unutmamış, her fırsatta muhalif Uygur ittifakının bir parçası olmaya özen göstermişlerdir.

Bir şeye dikkat etmek gerekir: Bu mücadeleler kuru bir hâkimiyet kavgası değildir. P. Golden'in tespitine göre Uygurların Kırgızlara saldırmalarının sebebi Kırgızların Çin Devleti ile yaptığı ticarettir. 758 yılında 50.000 Kırgız'ın ölümüyle biten savaş,

Kırgızların Çinliler ile olan bağlantısını kesmek için yapılmıştı. Her yerden dışlanan Kırgızlar, Moğolistan'da kendi kabuğuna çekildi. Orhun Uygur Devleti, Çin ile yapılan ticari faaliyetlerde şerik istemiyordu. Çin ile bağlantısı kesilen Kırgızlar, Tibet, Karluk hatta Araplarla bağlantı kurmaya başladılar. Gayeleri batıya açılmaktı. 820'den sonraki süreçte Kırgızların Tibet ve Karluklar ile olan ittifakı ticari birlikteliklerinin tabii bir tezahürü olabilir (Golden, 2012:193). Görüldüğü üzere, boyların kendi aralarında cereyan eden anlaşmazlıklarının hatta savaşların sebebinin ticaret ve ticari güzergâhlar olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır. Moğolistan bozkırlarında aldığı yenilgilerle kabuğuna çekilen Kırgızlar neyin ticaretini yapıyorlardı da Uygurların tepkisini çekmişti? Ö. İzgi konuyla ilgili olarak, "Kırgızlar, batıya demir cevheri ve demirden mamul ürünler satıyor mukabilinde ihtiyacı olanları temin ediyordu. Moğol bozkırlarında hayvandan başka ne olabilir? Uygurlar Kürk Yolu da denilen İpek Yolu'nun kuzey güzergâhının Kırgızların tekelinde olmasına tahammül edemezlerdi demektedir" (İzgi, 1987:29). Hâlbuki Kırgızlar, Uygurların akrabasıydılar. Dilleri gibi fiziki görünümleri de Uygurlar'inkine benzerdi. Zira aynı soydan geliyorlardı. Fakat bunca ortak nokta onların karşı karşıya gelmelerini engellemeye yetmedi. Çok çekişmeleri oldu.

Çandarlıoğlu, Orhun Uygur Devleti'nin en kudretli kağanı hiç şüphesiz Moyun Çor Kağan'dı. Çok sert mizacı vardı, askeri sevk ve komutayı çok iyi bilirdi. Seferleri de dört bölümde incelenebilir diyerek konuyu şöyle özetler:

1-Batı seferleri; Karluk ve Türkeşlere karşı yapıldı. İpek Yolu'nun Sirderya'ya kadar kontrolü için yapıldı.

2-Kırgızlara yapılan seferler

3-Oğuzlara yapılan seferler

4-Çin ile askeri münasebetler, isyanların bastırılması şeklinde cereyan etti (Çandarlıoğlu, 2002:337).

Uygurlar, Çin'e 756, 757, 759, 762 de seferler düzenlediler. Sonuncusu An Lu-Şan İsyanı'nı bastırdıkları harekât idi. Bu saldırılar, Uygurları çok zengin etmişti. T'ang Hanedanı ise siyasî ve iktisadî zorluklarla boğuşur hale gelmişti (Kamalov, 2002:393).

Bu isyanlar bastırılırken sadece ticarî endişeler güdülmüyordu. İsyanlara destek veren çok sayıda Göktürk terekisinin, organize hale gelerek devletleri için tehlike arz edebileceği endişesi de vardı. Güney sınırlarında böyle bir tehlikenin ortaya çıkması yeni kurulan devleti zor durumda bırakabilirdi. Üstelik Aşina soyundan bir liderle bu güçler daha da tehlikeli olabilirdi. Bundan dolayı isyanı bastırmak bu zaviyeden de önemliydi (Kamalov, 2002:393).

Ö. İzgi, Uygur-Oğuz münasebetleriyle ilgili olarak şunları söylemektedir; başlangıçta gayet iyi münasebetleri vardı öyle ki Orhun Uygur Devleti'nin kuruluşunda katkıları oldu Moyun Çor Oğuzların başında yabguydu. Daha sonra babasının halefi olarak tahta geçince Oğuzlar isyan etti. Oğuzların isyanı da bastırılmış ama sadece elebaşı olanlar öldürülmüş diğer buduna dokunulmamıştır zira Oğuzlar, Uygurlar için önemliydi, devleti beraber kurmuşlardı hatta 747 de Moyun Çor “Dokuz Oğuz budunum” ifadesini kullanır. Ama Çin Devleti'nin iğvaları ve ayak oyunları eski dostları düşman etmiştir (İzgi, 1987:36) diyerek Oğuz-Uygur münasebetlerini özetlemiştir.

Ö. İzgi, Uygur, Şato ilişkilerininin 741'den evvel gergin olduğunu belirtir. Konuyla ilgili olarak; Uygurların en tehlikeli hasımları Şato Türkleri idi fakat Tibetlilerin, Şatoları sürgün etmesi ile bu ilişkiler düzeldi. Hatta An Lu-Şan İsyanı'nı bastırmak için Uygurlara yardım ettiklerini biliyoruz. 768'den sonra Uygurlar Şatolar'dan vergi almaya başlayınca Şatolar, Tibet'e yaklaştılar. Tibetliler, Beşbalığı işgal ettiler, Uygurlar bu şehri geri almaya 788'de muvaffak oldular. Uygurlar, Beşbalık halkından da yüksek vergi alınca halk Şatolarla birleşerek Uygurlara cephe aldı ve Tibet'e teslim oldular. Uygurlar şehri ele geçiremediler. 840 yılında Orhun Uygur Devleti yıkılıp, Uygurlar batıya göç edince Şato Türklerini Uygur Türklerinin yanında görüyoruz (İzgi, 1987:37) tespitinde bulunmuştur.

Boyların ve devletlerin savaşmalarının İpek Yolu güzergâhını kontrol etmeye matuf olduğunu müteaddit defalar belirttik. Küçük ve zayıf olanların büyük ve güçlü olanlar nezdinde satranç tahtasındaki piyondan farkı yoktu. Çin bu piyonları kullanmak da çok deneyimliydi. Yüzyıllara meydan okuyan varlığını bu deneyimlerine borçlu olduğunu, Orta Asya siyasî tarihinin hala bu türden ayak oyunları ile yazıldığını düşünüyoruz.

Çin için ne kadar insanın öldüğünün önemli olmadığını, hanedanların, iktidarlarının devam edebilmesi için ve mebzul miktarda insanı telef etmekten çekinmediklerini, kendi insanını muktedir olabilmek adına harcamakta beis görmeyen bir devlet, başka milletlere acıyabilir mi? Nitekim 756 -763 An Lu-Şan isyanında 36 milyon insan ölmüştür (Asena, 2009:97). Bu isyanın sonunda Orhun Uygurları'nın katkıları ölçüsünde Çin'e müdahil oldukları, tüccarların ticari her türlü aktivitelerini Orhun Uygur Devleti'nin güvencesi altında icra etmeye başladıkları, bu durumun yıllarca devam ettiği, araştırmamızın geneline bakıldığında anlaşılacaktır.

Uygurlar eskiden beri iyi tüccar olarak biliniyorlardı. Bu iyi tüccar vasıflarını Soğdu ustalarına ve Çin Devleti içerisinde ki pratiklerine borçluları. Uygurların bu ticari yetenekleri üç noktada izah ediliyor:

1-Güçlü uyum kabiliyeti (adaptasyon) 2-Çabuk öğrenme yeteneği 3-İpek Yolu'nun can alıcı noktalarına hâkim bir coğrafya üzerinde yayılmış olmaları (Asena, 2009: 195).

Bu üçüncü madde, Çin Devleti ve diğer hasımları için problemlerin kaynağı idi. Bu vasfa haiz olan bir millet her türlü saldırı, desise, ayak oyununa hazırlıkları olmalı idi. Çin hanedan yıllıkları Türklerin birbiri ile ne kadar çok savaştığını anlatır. Hırsların kör ettiği basiret durunca, ihanet etmek daha kolaylaşıyor demek ki aynı hatalar tekerrür edip duruyordu.

Asena, konuyla ilgili olarak Çinli bir hükümdarın (abartarak) söylediklerini de aktarır; Türkler bir arada barış içinde yan yana yaşayacakları yerde birbirlerini imha ediyorlar. Aralarında birlik ve beraberlik yoktur. Ordularını teşkil eden insanlar sadakat nedir bilmez. Binlerce hatta on binlerce boydan oluşturdukları için birbirlerine düşman gözüyle bakar ve (fırsat düştüğünde) birbirlerini boğazlarlar. Sonra yas tutar, intikam andı içerler ve böylece nefret ve düşmanlık doğar. Hele bir de güçlü bir “baş” tan yoksun olduğunda içlerinde o güne kadar zapturapt altına almayı başardıkları “ben” ler bir anda kontrolden çıkıyor ve kolayca hırs ve tahriklerin oyunağı haline geliyordu (Asena, 2009:204).

Orhun Abideleri'nde yazılı olduğu gibi; “Türk Budun sen tokluğun kıymetini bilemezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin” (Ergin, 2003:59).

2.5. ORHUN UYGURLARININ YAŞADIĞI COĞRAFİ ÇEVRE VE ORTA ASYA'NIN SİYASİ YAPISI

Uygurların bir devlet olarak ortaya çıktıkları 744-745 senesinden önceki siyasi tarihlerine baktığımız da bunların Orhun, Selenge nehirleri kıyılarından Aral Gölü çevresine kadar yayıldıkları zaman zaman değişik isimler altında anılan bir Türk boyu olduklarını görürüz (Rox, 2010:160/Kaşgarlı, 2004:15). Uygur Türkleri, başlangıçta Çin'in Sarı Irmak nehrinin kuzey kesimlerinde kalan Kansu, Çinghay ve Şensi ülkelerinden itibaren Tarım Nehri'nin kuzey kesimlerine kadar olan geniş sahalarda yaşamaktaydılar. Orhun Uygur Devleti'nin teşekkül ettiği Orhun, Selenge nehirleri ve Ordus şehri civarına M.Ö. III. yüzyılda Çin tazyiki ile gelmişlerdi (Alptekin, 1978:15). Çin Devleti'nin kuzey kesimleri aslında kadim Türk yurdu iken bu bölgeleri işgal ederek Türkleri kuzeye sürmüşlerdir. Mezkûr hattı ellerinde tutabilmek için Çin Seddi'ni inşa etmişlerdir. Çin Seddi, bir savunma refleksinin tabii tezahürü olmayıp, emperyalist iştiha ile işgal edilen toprakların asli sahiplerinden korunmasına matuf bir hadise olarak değerlendirilmelidir (Beckwith, 2011:51). IV. ve V. yüzyıllarda dağınık halde Töles boyları adıyla maruf olarak göçebe hayatı yaşıyorlardı. Yaşadıkları sabit bir yerleri yoktu. Toprakları verimsiz olduğu için atları az, koyun ve sığırları çoktu. Selenge, Orhon ve Tula nehirlerinin kıyılarında oturan bu oymaklar, Göktürk Devleti kurulunca onların hâkimiyetine girdiler. Baykal Gölü'nün güneyindeki bozkırlarda, içişlerinde serbest olarak yaşadılar. VII. yüzyılda Göktürkler, Çinlilere yenilince Töles birlikleri de dağıtıldı (Çandarlıoğlu, 2004:11).

İ. Kafesoğlu, Uygurların ataları sayılan Töleslerin Akhunlarla birlikte 484 yıllarında İç Asya'da Kara Şehir, Kuçar, Aksu, Kaşkar ve etrafını hâkimiyeti altına alarak yaşadıklarını kaydeder. Bu bilgiler muvacehesinde Uygur Türklerinin kuzeyde Selenge ve Orhun; doğuda Ordos ve Kansu; güneyde Hoten, Kaşgar; batıda Sayan Dağları civarında Aladağ ve Tarbagatay dağları Barskan, Issık Göl, Uzkent, içinde kalan geniş alanlarda yaşamaktaydılar (Alptekin, 1978:15,15). Hududu'l Âlem'de Dokuz Oğuz ya da Orhun Uygur ülkesi hakkında şu bilgiler verilmektedir: doğuda Çin ülkesi, güneyde Tibet ve Karluk ülkesinin bazı kısımları, kuzeyi boyunca yeni Kırgız ülkesi ile komşudurlar. Dokuz Oğuz ülkesi, Türk'ün ülkelerinin en geniş olanıdır. Nüfus bakımından da en kalabalık olan Türk ülkesidir (Minorsky, 2008:48). R. Şeşen, VIII. yüzyılın ortalarında Uygurlar, Çin Seddi'nden Balkaş'a kadar uzanan yerlere hâkimdirler. Uygurların ikinci hükümdarı Moyun Çor, Selenge'nin de

kıyısında Ordu Balık adlı bir şehir inşa etmiştir. Bu şehir, Moğollar tarafından da başkent olarak Karabalgasun adıyla kullanılacaktı, bunun yanı sıra Yukarı Nuşcan veya Yukarı Barshan, Bahvan ve Koçu (Kuca, Kuşan) yeni Uygur Devleti'nin çok önemli şehirlerindendi. Daha evvel küçük bir yerleşim yeri olan Ordu Balık başkent olduktan sonra mamur, müreffeh, son derece güzel bir şehir olmuş ve hanların şehri anlamına "Han Balık" olarak ta anılmıştır, demektedir (Şeşen, 1985:97). Tang Hanedanı tarihçileri de yukarıdaki bilgileri tekrar eder (İzgi, 1987:15).

Ama unutulmamalı ki Uygur Türkleri, Orhun Uygur Devleti zamanında yukarıda belirtilen yerlerde yaşıyorlarken bugünkü Doğu Türkistan'a yani Beş Balık (Urumçi) Turfan ve Kumul, 840 yılında Kırgızlar tarafından mağlup edilmeleri ile gelip yerleştikleri yerlerdir (333:1998 ان شيكنم.) Yukarıda özellikle belirttiğimiz üzere Dört Garnizon'un ele geçirilmesi için 840 öncesinde bu bölgelere çok akınlar düzenlediler fakat uyguladıkları vergi politikaları sebebiyle yerli ahaliyi huzursuz etmiş, Tibetlilerin de desteklediği ahalinin Uygurların mezkûr bölgeye yerleşmesine izin vermedikleri görülmüştür.

Orhun Uygur Devleti selefleri Göktürkler kadar kudretli hem askerî hem de etki sahası onlar kadar geniş bir devlet olamamış, onların siyasi gücünün ulaştığı noktalara ulaşamamışlardır. Ama hükümler oldukları dönem itibarıyla yaşadıkları ve evsafını yukarıda verdiğimiz coğrafyada kendilerinden daha kudretli devlet yoktu. T. Almas'ın tespitiyle; tarihin bilinen zamanlarından beri Orta Asya'nın siyasi yapısı sürekli değişiyordu. Bugün ittifak halinde olanlar menfaatlerin çatışmasıyla kısa sürede düşman haline gelebiliyorlardı. Çinlilere karşı ittifak yapırlarken birbirlerine karşı da ittifak yapabiliyorlardı. Özellikle Çinliler Türkleri yine Türkler eli ile ortadan kaldırmayı deneyebiliyorlardı (Almas, 2010:15). Üstelik bunda başarılı da oluyorlardı.

S. Gömeç: "Uygurların tarih sahnesine çıktıkları yer ve zamana dair ilk yurdun Selenge Nehri'nin doğu kısımları olduğu görülmekteydi. Töles boylarının içinde bulunan Uygurlar, Çinlilerin saldırılarına maruz kalırlar. O zaman güçlü olan Juan Juanlar (Avarlar) vardı. Selenge boyundayken kuzeylerinde Sır-tarduşlar vardı. On Okları ve diğer Töles boylarının birçoğunu hüküm altında tutan Ch'u- lu Kağan onlara güvenmiyor ve Sır-Tarduşlardan korktuğundan kendisine destek

arıyordu. Nihayet 605 yılında Töleslere saldırdı, mallarını yağma etti, Sır-Tarduşlardan önde gelen birkaç yüz kişiyi öldürttü. Bunun akabinde Tölesler isyan etti. Töleslerin 5 boyu birleşerek “altı boy budunu” meydana getirdiler. Liderleri “İrkin(Erkin)” unvanını aldı” şeklinde açıklamada bulunmaktadır (Gömeç, 1997:17).

Uygurlar her ne kadar Göktürlere isyan etse de onlara tabiiyeti devam etmekteydi. Onların isyan etmesi Çin Devleti'nin hadiseye müdahil olması demektir. Zira en güçlü rakibine karşı yeni bir müttefik her zaman aranan bir fırsattı üstelik bu müttefiki düşmanıyla aynı kandan ve buna tabiiyeti söz konusu iken... Orta Asya siyasetinin merkezinde İpek Yolu'nun olduğunu biliyoruz. Her türlü denge politikası, savaşlar, ittifak ve ihtilaflar bu çerçevede cereyan ediyordu. Orhun Uygurlarının yaşadığı bu bölgede meskûn olan her devlet, her boy, İpek Yolu üzerinde hâkimiyet kurmanın hem siyasi hem askeri açıdan muktedir olmanın en önemli şartı olduğunu gayet iyi bildikleri açık olarak anlaşılıyordu. Devletlerin hayatlarını idame ettirebilmesi için iktisadi açıdan kalkınmış olmaları zaruridir. Güçlü ordular iktisaden güçlü devletler tarafından kurulur, başkalarına bağımlı olarak ilânihâye yaşanamayacağı gerçeği dün Orta Asya coğrafyası için nasıl cârî ise bugün de aynen geçerlidir.

Sadece ordular kurmak için değil, halkın iâşe ve ibadesi için, müstağni yaşayabilmek, müstakil olabilmek için her devlet bulunduğu mahalde İpek Yolu güzergâhına hâkim olmak, kervanlardan bağ almak ve benzeri imtiyazlardan müstefit olmak adına tarzı siyaset belirlemişler ve bu minval üzere hareket etmiş olduklarını görüyoruz.

Bu tarz-ı siyaset savaşı gerektirdi ise savaş, barışı gerektirdi ise barış yapmışlardır. Bunu yaparken de T. Almas'ın tabiriyle müttefik olduklarını düşman, düşman olduklarını müttefik ittihaz etmekte zerre tereddüt göstermedikleri çalışmamızın geneline bakıldığında rahat bir şekilde anlaşılacaktır. Göktürk Devleti zamanında onlara tabi bir durumları vardı fakat Çin ile de diyalogları devam ediyordu. Bu dönemde Uygurların, Göktürklerin kuzeyinde Selenge boyunda oturduklarını yukarıda zikretmiştik.

Her devlet güçlüyken tebasına tahakküm etmede güçlük çekmez, sorunlar zayıflayınca ortaya çıkmaya başlar. Göktürk Devleti'nin de otoritesi güçlüyken

tebası yerinden kımıldayamazken zayıfladıkları an derhal faaliyete başlıyorlardı. Anlaşılacağı üzere çalkantılı bir Orta Asya söz konusuydu. Güçlü kağanlar zamanında istikrar tesis edilebiliyor, kağan zayıflayınca isyanlar patlak veriyordu. Asabiyetin birbirine rabt ettiği bozkır kültüründe, lider endeksli bir devlet anlayışı söz konusu olabiliyordu. Lider eğer görevini yapmaz sırtını dayadığı halka gerekli güveni vermezse kendisini savunacak kimse bulamayacaktır zira böyle bir liderin, devletin birliğine sahip olamayacağı aşikârdır.

Her devletin karizmatik becerikli hükümdarları olabildiği gibi basiretsizleri de olmuştur. Uygurların ilk erkininin oğlu P'u-sa bu karizmatik becerikli liderlere örnek olabilecek evsafı birisidir. G. Çandarlıoğlu; P'u-sa'nın İlteber olduğu dönemlerden müreffeh bir düzen içinde yaşadıklarını belirtir ama daha sonra 646 yılından itibaren İlteber liderliğinde yaşayanların da Çin'in kuklası haline geldiklerini, Uygurların bundan hoşnut olmadıklarını, 648 yılında Çinliler adına Kore'ye saldırdıklarını, onlar adına zafer kazandıklarını belirtir (Çandarlıoğlu, 2004:12). I. Göktürk Devleti'nin yenilmesinde Uygurlara, Çin'in yardım ettiği malumdur. II. Göktürk Devletinin yıkılışında çok fazla faal idiler yine Çin devredeydi. Çin devrede olmasa Ozmış Kağan'ın kesik başı Çin'e neden gönderilsin? Basmıl, Karluk, Uygur ittifakı bir yılda dağıldı. Basmıl Kağan'ını öldürdüler. Akabinde Kutluk Bilge Kül Kağan başa geçti (Çandarlıoğlu, 2004:12). Siyasetin yine durulmadığını görüyoruz. Aynı hileler, aynı bahaneler ve gözü dönmüşlükler sebebiyle istikrarsızlığın devam ettiğini, Uygurların, Töles boyları arasında siyasi bir güç olarak ortaya çıkmasından 840 yılına kadar uzun süreli barış ortamı tesis edilemediğini, sürekli savaştıklarını açık bir şekilde görüyoruz. G. Çandarlıoğlu'nun yukarıda belirttiği (Çandarlıoğlu, 2004:12) P'u-sa'dan önce Uygurlar yine vardı. M.Ö. 220'de kurulan Hun Devleti'ni oluşturan federasyonda yer almışlardır, federasyona yedi boyla iştirak etmişlerdir (Alptekin, 1978:18). Hülâsa; müsademeyi menfaat siyasi konjonktürün durulmasına hiç fırsat vermedi. Orta Asya tarihi, Çinlilerin ayak oyunları ile Türk'ün Türk'ü kırdığı bir manzarayı umumiye sahipti. Sular hiç durulmadı. Çok karizmatik liderler ortaya çıkıp ta aynı milletin farklı boylarını bir bayrak altında topladığı kısa zaman dilimleri de yaşanmıştır fakat özlenecek kadar nadir zaman dilimleridir ki Batur Tanrıkut (T. Almas'ın tabiriyle) Mete Han hafızalarda dipdiri yaşamaktadır.

2.6. ORHUN UYGUR DEVLETİ'NİN TEŞEKKÜLÜ

Uygur sözcüğü, Çin kaynaklarında VI. yüzyılda geçmeye başlar. VI. yüzyıla kadar “Turalar, Kanglılar ve Yüksek Arabalılar” şeklinde adlarla zikredildiler (ان 32 :شديكمن: 1998.). VII. yüzyıldan itibaren “Uygurlar” diye yazılmaya başlandığı için, Doğu ve Batı Turaların ortak adı “Uygur” olmuştur (Almas, 2010:28).

Uygurların 744/745 yıllarına kadar siyasi bir organizasyonları vardır ama müstakil devletlerdir zira Göktürk Hakanlığı'na tabii bir durumları mevzu bahis olduğu için müstakil devlet olarak zikredilemezler ki yukarıda buna değinilmiştir. T. Almas, Uygurlar 646' da bir devlet teşekkül edebilmeyi başarsalar da 682 yılında kurulan II. Göktürk Hakanlığı tarafından fiilen hâkimiyet altına alındığını belirtir (Almas, 2010:22).

Çin kaynakları Uygurları, Hunların soyundan kabul ederler. Akraba kavimler arasında Dokuz Oğuz, On Uygur şeklinde isimlendirilirler (Almas, 2010:134) Turgun Almas, mezkûr kabileleri ise şöyle tasnif eder;

On Uygur Kabileleri

1.Yağlakar 2.Kuturgu 3.Bugaskır 4.Avçağ 5.Hazar-Kasar 6.Khugursu 7.Yağma 8.Ayavir 9.Turlam, Vibur 10.Adız

Dokuz Uygur (Dokuz Oğuz) Kabileleri

1.Uygur 2.Bayırku 3.Khun 4.Buku 5.Tungra 6.Çibni 7.İzail 8.Karluk 9.Basmıl (Almas, T. 2010:134)

T. Almas, Dokuz Oğuz şeklinde değil Dokuz Uygur şeklinde belirtir. İ. Kafesoğlu da tamamını olmasa da yukarıdaki Pu'ku (Buku), Tungra, Bayırku, Ediz (Adız) ve Po-si adındaki kabilelerden bahseder (Kafesoğlu, İ. 2010:126).

Ö. İzgi, Oğuzlar, Uygurlara tabii olarak yaşarlar ve dokuz boydan müteşekkildirler. Bu Dokuz Oğuz boyu bir bütün olarak düşünülür. Dokuz Uygur boyuna eklenince On Uygur birliği ortaya çıkar. Daha sonra Karluk ve Basmıllar bu birliğe dâhil olur. Yalnız Yağlakar oymağı, idare eden boyu meydana getirdiğinden oymakların dışında tutulur demektir. Ayrıca Çin kaynaklarında bu devirde Uygurların on bir vali tarafından idare edilmekte olduğunu bildirmektedir. Bu da yukarıda izah edildiği gibi Dokuz Oğuz boyuna Karluk ve Basmılların dâhil edilmesiyle gerçekleşen sayıdır (İzgi, 1987:13).

Uygurları bir oymak altında toplayan şahıs 605 yılında kağanlık yapmış olan Shih-Chien'dir. Bu şahsın, unvanı İrkin/Erkin'dir (İzgi, 1987:11/Kafesoğlu, 2010:126). Açıkça anlaşılacağı üzere "Erkin" özel bir isim değil bir unvan olarak algılanmalıdır.

IV. -V. asırlarda Toba Devleti zamanında Töles adını aldılar. Çinlilere göre Uygurlar fazla kalabalık bir topluluk değillerdi. Fakat kabiliyetli ve çok cesurlardı. Yüksek tekerlekli arabaları vardı. Göçlerde ve savaşlarda bu arabalarına çok güveniyorlardı. Çin kaynaklarında Kao-Ch'i (yüksek tekerlekli) adıyla anılıyorlardı. Bidayette Töles boylarını bir bayrak altında toplayacak reisleri yoktu. Konargöçer oldukları için bir yerde devamlı oturmuyorlardı. Ata binmede, ok atmada üzerlerine yoktu (Çandarlıoğlu, 2004:11).

Hududu'l-Âlem'de Dokuz Oğuzlar (Uygurlar) cengâver bir kavim olarak zikredilirler. Çok silahları olduğu, yazları ve kışları otlak araziler boyunca uygun iklimler seçerek bir yerden bir yere göç ettiklerinden bahsedilir (Minorsky, 2008:48). Çin yıllıkları Uygurları "kısa boylu, gururlu ve acımasız, mükemmel binici ve okçu, aynı zamanda bütün öbür bozkır halklarından daha yırtıcı kimseler" olarak tanıtır (Rox, 2010:160).

Toprakları verimsizdi. Onun için atları az, koyun ve sığırları çoktu. Göktürk Devleti'nin teşekkülüyle onların hâkimiyetine girdiler. VII. asırda Göktürklerin Çinlilere yenilmesiyle Töles boyları dağıldı.

Bundan sonraki süreç hakkında G. Çandarlıoğlu, I.Göktürklerin bu hazin sonucuyla Orhun ve Selenge kıyılarında oturan Uygur, Bugu, Bayırku, Tongra vs. kabileleri bir şefin etrafında toplayanın unvanı İrkin/ Erkin olan Shih-Chien'in, P'u-sa isimli oğlu olduğunu bildirir. Ayrıca P'u-sanın liderliği hakkında malumat olarak Göktürklerin kuzeyine akınlar yaptı. Göktürkler bu saldırılara mani olamadı itibarları arttı. P'u-sa, Alp İlteber unvanını aldı demektir. P'u-sa'nın Çin kaynaklarında mükemmel bir asker olarak tavsif edildiğini görüyoruz (Çandarlıoğlu, 2004:11). P'u-sa'nın başa geçmesiyle Göktürkler karşısında başarılı olmaya başladılar. Alp İlteber P'u-sa, Göktürkleri ziyadesiyle rahatsız eder oldu. 606 senesinde Göktürk hükümdarı ağır vergiler yükleyince buldukları yerleri terk ederek daha kuzeye göç ettiler. Çin kaynakları P'u-sa'nın yüz bin çadırı olduğunu bildirir. P'u-sa, Çinlilerle bir olup Göktüklere saldırmıştır (İzgi, 1987:11).

Uygurlar bazen Çin, bazen kendi hesaplarına çevrelerindeki boylarla savaşıyorlardı. Fakat savaştan başka yaptıkları bir iş vardı o da ticaretti. Konuyla ilgili olarak Eberhard şunları söyler: “650-683 yılları arasında Çin de bulunan yabancı kolonileri Çin’in her şehrinde her limanında bulunuyorlardı. I. Göktürk Devleti yıkılınca Çin hâkimiyetine giren pek çok Türk vardı. Bundan başka ticaretle işigal eden Uygurlar da vardı. Bunlar bilhassa Çinlilerin ordu da kullandıkları atlar üzerinden ticaret yapıyorlardı. Birçok Çinli Uygurlara borçluydu. Büyük servetlere malik olmuşlardı ” (Eberhard, 2007:206).

Bu durup dururken ortaya çıkan bir durum değildi. Uygurların mizacında içinde buldukları duruma adaptasyon, hızlı kavrayış (Asena, 2009:195) gibi melekeler fitratlarında mündemiçti. Bu yapıları ticari faaliyetlerde ön plana çıkmalarında etkendi. Ama bir milletin her şeyden evvel kaliteli liderlere ihtiyacı vardı.

Lider, çok cesur teşkilatçı, tavizsiz yeri gelince merhametli, adil, strateji bilen, iç ve dış siyasette dengeyi gözetmen olmalıdır. İlk önce kendi içinde siyasi birliği sağlamalı ardından komşu ve akrabaları hâkimiyetine almalıdır. Motor vazifesi gören akıllı liderin boyu artık hanedan şeklinde bir hüviyete bürünerek halkı bazen kardeşe, bazen oğula geçen hükümdarlık sistemiyle idareye memur olurlar. Bu devletin çözülme süreci de otoritenin zayıflamasıyla beraber hâkim olan boya tabii diğer boyların isyanı neticesinde başlar, önlem alınmazsa yıkılışa kadar gidebileceğini tarihin umumuna bakarak söyleyebiliriz.

Uygurlar, bazen Çin adına bazen kendi hesaplarına çevresindeki boylarla savaşarak ama Çin ve Göktürk hâkimiyeti altında II. Göktürkler zamanına kadar yaşadılar. Bu zaman zarfında boş durmadılar. Basmıl ve Karluklarla beraber isyan ettiklerinden bahsedildi. Bu isyana da Yağlakar boyu liderlik etti. Bu boyla ilgili olarak A. Kamalov kutsal bir statüsünün olduğunu belirtir. Kağan olabilmek için bu boya mensup olunması zaruridir. Bu boyun yerini 795 de Ediz (Adız) boyu olsa da Yağlakarların statüsü hiç değişmedi (Kamalov, 2002:396).

Bilge Kağan’ın 734 senesinde ölümünden sonra yerine oğulları devleti ellerinde tutamamışlar, içten ve dıştan gelen darbelerle devlet çökmeye başlamıştı. 739/40 yıllarında Moyun-Çor komutasında Dokuz Oğuzların katılımıyla On Uygur ittifakı doğmuş 741’den itibaren Moyun-Çor babası Kül Bilge’ye bağlı olarak Göktürk Devleti’ni yıkmak adına faaliyete girişti (Gömeç, 2011:21).

Yağlakar boyu rehberliğinde cereyan eden bu mühim hadiseye dair Ö. İzgi özetle şunları söyler: “743 senesinde Uygur Yabgusu, Göktürklerin son kağanı Ozmış Kağana hücum etmiş, diğer taraftan Dokuz Oğuzların başında bulunan oğlu da Oğuz birlikleri ile bu savaşa katılmıştı. Ozmış Kağan bu savaşta öldürülmüş, karısı da esir edilmişti. Göktürk Devleti’nin tarih sahnesinden silinmesine sebep olan son darbe 744 senesinde yine Göktürkler gibi “Aşina” soyundan gelen Basmıllar tarafından vuruldu. Basmıl kağanı Ozmış Kağan’ın başını keserek Çin sarayına yollamıştır. Basmıllar bu başarılarından sonra bağımsızlıklarını ilan ederler. Hükümdarları da Ötüken’de kağan olarak başa geçer” (İzgi, 2000:16).

Basmıl, Uygur ve Karluklar beraber Göktürlere çok zarar verirler. Bu mücadeleden Çin’in çok fayda sağladığı görülüyor. Hatta bu saldırıların altındaki muharrik gücün Çin olduğu rahatlıkla söylenebilir (Gömeç, 2011:23). Bu sürecin devamında, Çinlilerin tahrikiyle zaten zayıflamış olan Göktürk Devleti bu üçlü ittifakla yıkılınca, ayaklanan üç Türk boyu kendi içlerinde önceliği Basmıllara verdiler. Onların reisi Chie-tie-i-shih, kağan ilan edildi. Sağ ve sol kanat yabguluklarını ise Karluklarla Uygurlar paylaştı (Taşağıl, 2004:57).

Bu faaliyetler esnasında Basmıllar, Uygur ve Karluklardan daha baskındı. Ama Göktürklerin yıkılmasından sonra bu ittifak üyeleri birbirlerine düşmüş sun’i ittifaklarla biri diğerine galebe çalmak için uğraşmış, netice de Uygurlar diğer iki boyu saf dışı bırakarak idareyi ele geçirmiş olduklarını görürüz (Rox. 2010:160). 744’de vukuu bulan bu hadiseyle Uygurlar, Göktürk Kağanlığı’nın Ötüken’deki arazisini ele geçirdiklerini, onların yabgusunun artık Kutluk Bilge Kül Kağan, (744-747) Yağlakarlarınsa yönetici uruğ olduklarını da biliyoruz. Her devletin bir başkentinin olma zaruretine binaen onlarda geleneği bozmadılar, Göktürk ve Hun geleneğini takip ederek başkentlerini Ordu Balık (Karabalgasun-Balık), Ötüken’de inşa ettiler (Golden, 2012:170).

P. B. Golden’in aksine Ö. İzgi, Uygurların bu geleneği devam ettirmediklerini tersine Uygurlar zamanına kadar Ötüken’i başkent olarak kullanan Türkler, Uygurların Hunlardan beri maruf olan Ordu Balık “Karabalgasun”u başkent olarak seçmeleriyle bu geleneği bozan unsur olarak tarihe geçtiklerini zikreder (İzgi, 1986:16).

Farklı bir yaklaşımda J. P. Rox tarafından dile getirilir ona göre Göktürklerin sonu bir askeri felaket dolayısıyla değil, onların egemenliğine boyun eğmiş ve

imparatorluğu sürdürmeye kesin kararlı bazı boylar tarafından hazırlanmış bir çeşit hükümet darbesi olarak yorumluyor. Darbeyi gerçekleştirenler kendilerini yenilenlerin mirasçısı olarak görüyorlardı. Darbeciler onların geleneklerini kabul ettiler, atalarına ünlerini geri vereceklerini belirttiler, devletin merkezini Ötüken’de bıraktılar (Rox, 2010:160).

Bu farklı yaklaşım Türk devletlerinde insicamın olduğunu ifade etmesi açısından manidardır, diye düşünülebilir. Ama bir şey var ki bu isyanların kendiliğinden gelişen tepkiler değil, Çin Devleti’nin tezgâhıyla meydana gelmiş olduğu unutulmamalıdır. Eğer bir darbe olduysa bile darbeyi yapanların kendi insiyatiflerinden çok dış tahriklerin etkisiyle yaptıkları ortadadır. Zayıflayan bir devleti yeniden farklı bir hanedan soluğuyla ihya etmek değil, amaç onu yok etmektir. Eğer mahza bir darbe olsaydı Göktürk budunu topraklarından sürülüp Çin’e sığınmak zorunda bırakılmazdı. Hükümet edenler cezalandırılır, teba bir zarar görmezdi. Oğuzların isyanını bastıran Göktürklerin sadece isyanı tertipleyen lider takımını cezalandırmaları ya da Tun Baga Tarkan’ın Böğü Kağan’ı ve taifesini cezalandırıp başkasına zarar vermemelerinde olduğu gibi. Hülasa, J. P. Rox’un bu manidar tespitine tamamen katılmamız mümkün değildir.

Kutluk Bilge Kül Kağan’ın (744-747) devletin başına geçmesiyle başlayan Orhun Uygur Devleti’nin hâkimiyeti özellikle 751 Talas Savaşı’yla beraber Çin’in gerilemesiyle daha güçlü bir konuma yükselmiştir. Hem siyasî, hem iktisadî hem de askerî açıdan çağının en güçlü devleti haline gelmiş olduğunu görüyoruz.

İpek Yolu üzerindeki hâkimiyetini siyasi ve iktisadi inkişafını da haddi zatında ordusuna borçludur. Bu ordunun yapısını kısaca irdelemek Orhun Uygurlarını daha iyi anlamak için gereklidir diye düşünüyoruz.

Çin’in başı her sıkıştığında, her isyanda Uygurları çağırması boş yere değildir. Kendi iç meselelerini dahi halledemeyen Çin, Uygurlar’dan yardım istiyorsa bu durum askeri bakımdan Uygurların mahir olmasıyla da alakalıdır. Askerî yardımların bedeli Çin Devleti için ziyadesiyle ağır olsa da T’ang Hanedanı iktidarını bu şekilde korunmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmamızın muhtelif yerlerinde zikrettiğimiz gibi Uygurlar yerleşik hayata geçen ilk Türk devletidir. Bu süreç, VIII. yüzyılda başlamış, göçebe- bozkır kültüründen yerleşik tarım ve ticarete dayalı bir hayata yönelmişlerdir (110:1995 (نابدوقیوم خوجا)).

Bu yerleşik hayata yönelmeleri, İpek Yolu'na hâkim olmaları ve Çin'den elde ettikleri servetle de yakından alakalıdır. Çin'den aldıkları haraç ticari faaliyetleri, başka kültürlerle etkileşimin yanında güçlü, seri hareket edebilen disiplinli bir orduyu da zorunlu kılıyordu. Mevcut sistemin idamesi, güçlü bir ordunun istihdamıyla doğrudan bağlantılıdır diye düşünüyoruz.

Kısaca bu ordunun yapısına değinecek olursak, konuyla ilgili olarak V. Çakan çalışmasında; tıpkı Hunlar ve Göktürkler'deki gibi en büyük askeri birliğe “Tümen” deniliyordu. Tümen komutanına “baş songun” deniliyordu. Songunlar ise “Şad” ve “Tekin”lere bağlıydı. “Şad” yabgudan sonraki rütbe olup ordudan sorumluydu. “Şad” hanedan üyesi olup “Sağ şad” “Sol şad” diye ikiye ayrılırdı. Bunların üstünde “Çor” lar vardı. Hanedan üyelerinden seçilirlerdi. Çorlardan kağan olanlar olurdu. Uygur kağanlarından Moyun Çor böyledir. Çor'un karşılığı binbaşı olup tümenleri idare ederlerdi. Tümenler binli, yüzlü, onlu gruplardan oluşurdu demektedir (Çakan, 2006:167).

V. Çakan çalışmasının devamında, o zamanın şartlarında her ordu aynı silahları kullanıyordu ama Uygurları ön plana çıkartan ok, yay, atı son derece seri ve mahirane kullanmalarıydı. Savaş sadece bunları iyi kullanmakla kazanılmıyordu. Mukavemet, açlığa, susuzluğa dayanma, hızlı karar verme, her türlü arazi ve iklime intibak etme, istihbarat, lojistik destek ve benzeri pek çok inceliği havi bir sanattır. En önemli husus ise disiplindir. Öyle ki Uygurlar savaştan kaçanın mülküne el koyuyorlar ve ölüm cezasına çarptırıyorlardı. Ele geçen ganimet devletin oluyordu ganimeti yağmalamak zinhar yasaktı, aksini yapan cezalandırılırdı, diyerek disiplini sağlamak adına cezai müeyyidenin de bulunduğu bildirilmektedir (Çakan, 2006:170-171).

Devletin gücüne paralel olarak etki alanının da genişlemesi kaçınılmazdır. Bu hususla ilgili olarak M. Kalkan:” Ülke sınırları genişleyince daha fazla asker istihdam etmek gerekti. Bu daha fazla askeri harcama anlamına gelirdi. Özellikle yerleşik hayata geçiş ile toplumsal iş bölümü başlamıştı. Bu ayrımla beraber Türkler daha büyük ordulara ihtiyaç duydular. Ayrıca bu ihtiyaç hazineye büyük yükler getirince hem masrafı karşılamak hem de askeri ihtiyaçları temin etmek için “Tımar” uygulaması başladı. Bu sistem Hunlarda uygulanmaya başlayan bir usuldü” (Kalkan,

1995:47). İfadeleriyle mesleki ihtisaslaşmaya geçişi kısaca ifade etmiştir. Fakat mezkûr usûl sadece Orhun Uygurları için değil diğer Türk devletlerinde de câriydi.

Biri diğerinin devamı niteliğindeki Türk devletlerinde, güçlü ordu nasıl muktedir olmanın en önemli özelliğiye hanedan da ziyadesiyle önemliydi, özellikle “Aşına” soyundan olması gerekirdi. Zira halkın kutsiyet izafe edilmeyen bir lidere tabii olması düşünülemezdi.

Nitekim Kutluk Bilge Kül Kağan’ın babası Hu-su’nun hanedandan olduğu belirtilmekle beraber Göktürk kağanının oğlu mu, torunu mu, kardeşi ya da yeğeni mi olduğu bilinmiyor. Hu-sunun oğlu Kutluk Bilge Kül Kağan’ın Uygurların başında riyaset etmeye başlaması 712’ye tekabül eder, 747’ye kadar devam eder (Öztuna, 1983:105). Öztuna’nın bu ifadelerinden anlaşıldığı üzere, Göktürk hanedanı Uygurlarla devam etmiştir. Türk Devletlerindeki insicamın bir delili olması açısından önemlidir.

2.7.ORHUN UYGUR DEVLETİ’NİN TİCARÎ FAALİYETLERİ

Uygurlar ile Çin Devleti arasında her zaman bir ittifak olduğunu görüyoruz. Fakat bu ilişkilere ticaretin yoğun bir şekilde dâhil olması 756 yılında patlak veren An Lu-Şan İsyanı’yladır, An Lu-Şan, A-Shih-te ailesine mensup bir Türk şaman kadının oğludur (İzgi, 2014:50). 751 Talas Savaşı’yla çok ağır darbe alan Çin Devleti’nin yarı Türk, bu kumandanın isyanını bastırarak mecali kalmamıştı. Kafesoğlu isyana dair: “An Lu-Şan’ın 200.000 kişi ile başkent Loyang ve C’hang-an’ı işgal ederek kendisini imparator ilan etmesi T’ang Hanedanı’nı oldukça zor duruma düşürmüştü. Moyun Çor’u yardıma çağıran T’ang Hanedanı çağrısına cevap bulmuş, 757 yılında her iki başkentte geri alınmıştı” demektedir (Kafesoğlu, 2010:127). Aslında Talas Savaşı’nın (751) Çin’in Batı’yla olan bağlantısını kestiği ve Çin Devleti’nin aldığı bu ağır darbenin Orhun Uygurlarının İpek Yolu üzerinde yürüttüğü faaliyetlerin idamesi için daha uygun bir zemin sağladığı görülüyordu.

İsyanlar peş peşe geliyordu, 759’da tahta geçen Böğü Kağan, iç isyanların bitmek bilmediği Çin’e hâkim olmak istiyordu. İsyanı bastırmak üzere hareket eden Böğü Kağan’ın niyetini anlayan Töles menşei P’u-ku isimli kumandan isyancıları bastırarak Böğü Kağan’ın müdahale etmesine mani olmuştu (Kafesoğlu, 2010:128). Böğü Kağan’ın bu isyancıların ticaretin akamete uğratmasına engel olmak için

harekete geçtiği düşünülebilir. Fakat Türk nüfuzu Çin’de çok artmıştı. Moyun Çor Kağan zamanında belli isyanları bastırma işini şiar edinen Türkler, Çin’e istediği gibi gelip ticari faaliyette bulunuyorlardı. İstedikleri kadar ipekli kumaşı alıyorlar, istediği fiyattan satıyorlardı (Kafesoğlu, 2010:128). Çin’in iç işlerine istedikleri gibi nüfuz edebiliyorlardı. Uygurların bu ülkede kazançları oldukça iyi idi. Onun için her isyan bastırma davetlerine koşarak iştirak ediyorlardı. İşte bu çarkın dönmeye devam etmesi için Kafesoğlu, 762 yılında Tibet’in Çin’e saldırması sonucu P’u-ku Hu-ai, Böğü Kağan’ı bu saldırıyı bertaraf etmesi için davet ettiğini, Böğü Kağan’ın Loyang Seferi olarak tarihe geçen askeri harekâtın neticesinde Tibet tehlikesini bertaraf ettiğini söyler. Ayrıca bu sefer dört Mani rahibinin Ötüken’e geldiği önemli bir seferdi. Zira Türk inanç, yaşam ve siyasi tarihin de çok önemli değişikliklerin yaşanmaya başlanacağı sürecin bidayeti idi (Kafesoğlu, 2010:128). Orhun Uygurlarının Mani dinine intisabı, siyasi ve kültürel mülâhazalar sebebiyle olmuştur (Arık, 2014:224). Bu konu başka bir bahiste teferruatlı olarak ele alınacaktır.

Yukarıda değinilen An Lu-Şan İsyanı’ndan itibaren Uygurları her yıl Çin’e en az birkaç bin, en fazla yirmi, otuz bin ila yüz bin arasında savaş atı veriyordu. Konuyla ilgili olarak T. Almas, Çin’e 773 yılında satılan at sayısı on bin baş iken 782’de bu rakam yüz bin at için Çin’in Uygurlara ödemesi gereken miktar dört milyon top ipekli kumaştı. T’ang İmparatorluğu’nun, Orhun Uygurları’nın fiilen bölünüp büyük muhaceret yaşadıkları 840 yılına kadar bu borcu ödeyemediğini söyler (Almas, 2010:151). Çin Devleti’nin ata, Orhun Uygurları’nınsa ticaretini yapıp kazancıyla inkişaf edecekleri ipeğe ihtiyaçları vardı. Bu ipeğin bir miktarını kendi iç piyasalarına arz edip kalanını ihraç etmekten başka çarelerinin olmadığı anlaşılmaktadır.

T. Almas, T’ang İmparatorluğu Uygurlar’dan satın aldığı yüz bin at için 4 milyon top ipek vermek zorundaydı diyor. Devamen, hâlbuki yüz bin top ödenmişti yine yalnızca 821 yılında satın alınan yirmi bin at için sekiz yüz bin top ipek ödenmesi gerekirken ancak iki yüz bin top ödenmişti (Almas. 2010:153). İyi bir atın fiyatı,12.44 metre uzunluğunda ipek kumaştır. Yaşlı atlar, yemek için kullanılır ve bunların değeri 3.11 metre uzunluğunda ipek kumaştır (İzgi, 2014:67). Bu bilgilere istinaden ortaya çıkan kabataslak bir tahmine göre dahi, Çin Devleti’ne satılan atların

oldukça kalabalık sürülerden müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır. Anlaşılan T'ang Hanedanı'nın borcu, hiç bitmeyecek bir borçtu.

Türklerin en önemli ticari emtiasının at olduğu malumdur ama tek uğraşları hayvancılık özellikle sadece at yetiştiriciliği değildir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Uygurlar transit ticareti yürütüyorlardı. Yani tıpkı Göktürkler gibi Çin'den alınan ipliğin Batı'ya intikalini ve kervanların başına herhangi bir sıkıntı gelmemesi için güvenli geçiş imkânı da sağlıyorlardı. Talas Savaşı'yla batıya açılan kapısını kaybeden Çin Devleti bu açığı Orhun Uygur Devleti ile karşılıklı maslahatların gözetilmesi şeklinde yapıyordu. Çin ipeğinin batıya intikalini önlemeye kalkışan herkes, Orhun Uygur Devleti'nin müdahalesiyle karşılaşmak durumundaydı. Çin Devleti'nin tek başına askeri harekât yapabilme imkânı kalmadığı, onların yerine askeri her türlü girişimi Orhun Uygurlarının yaptıkları verilerden açıkça anlaşılmaktadır. Kafesoğlu'nun tabiriyle: “Artık onlar bozkır Türk devletlerinden farklıdır. Hâkimiyeti genişletme düşüncesinde olmamışlar, büyük siyasi çatışmalara girmemişler, hatta Çin dâhil dostluk ve ticari ilişkilerini genişletmeyi tercih etmişlerdir” (Kafesoğlu, 2010:129). Bu ticari aktivitelerde de Soğdlu tüccarların katkısını inkâr etmemek gerekir. Orhun Uygur Devleti'nin siyasette danışmanı ve diplomatları, ticari ortakları, Mani dinine mensubiyetleri açısından dindaşlarıydılar. Bu kadar fazla ortak nokta ticaretin ötesinde teşriki mesaiyi adeta zorunlu kılmaktaydı.

Türklerin askerî dehası, Soğdluların siyasî ve ticarî zekâsıyla mezc olunca devletinin tarzı siyaseti de emsallerinden farklı olmaya mahkûmdu, nitekim bu değişim çok bariz bir şekilde görülmektedir.

Uygurların Çin ile yoğun ticari ilişkiye girmelerinin diğer bir sebebi de bidayetten beri sıkça zikrettiğimiz An Lu-Şan İsyanı'dır. İki ülke ilişkilerinde Orhun Uygur Devleti ekonomik açıdan Çin Devleti'ne, Çin ise askeri açıdan Uygurlara bağımlı hale gelmişti. İşte bu süreci idare edenlerin Soğdlu tüccarlar olduğu anlaşılmaktadır.

R. Giraud'un ifade ettiği gibi Orhun Uygur Devleti her ne kadar savaşp ortadan kaldırıysa da, Göktürklerin çizmiş olduğu güzergâhı adım adım izlemiştir. Bilge Kağan'ın istek ve arzularını oğulları başaramamış ama oğullarını öldüren Uygurlar bunu başarmıştı. Bilge Kağan da yerleşik hayatı arzuluyordu şehirler kurmayı, Budizm gibi bir dine intisap ederek kurduğu şehirlerde mabetler yükselsin istiyordu,

hepsinden önemlisi ticareti yapmak istiyor, savaş istemiyordu. Anlaşılan o ki Bilge Kağan'ın hayatının sonuna doğru başlamış olan siyasi ve ahlaki duruş, VIII. yüzyılın ikinci yarısı ile IX. yüzyılın birinci yarısında gerçekleşmiş oldu (Giraud, 1999:287). Ticari aktiviteler her zaman yolunda gitmiyordu. Konuyla ilgili olarak büyük problemlerin başlangıcı gibi olan bir hadiseye Gumilyev de temas eder; Uygurlar, at başına 40 top ipekli kumaş talep etmekteydi. Çinlilerin talebi 6.000 iken Uygurlar 40.000 at getirdiler. Ödemenin yapılmaması arbedeye sebep oldu. Uygurlar ödemeyi reddeden memurları öldürdüler. İki ülke arasında savaşlar oldu. Bu arbedelerden sonra Çin, Uygurların eski imtiyazına son verdi. 780 yılında Çin toprakları içinde istediği gibi faaliyet gösteren Uygur tüccarlar ülkeden kovuldular. Giderlerken yanlarında çuvalara gizlenmiş Çinli kadınları götürdükleri anlaşılınca hemen orada kelleleri vuruldu. Gumilyev devam eder; normalde savaş sebebi sayılan bu durum için ticaretin durması ve Çin gibi değerli bir pazarın kaybedilmemesi için Böğü Kağan bir şey yapmadı. Bir kısım savaş olsun istiyordu, bir kısım olmasın, bu arbedede Böğü Kağan'ı, Tun Baga Tarkan öldürdü. Ayrıca Gumilyev, Tun Baga Tarkan'ın bu suikastı için Çin'den rüşvet aldığını söylüyor (Gumilyev, 2004:490). Bu arbedede özellikle Soğdluların savaş çığırkanlığı yapmaları manidardır. Soğdlular, Çin'de ticaret yapmak ümidini kestiler zira Uygurlarla beraber kovulmaları kuvvetle muhtemeldir. Kazanç kapısı kapanınca Çin'den gelecek olan ipek sadece akınlarla olabilirdi. Hükümet ve Soğdlular alınacak ganimetin derdindeydi. Halk böyle düşünmüyordu; savaşacak ve ölecek onlar ama ganimete konacak olan "devletlüler" olacaktı. İstifade edemeyeceği bir ganimet için ölmeye değmez diye düşünmüş olabilirler. Bu konuya ileride temas edilecektir.

Görüldüğü üzere her şey, her zaman istenildiği gibi gitmiyordu. Tun Baga Tarkan Kağan olunca Böğü Kağan ve avanesini katletti. Çin Devleti kendisi için çok zararlı gördüğü Yağlakar Hanedanı'nı devreden çıkardı. Gumilyev, bundan sonraki safahat için; Tun Baga Tarkan barış istedi, 781'de öldürülenler için de fidye istediğini söylemektedir. 783 yılında bir antlaşma yapıldı. Gumilyev, antlaşmanın şartlarını şöyle sıralar:

- 1-Kağan, Çin'in vassalı olmayı kabul edecek (Çin dün tabi iken metbû oldu. TK).
- 2-Uygur elçilik personeli yüz kişiyi geçmeyecek.

3-Takas için getirilecek at sayısı bin atı geçmeyecek. Bu madde siyasi konjunktörün bu hale gelmesine sebep teşkil ediyordu. Bir düzenleme getirmeye matuf idi ki hakikaten Uygurların yaptıkları ticari ahlaka uygun bir şey değildi.

4-Çinliler sınır dışına götürülmeyecekti. Bu son madde 3'üncü maddenin tamamlayıcısıdır. Malum Çin'den kovulan Uygurlar çuvalların içinde kadın kaçıırken yakalanmışlardı. Bu maddenin buraya konulmasının sebebi bu hadisedir (Gumilyev, 2004:490).

Çinliler, 783'te yapılan 788'de yürürlüğe giren antlaşmayla Orhun Uygurları'na karşı zafer kazandıklarını düşünedursunlar Tibet'in yaptığı saldırıyla sarsıldılar. 793 yılında Çin, Tibetlilerle savaşırken ikna edilen Orhun Uygurları, Tibetlilerin hiç ummadıkları bir anda saldırarak hezimete uğrattılar. Muhtemelen Çin ile Orhun Uygurları'nın arasının açık olduğunu düşünmüş oldukları için gafil avlanmaları daha kolay olmuştur (Gumilyev, 2004:493).

Çin, batı güzergâhını kapatıp ticarî hareketliliğe zarar veren Tibet'ten kurtulmuş oldu. Fakat büyük bir sorun vardır; her asker için yüklü ödeme yapılması isteniyordu, eski sistem Tibetlilerin sayesinde geri döndü. Hülasa o da Uygurların Çin Devleti'nin top top ipekleri ile tekrar mülaki oldu. Ticaret tekrar başlamıştı Orhun Uygur Türkü'nün ticari yeteneği zaman içinde hayli gelişmiştir. Hatta yaşadıkları devrin ölçülerinin ziyadesiyle fevkinde bir ticari anlayışları olduğunu Y. Öztuna'nın tespitiyle misal verecek olursak, Türkler çekle iş çevirmeyi biliyorlardı. İranlı ve Çinli tacirlerle "ortak" şirketler kurmuşlardı. Ortak isimli bu şirketler, Avrupa'nın talep ettiği her türlü ticari kaleme sahiptiler. Bu tacirlerin verdiği bir çek dünyanın öbür ucundan çok değerli malların teslim sevkini mümkün kılıyordu. Ortak isimli şirketler, daha sonra Moğollar tarafından da kullanılmıştır. Bu usulü onlara Uygur Türkleri öğretmiştir. Binlerce insan çalıştıran, aylarca yolculuk yapan, kervanları olan, Sibiry'a kadar gidip kürk satın alan ortak sahibi Türk tüccarların Arap ve Bizanslı müellifler dürüstlüğünü birkaç kere kaydetmekten kendilerini alamamışlardı (Öztuna, 1983:145). Orhun Uygurları sadece ipek kumaş olarak ticaret yapmıyorlardı. Kafesoğlu, başlıca meslekleri demir, çelik olan Türk toplumunda kılıç, kalkan, kargı, mızrak, temren imal edildiğini, Türk kılıçlarının kabzaları altınla kaplanıp kıymetli taşlarla süslendiğini, kemer tokaları, kayış uçları, kav mahfazası, ok sadakları, zırhlar, tolgalar, işlemeli altın ve gümüşten mamul maşrapalar ve

heykellerin, Türkler tarafından yapıldığını söyler. Ayrıca kazanlar, ibrikler kovalar içinde yüzlerce insanın barındığı otağlar, arabalar, at teçhizatı, eyer ve koşum takımları, bütün bunları üreten Türk zanaatkârlar vardı. Halıcılar, kilimciler debbağlar, çizmeciler, çorapçılar, börkçüler, dokumacılar ve terziler de bunlara dâhildi (Kafesoğlu, 2010:308). Ordu Balık şehrinin, sayılan zanaat ehli, esnaf takımının ürünlerini imal ettikleri merkez haline gelmiş olduğunu, ticaret yoluyla kazandıkları ve T'ang Hanedanı'na yaptıkları yardımların mukabili olarak elde ettikleri zenginliklerin, Ordu Balığı'ı cazibe merkezi haline getirdiği anlaşılmaktadır.

Şehre dair, P. Golden: "Nüfus arttı, ticari emtia hayli çeşitli ve renkliydi. At, deve yak ve bunların derileri ormanlardan değerli kürkleri, değerli taşlar, çeşitli tuzlar, pamuk, kenevir ve bunlardan mamul ürünler, temel tahıllara (arpa, buğday, darı, pirinç) ilaveten çeşitli meyveler (elma, kayısı, nar, karpuz, bal kabağı) fındık, susam yetiştiriliyordu. Hem iç hem de dış pazara hitap eden pamuk, ipek ve yünden giyim malzemesi üretimi de gelişmişti" (Golden, 2012:185). Bu tarzda tespitler Orhun Uygar Devleti'nin başkentindeki renkli yaşamı ve ticari hayatı yansıtmaktadır. Bir yerde üretim varsa ihracat ve ithalat kaçınılmazdır. Bu durum ticari hayatın ziyadesiyle hareketli olacağını garantisidir.

Türklerin özellikle madeni eşya imalatında fitri yetenekleri olduğu tartışmasız bir gerçektir. Kadim dünyada, Türklerin bu hususta rakibi yoktu. Çin'in ipeğini İran öyle bir işlemişti ki Çin, İran ipeğini Çin ipeği diye Japonya'ya pazarlamış hatta Çin ülkesinde modayı İran ipeği belirler olmuştu. İpeğin anavatanının da böyle bir skandal yaşanmıştır (Uhlıg, 2000:344). Ama Türklerin demirciliğini taklit eden çıkmamıştır.

BÖLÜM 3: ORHUN UYGUR DEVLETİ DÖNEMİNDE DİN, KÜLTÜR VE EKONOMİ

3.1.DİN

3.1.1.Orhun Uygur Devleti Döneminde İntisap Edilen Dinler

İnanma ihtiyacı insanlık tarihi kadar eskidir. İnançsız bir milleti tarih kaydetmiş değildir. Zira bu durum fitri bir ihtiyacın tezahürüdür. En ilkel ve gayri medeni toplumlarda dahi inanılan, tapılan bir Tanrı kavramı mevcuttur.

H. Güngör, Türklerin dinini kadim zamanlarda Gök Tanrı inancıyla izah etmiştir. Türkler daha eski Türk dini döneminde semavi dinlerin tek tanrı anlayışına yakın özelliklere haiz bir din anlayışına sahiptiler. Eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların varlıklarına hükmeden, cezalandıran ve mükâfatlandıran, bir “ulu varlık” telakkisi, Türklerin daha Asya Hunları döneminde monoteizme doğru gelişmiş, yüksek bir dine sahip olduğunu işaret etmektedir. Kendisine itaat edilmesi gereken koruyucu, kudretli olan gök tanrı tamamen manevi bir kudret haline yükselmiştir tespiti oldukça manidardır (Güngör, 2010:531).

H. Güngör, eski Türk dini olan Gök Tanrı inancında antropomorfik özellikler yoktur ifadelerini kullanır. Araplar’da, eski Yunan’da, Hindu ve Budistlerde olduğu gibi put, totem ya da insan-tanrı anlayışı Türkler’de yoktur diyerek, (Güngör, 2010:531) bu durumun Türkleri, diğer toplumlardan ayıran en önemli hususlardan biri olduğunu belirtir. Hunlar, Gök Tanrı’ya inaniyor, Göktürkler de aynı anlamda “Tengri” kelimesi kullanıyorlardı. Ayrıca Göktürkler’de Tonyukuk Kitabesi’nde “Türk Tanrısı” kavramına yer vermişlerdir. 763 yılında Mani dinine intisap eden Uygurlar, Tanrı kelimesini başına kün, ay kelimelerini ilave ederek Kün Tanrı, Ay Tanrı kavramları oluşturmuşlardır (Güngör, 2010:510).

Böğü Kağan’dan önce Uygurlar, Gök Tanrı inancına mensuplardı. Moyun Çor (747-759) tarafından babası Kutluk Bilge Kül Kağan anısına dikilen “Şine Usu” Yazıtı’nda “gök, yer emretti; Gök Tanrı tutuverdi” ifadelerinden de bu durum anlaşılıyor (Abudukelimi, 2006:9).

Türkler’de kutsallık izafe edilen bazı unsurlar vardı:

Yer-su inancı: Yer ve su, tanrının kutsal emanetleri sayılmışlardır.

Dağ inancı: Yer-suların en önemli temsilcisi dağlardı. Gök Tanrı inancıyla alakalıdır. Bu yer-su, dağlar maddi değil manevi kuvvet olarak tasavvur edildiklerinden bunlarla ilgili olarak eski Yunan’dakine benzer tanrılar ne de aileleri tarzında teşekkül etmemiştir (Kafesoğlu, 2010:292).

Ağaç ve Orman inancı: Ötüken’in ormanla kaplı olmasının Göktürk ve Uygurlarca kutsal sayılmasında tesiri büyük olmuştur (Güngör, 2010:533).

Su (pınar, ırmak, göl) ve Ateş inancı: Orhun kitabelerinde su, yer ile birlikte kutsal sayılmıştır.

Atalara saygı inancı: Türklerde ölen her atanın mezarı kült konusu olmamakta, yalnızca saygı değer olanlar buna erişebilmektedir. Bu manada “ölüler kültü” ile “atalar kültü”nü karıştırmamak gerekir (Güngör, 2010:533).

Türkler, insan kurban etmezlerdi. Kurban, erkek hayvanlardan seçilirdi. En değerlisi ise at idi. Nitekim mezarlarda at iskeletlerine rastlanmıştır (Kafesoğlu, 2010:292). Eski Türklerde mezarlara dikilen balballar, atalara saygıyı esas alan bir inancın yansımasıdır (Abudukelimi, 2006:128).

Türklerde totem anlayışı yoktu. Totem, Kızılderili’lerden alınmış olup “onun akrabası” anlamına gelmektedir (Abudukelimi, 2006:29). Fakat eski Türklerde mitolojik olarak kendilerini kurda nispet etme geleneği vardı. Kurt sadece saygı duyulan bir mahlûktur, ona tapılmamıştır. Totemin karşılığı aslı Moğolca bir kelime olan “ongun” dur. Çünkü bir orman kavmi olan Moğollar “asalak” ekonomiye bağlı, batılların “nomad“ diye isimlendirdikleri yarı göçebe kavramının karşılığına denk, maderşahi bir kavimdir (Eberdhard, 1996:52). Gelişmiş bir kültüre sahip değillerdir. Türkler bidayetden beri hem kültürel hem siyasi hem de dini açıdan fevkalade gelişmiş bir millettir. Dolayısıyla bunlarla aynileştirmenin hiçbir bilimsel gerekçesi yoktur. Hülasa totemciliğin Türklere has bir inanış şekli olmadığını anlıyoruz.

Kafesoğlu: “ Kam (Şaman) inancına dair ”dinden ziyade bir sihir karakteri ortaya koyan ve esasen bir bozkır Türk inanç sisteminde olmayan Şamanlığın tanrı ve yer – su inançlarıyla bir bağlantısı yoktur. Bu ilgiden olabileceği iddiası kam ve şaman

kelimelerinin aynı olduğu yönündeki yanlış bilgiden kaynaklanmaktadır, şaman kelimesinin Hint-İran kökenli bir kelime olması bu iddiayı çürütüyor” (Kafesoğlu, 2010:289) diyerek Türklere nispet edilen bir yanlış ifade ediyor.

Şaman kelimesinin Tunguzlara has olduğunu belirtenler de mevcuttur (Güngör, 2010:536). Şamanları eski Türk dinine mahsus dini bir kimlik olarak algılamak doğru değildir. Kam ise eski Türk dini içerisinde bir otoriteye sahip olup, statüleri ve fonksiyonları sınırlıdır. Kam, bir dini kuşatacak statüye malik değildir. H. Güngör tarafından vecd ve istiğrak teknisyeni (Güngör, 2010:537) olarak tanımlanan, kamlar görünmeyen ruhlar âlemi ile irtibat kurma (extasy) ve sosyal faaliyetleri yönetmede, ruhların desteğini almada etkili olan, vecdi ve tedavi ile ilgili metotlar bütünü olan Şamanizm’in, Türklere has bir dini inanış olmadığı yönünde işin ehli olan ekserî ulemanın ittifakı mevzubahistir denilebilir (Abudukelimi, 2006:34).

Şinasi Gündüz, Zerdüştlük’e dair Avesta ve Yunan kaynaklara göre Zerdüş, Doğu İran’da yaşamıştır. Zerdüş’tle başlayan bir tek tanrı Mazda tapıcılığını plana çıkaran bir inançtır. Zerdüş, politeizme ve paganizme karşı çıkmış monoteist bir yapıya haizdi. Evrensel temayülleri mevcut olup özellikle Darius zamanından İran dışına çıkmıştır (Gündüz, 2010:508) İfadelerini kullanıyor aynı konuyla ilgili olarak şöyle devam ediyor; Mecusilikte denilen bu dinde ön plana çıkan ateş kültü vardır. Ateş tanrının yarattığı saf, temiz ve iyi bir varlık olarak görülür. Ateş yaygın olarak tapınılan bir obje olmayıp, tanrısal saflığın ve iyiliğin sembolüdür (Gündüz, 2010:282).

Budizm: M.Ö. VI. yüzyılda Kuzey Hindistan’da yaşadığı kabul edilen Siddharta Guatama Sakyumuni öğretilerine dayalı olarak gelişen inanç sistemidir (Yitik, 2010:307). Budizm, Hinduların kast sistemine karşı çıkar. Hindular tarafından heretik (sapkın) kabul edilirler (Tümer, 1998:356). Bu nedenle Hinduizm’in etkin olduğu yerlerin dışında yayılma istidatı göstermiştir (114 : 1998 نابدوشوکور).

Budizm, IV. yüzyılda Çin’de kurulan Chao Devleti (M.S. 319-352), bütün Türk tarihi içinde Budizm’i kabul eden ilk Türk devletidir. İlerleyen zamanlarda Hunlar Budizm’in kuzeye doğru yayılmasında önemli bir rol oynamışlardır (Baykuzu, 2007:193). Yine Bin Buda Mağaraları’ndaki resimlerden Budizm üzerindeki Türk etkisi günümüzde muhtelif milletlerden bilim adamları tarafından incelenmektedir (Baykuzu, 2007:205).

Budizm İpek Yolu güzergâhını takip ederek Doğu Türkistan'a gelmiştir asırlarca varlığını sürdürmüştür. Türkler Buda heykellerine "burhan" tapınaklarına "burhan evi" demişlerdir (Abudukelimi, 2006:319). Budizm'de Manihaizm gibi Soğdu tüccarlar eliyle yayılmıştır. Budizm, Orhun Uygur Devleti zamanında neşvu nema bulamadı, olduysa da münferit ittibalar söz konusu olabilir. Yalnız 605 yılında İrkin/Erkin unvanıyla Töles boyları arasında temayüz eden Shih-chie'in oğlu P'u-sa vardır, babasından sonra da Erkin bu şahıs olmuştu (Minorsky, 2008:148). P'u-sa'nın Bodisatva yani Buda'nın bir diğer isminden galat olduğu fikrini ileri sürenler de vardır (İzgi, 1987:111/Uhlig, 2000:339). Uygurların, 744/745'te devletlerini kurduklarında halkın bir kısmı Budist idi. Uygurlar, Budizm'in Mahayana mezhebine mensupturlar (İzgi, 1987:118). Budizm'le ilgili olarak Bilge Kağan'ın Budist olma teşebbüsü vardır ki Tonyukuk tarafından Türk'ün fitratıyla ve yaşam üslubuna ters olduğu gerekçesiyle kabulü önlenmiştir. Bugün Kansu Uygurları da denilen Sarı Uygular hala Budizm inancına mensupturlar. Bin Buda mağaralarındaki Uygurların yaptıkları resimler, Uygurlar arasında Budizm'in nasıl yayıldığını gösteren numunelerdir (Saritaş, 2012:189).

Maniheizm: "M.S. III. yüzyılda Mani tarafından kurulmuş gnostik, düalist, bir dini gelenektir. Misyonerleri aracılığıyla geniş bir coğrafyaya kısa sürede yayılmıştır. VII. yüzyılda İran'ın fethiyle yok oldu. İran topraklarından kaçan Soğdlular aracılığıyla VIII. yüzyılda Orhun Uygur Devleti'nin resmi dini oldu ama XII. yüzyıldan sonra etkisini tamamen yitirdi" (Gündüz, 2010:493). Maniheizm, Mecusilik, Mazdaizm gibi eski İran topraklarında zuhur etmiş fakat kökü semavi olmadığı için de bir vahiy kültürüne bağlı olmayan ve buna bağlı olarak ilahi kitabı olmayan bir dindi. Hristiyanlık ve eski Mezopotamya dinlerinin bir harmanıydı adeta, hepsinden bir fiske tarzında yapılandırılmıştı. Gnostik ve düalist idiler, iyi-kötü, karanlık-aydınlık zıtlıklarının kavgası üzerine kurulan bir dindir (Kitapçı, 2004:50).

Maniheizm ile ilgili özet olarak Ş. Gündüz şunları da söyler: "Işıkla karanlık arasındaki mutlak bir düalizm esasına dayanır. Dinin temel hedefi ışık ve karanlık arasında meydana gelen savaşta, karanlığın eline tutsak düşen, ışık ruhlarını kurtarmak, daha sonra onları temizleyerek, ışıklar âlemine götürmektir (Gündüz, 2003:497). Buda, Zerdüş ve Hz. İsa'nın peygamberliğini kabul ederler.

Reenkarnasyona inanırlar. Temel ibadetleri dua ve oruçtur. Dinleyiciler günde 4, seçkinler ise kuzeye dönerek yedi defa dua ederler. Seçkinler yılda yüz gün, dinleyiciler 30 gün oruç tutarlar. Dua ve oruç ritüelleri etrafında dönem bir ibadet anlayışları vardı (Gündüz, 2003:504). Toplum, dini kurallara tam riayet eden seçkinler, tam riayet etmeyen dinleyiciler olarak ikiye ayrılır. Seçkinler ölünce ışık âlemine yükselecek kıvama gelinceye kadar reenkarne olmaya devam ederler. Seçkinlere itaat ve hizmet, daha iyi bir dindar olma vasfıdır. Bu konuda iyi olan ikinci hayatında ışığa biraz daha yaklaşacaktır (Gündüz, 2003:505). Ayrıca tek evlilik yapmak, yalandan, hırsızlıktan, riyakârlıktan, putperestlikten, sihirden, hayvan öldürmekten, dini herhangi bir şüpheden uzak durmak, dindar olmanın olmazsa olmazıdır” (Gündüz, 2003:504). Bu kuralların dayandığı bir ilahi kitap söz konusu değildir. Zira kendisi semavi bir din değildir. Gnostik olması vahyi doğrudan devre dışı bırakıyor. Fakat semavi bir din olan Hristiyanlıktan etkilendiklerini ve inançlarında izleri olduğuna yukarıda değinilmiştir.

Mani dinine Türkler arasında intisap edilip edilmediği konusuyla ilgili olarak farklı yaklaşımlar söz konusudur. Gumilyev, konuya dair şu tespitlerde bulunur; Türkler arasında yayılması Böğü Kağan’ın Loyang Seferi dönüşünde, beraberinde getirdiği dört Mani rahibinin, Orhun Uygurlarının bu dine intisabının gerçek amilleri olduğunu söyleyebiliriz. Mani dinine mensup Soğdlu tüccarların yoğun akını Orhun Uygur Devleti’nin her şeyinde etkili olmuştur. Ama yönetici kesimde etkisi daha yoğundur. Maniheistler, bozkırda yaşayan Türkleri koruyacak sığınılacak tanrı mefhumunu ve bunu karşılayacak bir teolojik anlayış telkin etmiyorlardı (Gumilyev, 2003:284). Bu nedenle Mani dininin bozkırda müntesibi olan Türk yoktur, denilebilir.

Hristiyanlıkla ilgili olarak M. Aydın şunları söyler: Hristiyanlığın Nasturi mezhebi VI. yüzyılın sonu VII. yüzyılın başlarında Doğu Türkistan bölgesine geçmiştir. Nasturiler, Doğu Süryani kilisesine mensupturlar. Nasturi Kilisesi, 431 Efes konsilinde rafizi (Sapkın-Heretik) ilan edildi. Nasturiler, Hz. Meryem’i Tanrı’nın annesi olarak kabul etmezler. Hz.İsa’nın hem tanrı hem insan olduğunu kabul eden diyofist bir bakış açıları vardır (Aydın, 2010:135). Nasturiler, M.S. VI. yüzyılda batıyla tamamen bağları koparmışlardır. İpek Yolu güzergâhını takip ederek İç Asya’ya hatta Çin’e kadar gelip koloniler kurmuşlardır. Uygurlar arasında müntesip

bulabilmiş miydi? Gumilev'e göre Moyun Çor Kağan, Hristiyan'dı. Kağan katıksız bir Uygur olduğu için bundan Uygurlar arasında Hristiyan bir cemaat olduğu çıkartılabilir, demektedir (Gumilyev, 2004:453). Ayrıca Tun Baga Tarkan'ın Böğü Kağan'a olan muhalefedinin gerçek saikinin Mani dinine mensup Soğdlu danışmanlara beslediği menfi fikirleridir. Kağan olduktan sonra 781 Nasturi patriğinden bir Nasturi din adamı göndermesini istediği ve bu durumda hükümdar olduktan sonra Alp Kutluk Bilge Kağan ismini alan Tun Baga Tarkan'ın Hristiyan olduğu ve muhalefetin gerçek saiklerinden diğerinin de bu olduğu söylenir (Tekin, 1988:4). İpek Yolu üzerindeki Türkler, sadece farklı ticari mallarla değil değişik kültür ve inançlarla da karşılaşıyorlardı. Bu dinin yayılması da yine Soğdlu tüccarlar eliyle olmuştur. T'ang Sülale yıllıklarından Orhun Uygurlarının Mani olduğu Yedisu ve Kaşkar civarında yaşayan Uygurların Hristiyanlığa inandıkları söylenmiştir (Abudukelimi, 2006:54). Bu çok dinlilik, Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın 932 yılında İslamiyet'i kabulü ile Uygur bölgesinde diğer dinlerin etkisi azalmıştır.

İslamiyet: İslam Devleti, Kadisiye (635) ve Nihavendle (642) birlikte Türklerle komşu olmuştu. Hz. Ömer döneminde Maverünnehr'in karşısına geçilmemiş ve Türklerle İslam orduları arasında ciddi bir çatışma yaşamamışlardır (Yazıcı, 2013:31). N. Yazıcı konuya dair özetle şöyle devam eder: "751 Talas Savaşı'na kadar geçen süreç içerisinde özellikle Emeviler döneminde Arap ordularının çok sıkı muharebelere tutuştuklarını biliyoruz. Abbasilerin iktidara gelmesinde Emevilerin bu olumsuz politikasından mustarip herkesin parmağı vardır. Abbasiler, Emevilerin hatalarını telafi etmeye çalıştılar mevali uygulamasını kaldırdılar. Müslüman'dan cizye alınması yasaklandı" (Yazıcı, 2013:35).

Çalışmamıza esas olan konunun Orhun Uygur Devleti olması sebebiyle İslamiyet konusunu bu bağlamda ele almak zorundayız. Binaenaleyh Uygurların İslam'la tanışma konusuna eğileceğiz.

Malum olduğu üzere Uygurlar, bidayette Gök Tanrı, Böğü Kağanla beraber Mani inancındaydılar. Uygurların Müslümanları daha yakından tanımaları Talas Savaşı'yla başlamıştır. (751) Mezkûr savaşın Uygurların inanç dünyalarından ziyade, zayıflayan Çin'e üstünlük kurmalarını sağlaması yönüyle etkisi olmuştur. Bu savaşla Çin'in Tarım Havzası'nda etkinliği bitmiş Uygurlar hâkim olmuştu. Bu süreç, Orhun

Uygurları'nın İslam'la etkileşime girdiği zaman dilimidir. Tarihi süreç takip edildiğinde anlaşılmaktadır.

Bir başka husus Foltz'un ifadeleriyle, İranlı ve Arap Müslüman tüccarlar, İslam'ın yayılmaya başlamasından itibaren Çin'e seyahat ettiler. Ayrıca 757'de T'ang İmparatoru, An Lu-Şan isyanını bastırmada kendisine yardım etmek için paralı asker yardımı istedi. Araplar, Uygurlarla beraber bu sefere iştirak ettiler. Hizmetleri mukabili bu Arap askerlere Çin'in merkezinde toprak verildi. Çinli kadınlarla evlendiler ki şu an da mevcut Çinli Müslümanlarının atalarının bunlar olduğu söyleniyor (Foltz, 2006:147).

Uygurlar arasında İslam'ın duyulması aşağıdaki yollarla olmuştur;

Elçiler yoluyla, askerî muharebeler, ticari ilişkiler, Şii mezhebine mensup Müslümanların Emevi tazyikiyle Doğu Türkistan'a gelmeleri, çok sayıda Arap, Fars ve Orta Asyalı Müslüman mübelliğlerinin tebliğ faaliyetleri (Abudukelimi, 2006:64). Uygurların arasında İslamiyet yukarıda saydığımız sebeplerden biliniyordu ama yoğun bir ihtida hareketi söz konusu değildi. Kitleler halinde İslamlaşma, 955 yıllarında ölen Satuk Buğra Han'ın İslam'ı resmi din olarak kabul ettiği dönemde başlar. Bu yönüyle bir ilktir. İbn Athir ve İbn Miskeveyh, isimli Müslüman tarihçileri 960 yılında 200.000 çadır Türkün toplu olarak İslam'a girdiğini söyler (Foltz, 2006:144).

Uluğ Türkistan aynı dili konuşuyordu ama aynı inanca sahip değildi. X. yüzyıldan itibaren Karahanlı Abdülkerim Satuk Buğra Han'la aynı kibleye de secde etmeye başladılar.

Sonuç olarak;

J.P.Roux; Araplar doğuya ilerlerken, Türkler batıya ilerliyordu. İpek Yolu denilen güzergâh kadimdi. Biri daha ruhanî ve kültürel, diğeri askeri ve stratejik bir hareketti. Çarpıştılar bu çarpışmanın nihayetinde İslam, Türklere bir din ve medeniyet verirken, Türklere İslamiyet'e ordularını vermişlerdir (Roux, 2010:157) diyerek iki gücün tanışmasını manidar bir üslupla ifade etmiştir.

3.1.2. Türklerin Dini İnanışlarında Farklı Bir Dönem: Mani Dini Ve Orhun Uygur Devleti'nin Mani Dinine İntisap Etmesinde Etkin Olan Faktörler

Daha önce 762 yılında Böğü Kağan'nın bir genelgeyle Uygurların resmi dini haline getirdiği, Mani dininden bahsetmiştik (Gündüz, 2010:493). Aslında Mani dininin salikleri 762 yılına kadar nerede yaşarsa yaşasınlar her yerde dışlanmışlar, Hristiyan ve Müslümanların kovuşturmasına uğramışlardır, ifadeleriyle Mani dinine intisap eden insanların tecrit edildiğini anlatan Ş. Tekin, Budistlerle Maniheistlerin birbirlerinden nefret ettiklerini 762 yılında Böğü Kağan'ın bu dini resmi din olarak kabul etmesiyle her yerden kovulan bu dine ve müntesiplerine bir sığınak olduğunu da belirtir (Tekin, 1988:4). Ö. İzgi ise Uygurların bu dine sadece intisap etmeyip yayılması için çaba da sarf ettiklerinden bahisle şunları söyler:” Böğü Kağan, bu dine ilk intisap eden hükümdardır ama Kutluk Bilge Kağan'ın oğlu Ay Tengri de Kut Bulmuş Alp Külük Bilge Kağan, 805 yılında tahta geçince bu dinin yayılması için özel çaba sarf etmiştir. Pek çok Mani mabedi hem ülke dâhilinde hem de Çin'de inşa edilmiştir. 807 yılında Çin'de kurulan her Mani mabedinin imtiyazı Uygurlara verilmişti. Bu tarih itibari ile mabetlerin bahanesiyle yavaş yavaş içine yerleşmiştir (İzgi, 1987:21). Bu yerleşme hamlesi ticareti de beraberinde getiriyordu. Soğdu tüccarlarla beraber artık, Çin ticari hayatının önemli simaları olacaklardır. Hatta mabetlerin bahanesiyle Çinlilerden para toplamaya başlayacaklardır. Çin bunların hepsinden hoşnut değildir ama Orhun Uygur Devleti'ne borçludur üstelik mabetlerin imtiyazı onlardadır. Bu şu anlama da gelir; mabede müdavemet eden mezkûr dinin müntesipleri de Orhun Uygur Devleti'nin garantisi altındadır. Dolayısıyla Çin Devleti'nin hoşlanmadığı bu durumun devam etmesini engelleyecek bir bahanesi henüz yoktur.

O. Turan, etkileşimin sadece dinle mukayyet olmayıp kültürel sahaya da sirayet ettiğiinden bahseder: “İpek Yolu üzerinde cereyan eden ticaretin olmazsa olmazı olan Uygurlar, Göktürklerin milli ruhu ve anlayışına aykırı olarak reddettikleri bu dinin yerine ona yakın Mani dinini kabul etmekle kendi kültür ve hayatlarını da değiştiriyorlardı. Orhun Uygur alfabesi yerine Soğdca'dan mülhem bir yazıyı alıyor (Uygur yazısı) ve savaş kabiliyetlerini azaltıyordu, nitekim bu durumu IX. yüzyılda yaşamış Arap müttefiklerinden Cahız da tespit ve teyit eder” (Turan, 2011:85). Dinin insan hayatındaki yeri ve önemini anlamamız açısından bu değişim manidar bir misal teşkil eder. Nitekim Türkler daha sonraki yüzyıllar içinde İslam'ı benimseyince de

Arap alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Alfabelerini değiştirsele de kültürel değişime uğrasalar da Uygurların Cahız'ın tespitinin hilafına askeri yeteneklerini kaybetmedikleri görölüyor. Mezkûr dine intisap etmelerinden sonra Çin Devleti'ne defalarca hücum ettikleri malumumuzdur.

Mani dininin ilham aldığı Batı medeniyeti, bu dine ve müntesiplerine karşı nasıl bir strateji geliştirmiştir? Konuyla ilgili olarak Osman Turan, Hristiyanlık ve İslam karşısında yok olmak üzere iken Uygurlar imdada yetişmiştir. Batıda oldukça meşhur olan Saint Augustin bile Hristiyanlıktan önce bu dine mensuptu. Kilise bunlara çok acımasızca davranmıştı hatta XI. yüzyılda ilk Haçlı Seferi bunlara karşı yapıldı, (Turan, 2011:86) diyerek Batı Medeniyetinin kendi vatandaşına farklı inançlarından dolayı savaş açabildiğine işaret ediyor. Türkler arasında ise bunca dinî çeşitlilik yaşanmış olmasına rağmen şiddetli bir çatışma izine rastlanmıyor. Roma'da Hristiyan olanlara reva görülenler ya da Maniheistlere yapılan zulümlere bakarak inanca saygı ve bu farklılıklarla beraber yaşayabilme melekelerinin Türkler de çok gelişmiş olduğunu müşahede edebiliriz. Kendi dindaşlarını dâhi başka mezheplerden olduğu için öldüren Batı, başka inançlara nasıl müsamahakâr davransın? Osman Turan'ın da ifade ettiği üzere Orhun Uygurları'nın savaşçı kişiliklerinin değişmediği, zira Mani dininin Uygurları değil Uygurların Mani dinini dönüştürdüğü sosyolojik tespitini sebep değil ama sonuç itibariyle teyit eder başka görüşlerde mevcuttur. Mesela, Mani dinine intisap edenler yönetici kesim olup avamın yani budunun bu dine intisap etmediği bu yüzden savaşçı kişiliklerinin yok olmadığı şeklindedir (Gumilyev, 2003:254). Gumilyev'in ifadesinden Mani dininin Uygurlar tarafından farklı yorumlanıp yaşandığı gibi bir durum olmadığı, sadece bu dine Orhun Uygurları'nın tamamının intisap etmedikleri anlaşılıyor. Ya da dindar Maniheist olmadıkları sonucu da çıkarılabilir. Ü. Hassan'nın dediği gibi; Mani inancında herkes seçkin olup kurtularak ışığa kavuşamaz, çoğunluk dinleyici olup tekrar tekrar reenkarne olup seçkin olmak için çalışmalıdır. Türklerin böyle bir inanca canı gönülden intisap edip inanması, et yememesi, dünyevi zevklerden ayrı kalması, kımızı içmemesi, oruç tutması, sadaka vermesi, seçkinlere köle gibi hizmet etmesi, pek de uygun görünmemektedir. Nitekim Ü. Hassan, göçebe Türklerin Maniheizmle kolay kolay rezonansa girmediğini bu yüzden bu yeni dine karşı saf bir şekilde direndiğini söylüyor (Hassan, 1985:168).

Bir başka husus savaşmayı hoş görmeyen bir dinin seçkin diye vasfedilen kesimi Çin'deki ticaretleri kesada girince akın yapıp ele geçecek top top ipekler ile ticaretini yürütebilmek için Böğü Kağan'ı savaşa da icbar edebiliyorlardı, bu ısrar ve icbarlarının Böğü Kağan'ın ölümüne sebep olduğundan bahsetmiştik. Bu ve benzeri pek çok tenakuz sayılabilir. Peki, böyle bir dine Uygur Türkleri neden intisap ettiler?

Özkan İzgi, Wang Yen-Te'nin Seyahatnamesi'nde Mani dinine Uygurların intisap etmelerinde ve aralarında bu dinin neşvu nema bulmasında Mani rahiplerinden ziyade Mani dinine intisap etmiş Soğdlu tüccarlar olduğundan bahseder (İzgi, 2009:19). Dört rahip, koca bir devleti nasıl bu kadar etkili bir şekilde değiştirebiliyor? Özkan İzgi; bu dinin Çin'de yayılabilmesi için Çin imparatorundan özel izin almıyor, Çin'de mabetler inşa ediliyordu. Ama calibi dikkat bir husus var ki bu da mabetlerin imtiyazının Uygurlara verilmesiydi. Bu Mani mabetlerinin faaliyetlerini kontrol bahanesiyle yavaş yavaş Çin'e yerleşmişlerdir. Daha da ileri giderek, bu mabetler için Çinlilerden para toplamaya başlayınca isyan bile çıkmıştı demektedir (İzgi, 1986:31). Bunca müsamaha ve imtiyazı makul gösterecek argümanların olması gerekiyordu nitekim konuyla ilgili olarak S. Gömeç: "Böğü Kağan bu dine intisap ederek kendisi ile aynı inancı paylaşan dindaşlarının haklarını siyasi, iktisadi ve benzeri durumlara bahane ederek Çin Devleti'nin müdahale edebilme talebinde bulunabilme imkânına kavuşmuş oluyordu. Nitekim Çin'deki Manilerin koruyuculuğunu üstlendiğini Çin imparatoruna bildirdi" (Gömeç, 2011:46) tespitiyle bunca töleransın gerekçesini de açıklamış olmaktadır. Çin'de meskûn bir tebaasına saldırı Orhun Uygur Devleti'ne saldırı sayılacak demektir. Eğer böyle bir şey olursa Böğü Kağan'a müdahale hakkı da doğacaktır. Böyle bir müdahale için Budistlerin nefret ettiği bir dinin müntesiplerini Çin'e yerleştirmek mabetlerini inşa ettirmek, bir de bu mabetler için para toplamak gibi icraatlara bakarak Böğü Kağan'ın bir bahane bularak Çin'e müdahil olarak her şeyi kontrol etmek istediği gibi bir manzara ortaya çıkıyor ki burada da ince bir siyasetin izleri görülebiliyor. İstese Çin'i işgal edebilir ya da T'ang Hanedanı'nı devirip yerine başka bir hanedanı çıkartabilirdi. Birincisi mantıksız zira hiçbir Türk kağanı buna teşebbüs etmemiştir. Çok eskiden teşebbüs edenlerin asimile olduklarını biliyorlardı. İkincisi olabilir ama muhtemelen Böğü Kağan ilk tanıdığı, ipleri elinde olan, istediği gibi yönlendireceği bir hanedanı iktidarda tutmayı daha makul bulmuş olmalıdır. Zira yerine geleni

tanımak, eskinin kıvamına gelinceye kadar emek sarf etmek zor bir iştir. Böğü Kağan'ın bu ince hesapları yaptığını, ipuçlarına bakarak söylemek mümkündür.

Uygurlar, Mani dinini kabul ederler ama geleneklerini de korurlar. Mani dinini seçiş sebeplerinin siyasal olduğu da söylenebilir. Soğdların ticari, siyasi, diplomatik desteklerine ihtiyaçları vardı, bu desteği elde etmenin en makul yolu Bizans'tan, İran'dan, Soğdiyan'dan her yerden kovulmuş bu vatansızların dinine intisap eder ve onlara ülkesinin kapılarını açarsa bu desteğin kendisinin olacağını hesap etmiş ve hesaplarında yanılmamışlardı. Nitekim J. P. Rox: “Uygurlar, Soğdlular sayesinde İran'ı, Akdeniz dünyasını tanırlar. Meditasyon ve Mani dininin telkin ettiği tarz-ı hayat nüfusun bir kesimini saldırganlıktan uzaklaştırıp, fitri yetenekleri olan ticarete yöneltmiştir. Onlar sayesinde yazmaya daha uygun yeni bir alfabeyle Uygur alfabesini geliştirmişlerdir, daha sonraları bu alfabe ile Oğuz name kaleme alınmıştır ki batı Türklerinin en güzel destanıdır” (Rox. 2006:200) sözleriyle etkileşimin boyutları hakkında malumat vermektedir. Yukarıda izah edildiği gibi bu dine intisap kâmil olmamış üst tabakayla yani idareci sınıfla sınırlı olarak kaldı, halk kitlesine nüfuz etmedi (Sümer, 1999:145). Orhun Uygurları Mani dinini Soğdluların desteği için kabul ettilerse bu durum siyasi bir girişimden öteye geçmez. Ama bu kadar tekdüze olamaz diye düşünülebilir zira bu dinin etkisi altına alıp değiştirdiği şeyler de mevcuttur. Yerleşik hayata geçiş, alfabe, ticaret ve benzeri değişimler Maniheizmle gelmiş olamaz. Ordu balık, Soğdlardan önce inşa edildi. Zaten bir alfabe vardır. Ticareti biliyorlardı ama Soğdlular profesyoneldi. Soğdlulara, Çin'den elde ettikleri çok miktarda ipek kumaş ve diğer ticari emtia için ihtiyacı vardı. Ticaret konusunda Soğdlular sayesinde uzmanlaştılar, farklı kültürleri ve diplomasiyi de öğrendiler. Bunlar ileri merhalede Uygurları, diğer Türk boyları arasında imtiyaz sahibi yapacak olan hususiyetlerdir.

Fakat Uygur Türklerinin arasına yerleşen, Soğdluların ilerleyen zamanlarda Uygurların yönetiminde söz hakkına sahip olduklarını belirten P.Golden: “Bu durum hükümet içindeki bir kesimi rahatsız ediyor, şahinleri oynayan Soğdlular normal yoldan Çin'den ipek gelmeyince akınlarla elde etmek için Böğü Kağanı zorluyordu. Çin'e savaş açılması taraftarı olmayan Tun Baga Tarkan darbeye mevcut hükümeti yerle bir etti. Sadece kağanı değil kağanın taraftarı olan herkesi de kılıçtan geçirmiştir. Bu darbe anti Mani bir darbe niteliği taşıyor” (Golden, 2012:192)

ifadeleriyle Soğdluların devlet içine nasıl nüfuz ettiğini resmediyor. Soğdluları ülke yönetiminde o kadar faal ve söz sahibiydiler ki darbe teşebbüsünde bulunabilecek ölçüde gözü kara ve cevvaldiler. H. Tokuda; darbe teşebbüsünde bulunan bir kişi idam edildiği için Soğdlular, isyan dahi çıkartabilmişlerdir, (Tokuda, 2010:76) tespitiyle hadisenin vehametine işaret etmektedir. Türk ülkesinde bir Soğdlunun darbe teşebbüsünde bulunması ilginçti, daha ilginç darbeci cezalandırıyor diye Soğdlular isyan edebiliyorlardı. Soğdluların devlet içindeki gücünü anlayabilmek açısından manidar bir örnektir. Bu durum Tun Baga Tarkan'ın eline darbe için gerekli her türlü malzemeyi vermiş, Soğdlular darbeyi adeta meşrulaştırmışlardır.

Müteaddit defalar değinildiği gibi Mani dinine Böğü Kağan'ın intisabı bu dinin muhibbi olduğundan değil, daha ziyade Çin'e karşı yapacağı siyasi, askeri ve diplomatik icraatlarında güzel bir bahane teşkil edeceğinin hesaplanmasıyla alakalıdır kanaati hâsıl oluyor. Soğdlu tüccarların batıda sığınabilecekleri bir devlet kalmamıştı, Böğü Kağan'ın teklifine mazhar oldular. Böğü Kağan'ın Soğdlu tüccarları takip etmediği ya da bilmediği düşünülemez. Bu yetenekli insanlar devletin işine yarayacak türdendi. İşlerinin ehli, kültürlü, medeni, mahir, siyaset ve diplomasi kurtlarına hami olmak Orhun Uygurları için oldukça kazançlı bir yatırımdır, Çin'den çeşitli yollarla elde edilen devasa ipekli kumaş stokları mahir tüccarlar sayesinde Akdeniz havzasında eritilebilmiş olduğu görülmektedir.

Türkler yerleşik hayata geçme emellerini Orhun Uygur Devletiyle gerçekleştirdi. Haddi zatında Mani dinine intisabın bir nedenini de burada arayabiliriz. Zira Mani dini tüccarlara ve şehirlilere mahsus bir dindi (Ögel, 1998:350). Bu dine intisap eden bozkır insanların gayri ihtiyari şehirleşecekleri düşüncesi hâsıl olmuştur. Zira din toplumları yönlendirmede en etkili faktördür. Fakat Mani dini halkın tamamına teşmil olamadı. Bahaeddin Ögel'in ifade ettiği gibi sadece seçkin aristokrat diyebileceğimiz devletlüllerce benimsenen din olarak kaldı. Nitekim Manihaizm'in Uygurlar tarafından benimsenmesinden iki asır sonra Çin seyyahları Turfan'daki Uygurların halen göçebe hayatı yaşadıklarını kaydetmektedirler. Öyle anlaşılıyor ki Uygur Mani rahipleri memleketlerinin içinden çok dışında tebliğ faaliyetleri yürütmüşler (Ögel, 1998:351).

Böğü Kağan'ın Mani dinine neden intisap etmiş olabileceği hususunu irdelersek eldeki bilgiler muvacehesinde şöyle bir tabloyla karşılaştığımızı söyleyebiliriz:

1-Biriken ticari emtianın ya da ticareti kârlı ve usulüne uygun yapabilmek için Maniheist, Soğdlu tüccarlara ihtiyaç vardı. Din bu yetenekli insanlarla bağlantı kurulabilecek en önemli argümandı.

2-Zaten yerleşik hayata geçme gibi bir arzuları vardı (Çandarlıoğlu, 2001:198). Bu din bozkır halkının değil, şehirlilerin diniydi. Mani dinine geçmekle göçebe halkın, zorlanmadan yerleşik hayata geçişini sağlamak mümkün olabilirdi. Böğü Kağan'ın böyle bir maksadının olma ihtimali düşünülebilir.

3-Mani dininin dünyaya değer vermemesi yönündeki telkinlerinin milletin savaşçı özelliğini daha da artırabilir diye düşünülmüş de olabilir. Fakat tarihi veriler, bunun tersini gösteriyor (Uhlig, 2000:339).

4-Çin'de Soğdlu ve Uygur Maniheistlere yaptırılan mabetler ve oluşan nüfus, Orhun Uygur Devleti'nin diasporası hükmünde olduğundan bu cemaati bahane ederek Çin'in politikalarına müdahale etme imkânı elde edilebilirdi (İzgi, 1986:36). Üstelik mezkûr diaspora, Çin'de yaşadığı için ticaretten çok yüklü kazançlar elde edebildiği gibi yerleşik kültürün bütün inceliklerini öğrenip, hayatlarında tatbik edebilme imkanı bulabilirdiler.

5-Çin'de yaşayan bu insanlar, kağanın istihbarat kaynağı da olabilirdiler. Unutulmamalı ki Çin her zaman gizli kapaklı iş çevirirdi, haberdar olmak elzemdi. Bir de Çin'de yaşayan ve yeni kurulmuş devletin başına her an bela olabilecek Göktürk terekeleri mevcuttu, bunların neler yaptığından, organizasyonlarından haberdar olmak gerekliydi. Nitekim An Lu Şan İsyanı'nı bastırmalarındaki amaçlarından birisinin Göktürk kalıntılarını kontrol etmeye matuf, görüş bildiren Japon tarihçiler olduğunu biliyoruz (Tokuda, 2010:69).

6-Böğü Kağan'ın İpek Yolu'nun getirilerini ve götürülerini iyi hesap eden bir devlet adamı olduğu aşikârdı. Profesyonel tüccar olan Soğdlular, Uygurlara akıl danesi olmuşlar ticaret, siyaset, diplomasi, kültür, edebiyat ve benzeri hususlarda mihmandarlık yapmışlardır (İzgi, 1986:36).

Muhtemelen istidatları ve bu etkileşimlerle Uygur Türk'ü, Türk boyları arasında mümtaz bir yere sahip olmuşlardır. İlerleyen zamanlarda kültürde, sanatta, edebiyat ve bilimde son derece mahir olduklarını ortaya koydukları eserlerle teyit etmişlerdir. Hatta Ö. İzgi'nin tespitlerine göre istilacı Moğolların akıl hocalığını yapmışlar,

alfabelerini onlara öğretmek müstevlilerin medenileşmelerinde müspet katkıları olmuştur (İzgi, 1986:36).

Soğdlu tüccarların bir durumu var ki bahsedilmesi iktiza eder, Ş. Tekin'in ifade ettiği üzere, Mani dini dünyayı ve içindekileri kerih gören bir anlayışa sahiptir. Kötülüğün karanlık, iyiliği ve iyeliğe dair her şeyi ışıkla temsil edip kendilerini de ışığın askerleri gibi ittihaz eden bu insanlar (Tekin, 1988:1-4) ticari maslahatları için her yolu mübah gören bir bakış açısına sahiplerdi. Nitekim Böğü Kağan'ı Çin Devleti'ni istilaya teşvik etmeleri buna delil teşkil edecek bir husus gibi görünüyor, Tun Baga Tarkan'ın ihtilaline de bu teşebbüs sebep olmuştur (Golden, 2012:172).

Hülasa; Uygur Türklerine gelince, Mahmut Kaşgarlı'nın ifade ettiği üzere, nev'i şahsına münhasır durumları olduğu söylenebilir. Diğer Türk boylarının hiçbirinde bu denli değişime açık, kültürleri anlama, kendilerine mal etmeye mütemayil olanı yoktur. Başka kültürleri alırken kendi kültürünü de muhafaza eden, değişime, kendisini yenilemeye ve yükseltmeye çok önem vermişlerdir. Bu durum Uygur Türklerinin kültür ve medeniyetinin zenginliği ve gelişmeye açıklığının göstergesidir (Kaşgarlı, 2004:17). Her değişim beraberinde riskleri de getirir, nitekim Uygur Türkleri de bu risklerden mütevellit bazı travmalar yaşamışlardır ama bu travmalar toplumun tamamını etkilememiş yeni olanı eskiyle harmanlayarak geleceğe taşıyacak olan bir damar her zaman muhafaza edilmiştir. Eğer bu damar muhafaza edilmemiş olsaydı, Uygur Türkleri için yukarıdaki ifadeleri kullanmak mümkün olmayabilirdi.

3.2.KÜLTÜR

3.2.1.Türk Yaşam Kültüründe Meydana Gelen Değişikliğin Orhun Uygur Devleti'nde Görünüşü; Konargöçer Yaşam Ve Yerleşik Yaşamın Kültürel Etkileşimi.

Savunma refleksi, avlanma güdüsü insanların en temel ihtiyaçları arasındadır. Bu ve benzeri zaruri durumlarda insanları bir araya getiren ortak nokta T. Almas'ın ifadeleriyle kan bağı, ortak dil, gelenek benzerlikleri, kabile ittifakının kurulmasındaki en büyük etkenlerdir (Almas, 2010:60).

Bu ortak özelliklerin tamamının bir toplumda cem olması güçlü bir yapı ortaya koyar. Silahla mücehhez olan bu yapı, ortak bir ideal ya da mefkûre etrafında devlet olarak adlandırılan muhteşem organizasyonu meydana getirir. Bariz bir şekilde

anlaşıyor ki devlet bir zorunluluğun sonucu olarak ortaya çıkar. T. Almas: “Uygurların boy birliği, kabile federasyonu halinde harici tazyiklerin icbar etmesi neticesinde etnik teşkilatlanma yoluna gitmişlerdi. Bunun sonucunda kendisini “Uygur” olarak ifade eden bir boy doğmuştur” (Almas, 2010:168) diyerek organize olmanın doğal sürecinin Uygurlar için de geçerli olduğunu ibraz etmiştir. Kendileriyle aynı özelliği taşıyan bir üst federasyona intisap etmek onları daha güçlü kılacağı için, bu boy kendisinden daha büyük bir federasyon olan Töleslerin içerisinde yer almıştır (Gömeç, 1997:17). Farklı boyların mürekkebi olsa da aynı dili konuşan, aynı soyun mensubu, aynı coğrafyada meskûn olan boyların bu federasyonun parçası olması daha büyük düşmanlara karşı kendilerini savunma refleksinin tabii bir tezahürüdür. Boy, kabile birliğinin yerini, halk kavramının aldığı söylenebilir. Eğer olaya toplumun gelişimi açısından bakarsak bu birliğin yerini feodalizme bıraktığı düşünülebilir (Almas, 2010:168). Federasyonlar, devlet olarak teşekkül edince günümüzde bürokrasi diye tabir edilen hiyerarşik sistemin oluşması da kaçınılmazdır. Bu, devlet denilen muhteşem organizasyonun her milletin kendisine has özellikleri yansıtması tabiidir. T. Almas konuya dair; Uygur yaşam kültüründe, toplum kara budun ve zadedgân olmak üzere iki sınıftır. Açıkça bellidir ki kara budun çalışır ve üretir, devletin askeridir, zadedgân sınıf yönetici elit kesimi temsil eder şeklinde tespitleriyle toplumdaki hiyerarşiye işaret eder. Devlet ya yerleşiktir ya da konargöçerdir. Genel kanının hilafına Uygur Türklerinin yerleşik hayatı yaşadıklarını görüyoruz. T. Almas’ın tespitiyle; Rus arkeologlar, Karabalgasun ve diğer şehirlerde yaptıkları kazılarda un tartmada kullanılan ağırlık ölçüleri, yine Karabalgasun’da yapılan kazılarda sulama kanalları ve ark izleri tespit etmişlerdir. Buradan anlaşılan sulama kanallarının kullanılması Uygurların bir kısmının zaten yerleşik hayata geçmiş olduklarıdır (Almas, 2010:171). Yerleşik düzene geçen toplumlarda görülen değişiklikler, Uygurlar içinde geçerlidir. Tarımla uğraşmaları, aynı zamanda hayvan yetiştirmeleri beraber gerçekleşen geçim aktiviteleridir. Hem gıda hem de ticaret için her ikisinin beraber yürütülmesi elzemdir.

Yukarda bahsi geçen arkeolojik araştırmalardan da elde edilen verilerden anlaşılacağı gibi Orta Asya topraklarında milattan binlerce yıl önce yerleşik hayatın başladığını ve insanların sulama usulüyle tarım yaptıkları anlaşılmaktadır. Yerleşik hayatın başlamasının akabinde devletin teşekkül etmesi, tabii sürecin bir gereğidir.

Türk yaşam kültüründe gelenek, görenek, töre ve benzeri değerler, etkili olabildiği gibi dininin etkisi de söz konusudur. Türklerin tarihi süreç içinde intisap ettikleri dinlerin çeşitliliğinden ve bu inanç sistemlerinin içeriğinden bahsedilmiştir. Fakat bu sayılan dinler içinde Orhun Uygur Devleti'ni en çok etkileyen din Mani dini olmuştur. Ö. İzgi'nin mezkûr dinin Türklerin savaşçı tabiatlarını körelttiğini iddia edenlerin haksız olduklarını ifade ettiğini görüyoruz. Mani dininin Türklerin kültürel inkişafında, yerleşik hayata geçişlerinde ve ticari hayatta başarılı olmalarında, sonuç olarak zenginleşmelerinde etkisi tartışılmazdır. Edebiyat, sanat ve medeni olmanın gerektirdiği pek çok eserler vermişlerdir, kendilerinden sonra gelen pek çok devlete hocalık yapmışlardır (İzgi, 1986:29). Önceleri konargöçerken elde ettikleri başarılarla Türklerin Soğdlularla yaptıkları ticari ortaklıklarla çok zenginleştikleri görülüyor. Bu zenginlik ve müreffeh hayatın fevkalade yükselmesi, yerleşik hayatı zorunlu hale getirmiştir. Öylesine zenginlerdiki Kitanlar, Uygurların koyunlarını, Tatarlar sığırlarını otlatıyorlardı (İzgi, 1986:67).

Ticari faaliyetlerle beraber, ülkeler arası fevkalade bir kültürel aktarım söz konusudur. Bu etkileşimin insan yaşamına yansımaması mümkün değildir. Ticaretle iştigal eden insanların hayat standartlarının yüksek olması, bu yaşam tarzını nispeten çok zor olan bozkır hayatını yaşayan insanlar için mutlaka cezbedici kılmıştır. Nitekim İpek Yolu'nu konu aldığımız bu çalışmamızda durum gayet sarih bir şekilde görülmektedir.

Başka kültürlerle etkileşimin tezahür ettiği diğer bir nokta da dildir. Dilin zenginleşmesi başka lisanlarla etkileşimine bağlıdır. Kapalı bir toplumda, başka dillerle etkileşim olmayacağı için gelişimin olacağı da düşünülemez. Uygur Türklerinin Rum, Arap, Soğd, Acem ve diğer pek çok milletle İpek Yolu ve ticari faaliyetleri neticesinde etkileşime girdiği için kültürel açıdan farklı bir üslup ve gelişmişliğe sahip olduğu görülmektedir.

Bu etkileşimler, asla münferit olmayıp toplumu tamamını kuşatır. Ü. Hassan'ın işaret ettiği gibi, kimi bozkırda kimi şehirde yaşadığı halde milli bir tehlike ya da toplu bir aksiyona hep beraber iştirak etmek, kardeşlik hukukunun bir gereğidir. İster göçebe, ister yerleşik olsun, ister çoban ister tüccar olsun eğer memleket saldırıya uğrarsa ya da memleket için toplu bir eylem söz konusuysa hep birlikte eyleme geçilirdi (Hassan, 1985:72). Hülasa katmanlı bir toplum herkesi ilgilendiren bir konuda

kimisini meseleye dâhil ederken diğeri hariç tutmazdı. Mesleği, meşrebi, ne olursa olsun, millet olma bilincine ulaşan bir toplum meselelerini elbirliğiyle çözer aynı şeylere üzülür, aynı şeylerden hoşlanır, binaenaleyh Uygur Türkleri artık değişmiştir ama değişirken asli hüviyetini kaybetmemiştir. Zira böyle bir şey olsaydı sonraki süreçte tekrar devlet inşa edemezlerdi.

Ü. Hassan, bu değişimin birdenbire olması mümkün değildir eski inanç sistemi kendini korumak üzere bir refleks geliştirecektir. Yeni eskinin üstünü tamamen küllendiremez. Bu gelenekler, kuvvetli bir örgütlenmenin ve örgütten mütevellit kuvvetin verdiği özgüven, cesaretle eski usul ve erkânı yeniye tahvil edilebilir, (Hassan, 1985:172) diyerek bir çatışmanın kaçınılmaz olduğu gerçeğine işaret etmektedir. Yavaş ve tedricen eskinin temelleri üzerinde yükselen yeni anlayış eskiye sadakatini eskinin kurallarını yeninin süzgecinden geçirerek töre, gelenek, görenek ve örf şeklinde yaşatır. Yazılı olmayan ama yaptırım gücü yüksek bu kurallar, avcı, göçebe kültürün yerleşik medeni olana dönüşmesiyle ortadan kalkmaz zira kökü çok eskiye dayanır. Maşeri vicdanda güçlü bir etkiye sahiptir.

Töre, gelenek, görenek, örf, gibi bir milletin genetik yapısını nüvesinde barındıran bu değerlerin ilham kaynağı da değişmesi de inançla mümkündür. Sadece bunlar değil inanç, ittifaklarda da ihtilaflarda da önemli bir etkidir. Devletin, halkı düzenleme, disipline etme de yine kullandığı en önemli argümanın inanç olduğu görülmektedir.

Böğü Kağan'ın Mani dinini resmi din olarak kabul etmesinde bunları hesap edip etmediğini kesin olarak bilemiyoruz. Ama basit gerekçelerle böyle bir dine intisap edilemeyeceğini kağan da hesap etmiş olmalıdır. Bu tercih, son derece riskli menfi sonuçlar doğurabilecek bir tercih ki kağan bu tercihin bedelini canıyla da ödemiştir.

Millet olarak da hissedilir değişiklikler yaşanmıştır. Mesela, Mani olmadan önce Karluklara karşı sayıları azken galip geldikleri halde, Mani olduktan sonra sayıları kalabalık oldukları halde Karluklara mağlup olmuşlardır. Yenilginin müsebbibi olarak bu din gösterilir (Gömeç, 2011:44). Ö. İzgi'nin hilafına S. Gömeç, Mani dininin Türklerin muharip özelliklerini yok ettiğini iddia eder. Fakat bu iddialar kültürel açıdan Mani dininin fevkalade etkisini inkâr etmeyi gerektirmez, konuyla ilgili olarak Jean Paul Rox'un, tüccar olarak her yere giden Soğdlular sayesinde Akdeniz dünyası ve kültürüyle de ister istemez etkileşime girdiler. Dinler bir toplumu kâmilten eski değerlerinden de kopararak mükemmel değişime uğratamaz.

Dindarlar olacak, dindar olmayanlar da, eski gelenek-görenekler adına hiçbir değer yargısına dayanmadan sahip çıkacaktır. “Barbar gelenekli ve kan kokularıyla dolu bir ülke sebzeyle beslenen bir ülke oldu” şeklindeki iddialar ne derece gerçeği yansıtır tartışılır. Zira hiçbir din, kendisine inananların tümünü doğal eğilimlerinden, özellikle de şiddetten uzaklaştırmayı başaramamıştır, demektedir (Rox, 2010:163). Anlaşılan o ki Uygurlar, dindar Mani değillerdi. J. P. Rox, devamla tefekkür ve dini yaşam insanların bir bölümünü bu saldırganlıktan uzaklaştırdı ya da daha doğrusu yumuşattı. Böylece büyük saldırgan seferlerin yerini, gelişmiş tarım ve artan ticaret aldı fakat hükümdarın din değiştirmesinin etkisi ne denli büyük olursa olsun Mani dini, yığınları eski inançlarından döndüremedi demektedir (Rox, 2010:163). Ama bir gerçek var ki devleti yöneten riyaset makamındakiler bu dinin samimi salıkleriydiler. Gerçi Tun Baga Tarkan’ın Nasturi Hristiyan olduğu iddia ediliyordu (Tokuda, 2010:769) ama genel temayül Mani dini yönündeydi.

Bir ülkenin değişimi ve dönüşümünü temin edecek olan ülkeyi yönetenlerdir. Dolayısıyla Uygurların yerleşik hayata geçmesi ve medeni vasıflara malik olmasında Mani dininin etkisinin olduğu yukardaki veriler muvacehesinde söylenebilir. İ. Kafesoğlu: Arapça’da aslen şehir manasındaki “Medine “ sözünden üretilmiş olan “medeniyet” tabiri lügat manasıyla “şehirlilik” demektir. Ve “bedevi” (çöl halkı) nın zıttı olarak kullanılmıştır. Böylece her biri aynı dili konuşan, aynı soydan olan kabilelere karşılık olarak çeşitli din, dil ve geleneklere sahip kitlelerin doldurduğu şehirde gelişen, yaşayış biçimini ifade etmiştir (Kafesoğlu, 2010:16) tespitiyle bedevi ve medeni kavramlarının arasındaki farkı ortaya koymuştur. Bu farka rağmen en iptidai kavimler bile birbirleriyle etkileşim halindedirler. Kaldı ki büyük kavimler daha büyük çapta etkileşim içindedirler. Bu durum medeniyetlerin yayılmasında son derece mühim rol oynar. Soğdlu tüccarlarla, Uygurların her alanda alışverişi kültürlerin değişimine sebep olmuştu ki bu durum insan tekâmülü için de elzemdir. Belki her zaman müspet şekilde tezahür etmeyebilir ama kaçınılmaz olduğu görülmektedir.

Yerleşik toplumlara göçebe kavimlerin baskınlarının asıl sebebi yerleşik toplum ile iktisadi ilişki ihtiyacından mütevellittir (Golden, 2012:25). Uygurlar bu süreci, saldırarak değil emeğin mukabili ve ticarî faaliyetleri ile geçirmiştir. Bu çok önemli bir farklılıktır. Çatışmayı arzu etmeyen ve barışa endeksli bir duruş söz konusudur.

Her zaman öyle değildi, Uygurlar, son derece yaman anlatılırlar, onların “cengâver bir kavim oldukları, çok sayıda silahlarının bulunduğu (Minorsky, 2008:48) Çin yıllıklarında kısa boylu, gururlu, mükemmel binici ve kemankeş, aynı zamanda bütün öbür bozkır halklarından daha acımasız” şeklinde bahsedilirler (Rox, 2010:160). Fakat bir farkları daha var ki zikretmeden geçilmemelidir, “mükemmel adaptasyon yeteneği.” Bu yetenek fevkalade iyi olup Uygurları, diğer Türk boylarından ayıran alamet-i fârikadır. Yerleşik hayata geçişleri de ticareti çok çabuk kavrayıp, fevkalade servetlere malik olmaları da, kültür, sanat, edebiyat gibi bedii inceliklerdeki istidatları da muhtemelen buradan neşet ediyordu.

Orhun Uygur Devleti teşekkül etmeden evvel Göktürk Devleti’ne tabiydi. İbn-i Haldun’un tespiti ile halk, hükümdarların dini, âdeti ve idaresi üzere bulunur. Hükümdarın adamları, devlete ve devlet işlerine hâkim oldukları zaman mutlaka kendilerinden evvelkilerin (devlet ve bu siyasi hayatla ilgili örf, anane vb.) adetlerine sığınır. Bunların çoğunu da alırlar. Orhun Uygurları da Göktürkleri tevarüs etmişlerdir. Bununla beraber kendini nesillerinin adet ve ananelerini de ihmal etmezler. Böylece devletin töre ve adetlerinde değişiklikler olur (İbn Haldun. 2012:11). Bu halin tedricen devam ettiği düşünülürse ilk oluşan yapıya, tevarüs edilen devlet anlayışı ve kültürel öğelerin sirayeti kaçınılmazdır. Yani statik hiç bir şey yoktur. Sürekli gelişim ve değişim vardır. Uygurların, Göktürklerin hâkimiyetinden kurtulmaları müstakil olmaları kendilerini bir önceki kültürel umdelerden soyutlamaları anlamına gelmez. Bilakis kendilerini Göktürklerin varisi gibi gördüklerini biliyoruz. Onların hatıratına saygı gösterirlerdi. Başkentlerini bile başka yerlere taşımadıkları malumumuzdur. Aşına soyuna acımazlar zira onlar her zaman şerik olma riski taşırlar. Hülasa, Uygurlar, Göktürklerin varisleridir, onlardan çok şey almışlardır. Kendilerinden de bir şeyler katarak Türk kültür dünyasının en renkli, en farklı boylarından biri olmuşlardır. Hal böyleyken devlet olma becerisine sahip bir millete ısrarla “nomad” anlamında göçebe denemeyeceği halde, batılı oryantalistlerin ısrarla Türkler için göçebe tabiri kullanmalarında bir kast-ı mahsusa olduğu çok barizdir. Nitekim Kafesoğlu da bu çifte standarta tepkiyle yaklaşmıştır. Oryantalistlere göre göçebe (nomad) “tarihi ve yerleşik mekânı olmayan” bir cemiyetin insanıdır. Türkler olmadan tarih yazılabilir mi? Nasıl bir göçebe ki devletsiz yapamıyor? İbn-i Haldun bile XIII. yüzyılda bedevilerin şehirleşerek, devlet teşkilatı husule getirebileceğini söyler (Kafesoğlu, 2010:34).

Onlarca devlet kurabilmiş bir millet, kadim zamanlardan beri devletiyle yaşayagelmıştır. Çin gibi medeniyetler, şehir kurmadan medeni olunamayacağı ön kabulünü ileri sürmektedirler. Kaldı ki Türklerin kurduğu şehirleri yukarıda geçen mevzularda zikrettik, Türkler farklı coğrafi çevrelerde şehirsiz de değillerdi.

Kendilerine göre kültürü, kültürün inkişafını sağlayan yazısı, yazılı eserleri, hukuk manzumesi olan seçkin bir milleti bedevi kabul etmek hangi insafa sığar. Kaldı ki yerleşik hayata geçmemeleri için kendilerine göre ciddi sebepleri vardır. Bozkırda yaşamaları, kalabalık Çin'in dizi dibinde tarih sahnesine çıkmaları, Türkleri hareketli ve disiplinli olmaya sevk etmiştir (Niyazi, 2000:147). Kalabalık düşman kitlelerine karşı mücadele edebilmek, ailesini, malını emniyete alabilmek için geride bir şey bırakmadan bozkırın derinliklerinde kaybolmak elzemdi. Kendi oluşturdukları şablonlara göre kendilerinden gayrısını tasnif etmek Batı'ya has bir olgudur. Hiçbir millet, bu normları kabul etmek zorunda değildir. Her medeniyetin nev-i şahsına münhasır kriterleri vardır ve bunlara saygı gösterilmesi de medeni olmanın bir gereğidir.

Türkler şehirli olmanın nimetlerinin farkındadırlar ama böyle bir tercihle nasıl bir felakete maruz kalabileceklerini de iyi biliyorlardı. Ticari cazibeleri ve arzu edilen mallarıyla şehir merkezleri şüphesiz iğva ediciydi. Fakat tehlike bu ayartmada saklıydı.

Kültigin Yazıtı'nda Türk Bilge Kağan "Çin (Tabgaç) milletinin altın, gümüş ve ipeğinin cazibesine karşı uyarır. Çin milletinin kelimeleri tatlı, hazinesi yumuşak (ağısı yımşak) imiş. Tatlı sözlerle ve yumuşak hazine ile kandırıp uzak halkı yakın yaparlarmış... Bir kere kapıldı mı, bu halkın defteri dürülüyordu. Yazıt uyarıya " Çin (Tabgaç) iyi ve bilge adamlara özgürlük vermez (yarıtmaz)... (Ergin, 2003:5) diye devam ediyordu.

Bilge Kağan'ın şehirler kuralım, yerleşim teklifine Çin'i ve onun bilgisi Konfüçyüs'ü iyi tanıyan Tonyukuk, kağanı bu fikrinden yukarıda ki bilgilere istinaden vazgeçirmiştir.

Eğer yerleşik hayatı benimserlerse tek bir yenilgiden sonra ele geçeceklerini biliyorlardı. Şehir göz kırpyordu ama bir taraftan da iktidarın kaybı ve nihayet kültürel soykırımla tehdit ediyordu (Golden, 2012:29).

Zaman zaman değinildiği gibi Uygurların Mani dinini seçmeleri Soğdlu tüccarlarla ticari etkileşime girmeleri, onların göçebelikten yerleşik hayata geçmelerinde etkili olmuştur. Ama unutulmamalı bu din, halkın tamamını teşmil eden bir etkiye sahip değildir kahir ekseriyeti bozkırda yaşayan insanlardır.

Uygurlar, Çin'in iç işlerine müdahale ediyorlar, Moyun Çor, Bay Balık şehrini Çinlilere ve Soğdlulara inşa ettiriyor ve "Soğdan Tabgaç'a Bay Balık yapıtı birtim" kaydını düşüyor (Golden, 2012:171). Çin ve Soğdlularla kentsel yerleşim konusunda yakın ilişkilerinin olduğu aşikârdır.

Uygurların zayıflamalarındaki esas nedeni, Maniheizmin itikadî ve amelî yönlerinden ziyade, Soğdlu tüccarlardan ticareti çok iyi öğrenen Uygur tüccarlarının zenginleşmesinde ve yerleşik hayata adam akıllı adapte olarak savaşla servetlerini riske atma korkusuyla muharebe yeteneklerini kaybetmeleri ya da en azından bu yeteneklerinin zayıflamasına bağlanabilir.

B. Ögel konuyla ilgili olarak: "Göktürkler, Çinlilerle ticari işler yaparlardı ama kültürleriyle aralarına mesafe koyarlardı. Onların neler yapabileceğini tarihi tecrübelerle biliyorlardı. Uygurlar, bundan korkmadılar. Başka kültürlerle iletişime geçtiler. Önceleri Orhun alfabesiyle yazıyorlardı. Soğdlulardan aldıkları alfabeyle Türkçe yazmaya başlayınca Türkçe birkaç alfabeyle yazılır ve okunur oldu, demektedir. B. Ögel, aynı zamanda bu değişimin nereden geldiğini de göstermektedir. Uygurların manevi hayatını tanzim eden fikirler ve din adamları hep Kuca ve Turfan şehirlerinden geliyordu" (Ögel, 1998:348). Farklı insanların getirdiği farklı fikirlerle temas eden Uygur Türkleri değişiyor ve dönüşüyorlardı.

Uygurların adapte olabilme yeteneklerinden bahsetmiştik. Bunun en müşahhas örneğini alfabelerini geliştirirken gösterdikleri beceri de de görülür, zira Ö. İzgi'nin bahsettiği dilci Müller, Soğd alfabesine dair yapmış olduğu araştırmalarda Soğd harflerinin en gelişmiş şeklinin Uygurca'da bulunduğunu söylemektedir. Bu yüzden Soğd harfleri, Uygurca öğrenildikten sonra Uygur alfabesi adını almıştır. 18 harften oluşan bu alfabe, VIII. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlandı ve bilindiği üzere 825-832 yılları arasında dikilen Karabalgasun anıtları bu alfabeyle yazılmıştır (İzgi, 2014:70). Bu alfabenin Uygur Türkleri'nin hayatına girmesinde Soğdluların etkisi olduğu bilinmektedir. Fakat yiyecek kültürü ve yaşam disiplininin getirdiği bazı alışkanlıklar sebebiyle de eleştirilmektedir. Gumilyev, sebze diyetinin onlara tarımı

ve bostan ekip yetiştirmeyi öğrettiğini söyler, avcı ve çoban olan bir milletin ölmek için bostan dikmek zorunda kaldığını söylüyor. Hatta bozkırda ziraatın gelişmesine bu perhizin sebep olduğunu da... Çok çabuk kültürel değişim yaşadılar şehirleri kurmaları, yazılarını değiştirmeleri, zenginliğin tabii sonucu lüks yaşam, yazıtlar dikmeleri vs. (Gumilyev, 2004:464) şeklindeki icraatları olmasına rağmen, değişimin Uygurların tamamını teşmil etmediği daha evvel zikredilmişti. Ayrıca Gumilyev'in ziraatın gelişimini Mani dininin prensiplerine bağlaması ilginç bir yaklaşımdır.

Uygur Türklerinin yaşadığı zaman diliminde, iki türlü yaşam formu mevcuttur. Bozkır kültürü, ziraat ve ticaret ile iştil eden yerleşik kültür. Y. Bedirhan konuya dair: Türkler medeniyet itibariyle coğrafi ve siyasi şartlar elverdiği ölçüde “bozkır veya atlı medeniyet yanında, yerleşik medeniyete” de mensupturlar. Tanrı Dağları'nın güneyinde yerleşik hayatı yaşıyorlardı. Tanrı Dağları'nın kuzeyinde yer alan ve uçsuz bucaksız bozkırların, geniş çöllerin ve yüksek yaylaların yer aldığı Kuzey Orta Asya halkı ise daha çok yarı göçebe bir medeniyetin sahibi bozkır veya atlı medeniyete mensup olmuşlardır. Bu tespitlerde bulunarak genel kanının aksine Türklerin yerleşik hayata (tamamen olmasa da) aşına olduklarını belirtmektedir (Bedirhan, 1998:238). Bu farklılığın sebepleri, iklim veya komşu haklarla olan sulh ya da harp durumlarına göre değişiklik gösterir. Mesela, Orhun Uygur Devleti'nin en ciddi rakibi T'ang Hanedanı'nın yönettiği Çin Devleti'ydı. Çinlilerin, Orhun Uygur Devleti'nin varlığı için tehlike arz etmesinin en azından muharip güç olarak imkânsız olduğunu biliyoruz.

Zaten Orhun Uygurlarını yıkan darbe Çin'den gelmedi ama bu darbeyi hazırlayan süreçte Çin'in ayak oyunları ve istihbarî faaliyetlerini de gözden nihan tutmamak gerekir. Türklerin Çin'in bu zayıf ve mecalsiz ve bağımlı durumunu göz önünde bulundurmamak suretiyle yerleşik hayatı tercih etmeleri mümkün değildir ya da en azından böyle bir durumun etkisi olmuş olabilir. Tamamen olmasa da bu ayrıntı göz önünde bulundurulmuş olabilir.

Türkler, Orhun Uygurları eliyle şehirleşerek yerleşik hayata geçtiler fakat bugün hala Batı ilim dünyasında ısrarla Türklerin göçebe olduğu vurgulanmakta. Bir başka husus ise; Karahan'ın ifadesiyle Türklerin şehirleşmesini sadece ekonomik faaliyetlerle değerlendirmektedir (Karahana, 2012:426).

İ. Kafesoğlu: “ Tarihçi Arnold Toynbe’nin göçebe kavramını irdelerken herhangi bir inanç sisteminden bile yoksul saydığı “nomad”ları “horde” (sürü, başıboş insan) yığını olarak vasıflandırdığını söyler (Kafesoğlu, 2010:34). Arnold Toynbe’nin bu tespitine bilumum oryantalistler dört elle sarılırlar. Bu şarkiyatçıların göçerlik, yerleşikliğe bakış açısının bir ürünü olup, Türkleri göçebe (nomad anlamında) göstererek, ilkel oldukları yönündeki iddialarını ispatlama çabasının bir ürünü şeklinde düşünüyoruz. Aslında batılıların kendinden olmayanı ötekileştirerek, aşağı seviyede göstererek yok etmek ve sömürmek için ürettikleri bahanelerdir bu iddialar. Egosantrik, narsist travmaların tezahürü olan bu iddialar, hastalıklı bir dimağın tezviratından başka bir şey değildir.

Türkler, yaylak ve kışlak arasında göçerler, statik yaşamaktan haz etmezler. Bu oryantalistlerin “nomad” tabiriyle alakası olmayan bir hayat standardıdır.” Nomadlar; İ. Kafesoğlu’nun da belirttiği üzere; toplayıcıdır, teşkilat kuramaz, kültür geliştiremezler, tek derdleri hayatta kalmaktır. Türkleri böyle ilkel bir topluma indirgemeye çalışmalarında kast-ı mahsusa olduğu aşikârdır.

Karahan’ın makalesinde belirttiği üzere; Türklerin demir işleyecek teknik donanımına sahip olmaları, demirin işleneceği atölyeye alet ve edevata malik olmasını da iktiza eder. Nitekim Rus arkeologlar, Selenge civarında 4 hendekle çevrili 75 hektarlık bir alanda bulunan Hun kasabasında demir işleme atölyeleri ve bronz dökümhaneleri ortaya çıkarmışlardır. Yine aynı makalesinde Karahan, kazılarda yukardaki kasabanın mücavir alanında 80 hanelik bir meskûn mahal daha çıkartıldı. Ayrıca bu kazılarda M.Ö. V. ve IV. yüzyıllarda karbon testiyle tespit edilen Hun mezarından çıkan 4.000 parça eşya ve altın zırhlı adam dikkat çekicidir. Bu altın zırhın ve diğer eşyanın sanatsal yönü tartışmasızdır. Burada asıl ilginç olan bu kurganda bulunan gümüş tabağa işlenmiş 26 harfli Türk yazısıdır, daha sonra Sanskritçe ve Soğdça yazılmış olarak bulunmuş metinler gibi (Karahan, 2012:436) bütün bu veriler yüksek bir medeniyeti anlatıyor. Yine Uygurlar, II. devrelerinde sert ve sabit tahtadan dökülmüş harfler ile kitap basma sanatını kullanmışlardır, yani kitap basmışlardır (Öztuna, 1983:211). Y. Öztuna, Uygurlar; yüksek surlu şehirler, duvarları süslü mabetler, yabancı metinlerden çeviriler yaptılar. Hint ve İran minyatürcülüğünün öncüsü Uygurlardır. Pasaportlar, vizeler, kira sözleşmeleri, hukuk metinleri, edebi metinleri mevcuttu. Kâğıt imal ederler, peçete ve hatta tuvalet kâğıdı imal ederlerdi.

Bu kâğıt imalatını 751’de Araplara öğrettiler. Daha sonra bu sanat Semerkant-Bağdat yoluyla İslam âlemine XI. asırda Sicilya- İspanya Müslümanları (Endülüs) aracılığıyla Avrupa’ya girmiştir (Öztuna, 1983:114). Sadece bu sayılan hususiyetler dahi Türklerin yüksek bir medeniyetin banileri oldukları gerçeğini ifade etmeye yeterde artar.

İnsanoğlu değişken bir vasfa haizdir ve bu değişimlerin sebebi ise muhtelifdir. M. Kalkan’ın makalesinde A. N. Bernştam’dan iktibas ettiği ifadelerle göre, “geçim şeklinin değişmesinin (tarım toplumları ile konar-göçer olarak yaşayan toplumların) insan fizyonomisi üzerindeki etkisi belirgindir. “Fizikî değişimlerde yenen yiyeceğin insan bedeni ve gelişimi üzerindeki etkisi, boy yapısı üzerindeki tesiri, derisinin yapısı, diş özellikleri ve saç dokularının farklılığında iklimle birlikte yaşayış şeklinin unutulmaması gereği önemle belirtilmektedir” (Kalkan, 2009:104). İbn-i Haldun’a göreyse; çeşitli kavimlerden ve bilumum insan topluluklarında görülen farklılığın temel sebebi ekonomiktir. Göçebelik ve yerleşik hayata geçişi temin eden sebepler de ekonomiktir. Bir toplum zaruri ihtiyaç maddeleri ile yetinmek zorundaysa, bedevi yani göçebedir. Bir toplum lüks (kemali) tüketime geçmişse medenidir. Bu vasfa haiz olanlar, havaic-i asliye dışında mala malik olunca bir yere oturup rahat etmek isterler. Daha geniş evler daha düzgün meskûn mahaller inşa ederler Sonra biraz daha zenginleşince kullanılan gündelik yaşamlarda ve yapılan işlerde bedii zevk ön plana çıkmaya başlar. Köşkler konaklar yaparlar ama kullanışlı olmasından ziyade gösterişli olmasına dikkat ederler, bu bakış açısı her şeye sirayet eder. Hattı zatında her medeni önce hadarî (göçebe/bedevi) idi ve her hadarînin gayesi medeni olmaktır. Fakat bu vasfa haiz olabilmek için zenginlik elzemdir (Haldun, 2012:314). Uygur Türkleri ticaret yoluyla zenginliği bulanlardandır. Zenginliğe çabuk ulaştıkları için medeni vasıfları herkesten önce inkişaf etmiştir diyebiliriz.

Göçebe olanla yerleşik kültürün insanları arasında çok bariz farklılıklar vardır. Göçebenin yerleşik kültüre dönüşmesi zaman ve ekonomik açıdan değerlendirildiğinde ikisine de ihtiyacı olduğu anlaşılır. Orhun Uygurları’nın farklılıklarından biri de budur. İntibakları çok çabuk, nispeten de kolay olmuştur. Yerleşik hayata geçilirken sadece yaşam standartları değil kafa yapıları da iâşe usulleri de her şey değişiyor. Hülâsa G. Çandarlıoğlu’nun ifadeleriyle; yerleşik insanın ufku ektiği tarlanın sınırları kadardır. Bozkır insanının derdi ve ufku uçsuz

bucaksız otlaklarıdır. Yerleşik insan ektiği tarlayı ve ailesine düşünür. Bozkır insanı ise kabilesinin, ailesinin ve binlerce hayvanının derindedir. Yerleşik insan statik, bozkır insanı alabildiğince hareketlidir. Daima teyakkuzda ve organizedir. İşte bu durum, devletin doğmasındaki ana etkidir. Yerleşik kültürde aile hakları söz konusu iken, bozkırda boyların huzuru, karşılıklı sevgi, saygı için, hakka, adalete inanmak ve riayet zorunludur. Bu durum da hukuk nizamını doğurur (Çandarlıoğlu, 2002:360).

Bu tasniften sonra yerleşik hayata hızlı bir geçiş yapan Türklerin yaşamında vuku bulan değişiklikler şöyledir: A. Taşağıl, Türklerin Mani dinine intisap etmeden evvel de ziraat yaptıklarını ama bu dine intisap ettikten sonra daha fazla ziraatle iştilig eylediklerini söyler. Ayrıca Orhun Uygurları'nın iki şehir yaptıklarını ve bu şehirlerin evsafını da, Ordu Balık, 12 demir kapılı etrafı sularla çevrili bir orda şehriydi. Şehir ticaretin zanaatın temerküz noktasıydı. Uygurlar çok zenginleştiler, lüks tüketime yöneldiler. An Lu-Şan İsyanı'nı bastıran Uygurlar, Çin'de kaldılar, ticaret yaparak çok zenginleştiler. Tefecilik yaparak Çin'in bütün maliyesini kontrol eder hale geldiklerini anlatır (Taşağıl, 2002:384). Orhun Uygurları'nın kurduğu bu şehirler, çeşitli din ve mezhep mensuplarının hoşgörü içinde yaşadığı ve ortaçağın ikinci yarısında Orta Asya halklarının bilim, kültür ve sanat merkezi Kuça, bu konuda denetimin kurulmasında hazırlayıcı bir rol oynamıştır (Tekin, 1962:11). Türkler şehirler kurdular, medeni açıdan inkişaf ettiler ama tamamen yerleşemediler ya da yerleşmek istemediler, ikili yaşamı terk etmediler. Aslında bu yerleşik yaşamın niyetini ortaya koyuyordu ancak şehirler kurup yerleşik yaşama geçtiyseler de halk keçe çadırlarında şehrin mücavir alanında yaşamaya müdavemet etti (Esin, 2002:228).

Ö. İzgi'nin ifade ettiği gibi; çok güzel bir şekilde toprak ve vergi politikaları geliştirdiler. Mesela, kentlerin yakınında olan özel bakım isteyen bağ ve bahçelere vergi muafiyeti verilmek suretiyle özel mülkiyete bırakıldığına ilişkin toprak alım satım veya kiralama senetleri niteliğindeki hukuki belgelerin Uygur dönemine ait olması (İzgi, 1987:85). Orta Asya Türk toplumunda zirai üretim faaliyetleri ve özel mülkiyet sahipliği gibi örgütlenmiş yerleşik yaşam düzeninin Uygurlar döneminde gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. VII. ve VIII. yüzyıllar arasında, Orta Asya Türk hâkimiyetindeki kent ağı, Çin ile askeri siyasi ve iktisadi ilişkiler ağı ve İpek

Yolu'nun durumuna göre organize edilmiştir (Esin, 2002:254). Buna göre şöyle bir şehirleşme tasnifi vardır:

Başkent ya da eyalet merkezi, üretim ve dağıtım merkezleri, ticaret ve sanat merkezleri, kervansaray ve ribat yerleşimleri (Esin, 2002:254). Pazar yerleşmeleri; kavşaklarda kurulan panayır noktaları (Barthold, 1997:127), iletişim ve haberleşme merkezleri; kervansarayların bu işlevi de vardı (İzgi, 2000:31). Askerî-stratejik merkezler, dini yapılanma merkezleri, budist manastırları, ribat, tekke ve zaviyeler. Kentleşmenin nüvesini oluşturan mekânlardır (Esin, 2002:225). Hatun kentleri, düşman istilası olduğunda kadın ve çocukların sığındığı müstahkem yerlerdir (Esin, 2002:225). Zirai üretim merkezleri ve köy yerleşimleri, devletin dağıtıp iskâna tabi tuttuğu "ulus" denilen yerlerdir (Togan, 1945:14).

Orta Asya'da ilk kurulan şehir Moyun Çor Kağan'ın emri ile olmuştu. Çinli ve Soğdlu mimarlara kurdurulmuştur (Esin, 2002:227). Türkler yerleşik yaşama iştirak etmekle birlikte, kentin nasıl kurgulanması gerektiğini bilecek kadar medeni vasfa haizlerdi. Emel Esin'in Türkler Ansiklopedisi'ndeki konuya dair makalesinde Türk kentini üç kategoride değerlendirir;

1-Orduğ: Temür Kazug olarak adlandırılan sun'i bir tepe üzerinde saray ile beylerin ikamet ettiği surlarla çevrili bir alandır.

2-Balık: Orduğ çevresinde bulunan konutları içeren hendek, sur ve kulelerle çevrilmiş yerleşim alanıdır.

3-Kıyı: Kent sınırlarına bitişik pazar, bahçe, bağ ve çiftlikler. Bu şehir planı son derece iyi tasarlanmış, ihtiyaçları en kolay yoldan karşılayacak tarzda düşünülmüş, savunma, iâşe, ibade ve hiyerarşiyi gözeterek yapılmış bir plandır (Esin, 2002:259). Burada bir incelik daha var ki işaret edilmesi gerekir. Yukarda iktibas ettiğimiz E. Esin'in makalesinde geçen Temür Kazug ibaresi, bu tabir kutup yıldızı için de söylenir. Yolunu şaşırın, kayıp olan herkesin bakarak yönünü bulup selamete kavuştuğu bu yıldız hiç hareket etmez. Her yıldızın yeri değişir ama onun yeri değişmez. Türkler; kağanlarını kutup yıldızına benzeterek yolunu şaşırın budunu selamete çıkarın, onlara hedef tayin eden, özü sözü bir, mert, adil bir kişilik olarak görmek ister. Yerinde sabitkadem olsun ister. Kağanın şahsında devlet ebet müddet olsun temennisinin izharı olarak da anlaşılması mümkündür, Temür Kazuğun.

Yukarıda izah edildiği şekliyle Türklerin şehirleşmeyi çağın ihtiyaçları da göz önüne alınarak gayet güzel bir şekilde becerdiklerini görüyoruz ki örnekleri mevcuttur. Şehirli ya da göçebe fark etmez, insan tek başına kendisi için yeterli bir mahlûk değildir, tarım toplumu, göçebe topluma muhtaçtır, birinde olmayan diğerinde olmalı ya da aradığında bulabilmelidir.

İpek Yolu belki de bir arayışın ürünüdür. Fazlası olanların malını sattığı, ihtiyacı olanların ihtiyacını giderdiği duraklarla, şehirlerle, kervansaraylarla, panayırlarla bölünmüş bir yoldur. Bu güzergâhta insanlar ya bir şeyler almış ya satmış ya bir şeyler öğrenmiş ya da öğretmişlerdir. Arayanın aradığına bir şekilde vasıl olduğu vuslatlara gebe bir güzergâhtır İpek Yolu. Türkler bu ulu yol ile tekâmüle erdi, bazen eksildi ve bazende yerinden yurdundan sürüldü.

Türk tarihi bir bütün olarak ele alınmak suretiyle tetkik edildiğinde Batılı oryantalistlerin görüşlerinin aksine göçebe-yerleşik veya barbar-medeni tezatlığını kabul etmeyen, Türklerin büyük bir kültür ve medeniyet kurucusu oldukları ve hatta daha da ileri giderek modern bilimin, teknolojinin ve sanatının temellerini attıklarını (Beckwith, 2011) söyleyen C. Beckwith gibi tarihçiler de mevcuttur. Orhun Uygurlarına gelince, ortaçağda en önemli işlevleri, bozkır medeniyeti ile yerleşik medeniyeti mezc edebilmedeki başarılarıdır (Kaşgarlı, 2004:12). Türklerin tamamı ve elbette bir Türk boyu olan Uygurlar, kültür ve sosyal seviye bakımından iptidai olduklarından dolayı göçebe olarak yaşamağa mecburdular. Daha doğrusu göçebelik bir sosyal seviye değil bir vasıtaadır (İzgi, 2014:84). Günü gelip imkânlar el verdiğiinde yerleşik hayata geçmişler bilim, sanat, edebiyat ve diğer ilim dallarında gösterdikleri başarı, hoşgörü ve hep barışa endeksli siyasi duruşlarıyla günümüz insanının dahi istifade edebileceği güzellikleri sergileyen tavırları olmuştur.

3.3.EKONOMİ

3.3.1.Orhun Uygur Devleti'nin Ticarî Faaliyetleri Ve İpek Yolu'nun Önemi

İpek Yolu'nun ismini Alman coğrafyacı Von Richthofen'den aldığından evvelce bahsedilmişti (Kırpık, 2012:174). İpek Yolu'ndan taşınan tek ürün ipek ve ipekten mamul kumaşlar değildi. Çok fazla çeşit vardı ama içlerinden en değerlisi ipek olduğu için bu isimle tesmiye olunmuştur. Doğrusu oldukça isabetli bir tercihtir.

İpek Yolu, yaygın olarak bilinenin aksine sadece kara güzergâhından ibaret olmayıp denizden de güzergâhı vardı. Bu güzergâhın en eskisi karadan olanı ve en kuzeyden geçen “Kürk Yolu” dur. Bu güzergâh, Don Nehri’nin denize döküldüğü yerden başlıyor ve Perslerin oturduğu bölgeye varmadan kuzeye kıvrılıp Sibirya’nın güneyinden Tarım Havzası’na ulaşıyordu (Bozkurt, 2000:369.) Herodot’un M.Ö. V. yüzyılda yazdıklarından Kuzey İpek Yolu’nu Çin’in batı eyaleti Kansu’ya kadar takip etmek mümkün olmaktadır (Haussig, 1997:13).

Oldukça kuzeyde olan meşhur güzergâhın İpek Yolu’na dâhil olmasının sebebi Pazırık Kurganları’ndan (M.Ö. V-I.) menşei Çin olan ipeklerin çıkarılmış olmasıdır (Bozkurt, 2000:369).

Herodot’un verdiği bilgilere bakılırsa (ki onlar bu bilgileri İskitler’den almışlardır); Kuzey İpek Yolu; Don Irmağı ağzında başlar, Kansu eyaletinin batı kısmına kadar devam eder (Haussig, 1997:22).

İpek Yolu’nun bu en kuzey kolu Tanrı Dağları’nın kuzeyinden devam ederek Beş Balık’tan (Urimçi’den) geçiyor ve sonra Kumul Dağları’nın alçak doğu eteklerinden kuzey Tarım Havzası yoluyla yeniden birleşiyordu (Whitfield, 2005:49). Doğu- Batı istikametine giden İpek Yolu’nu kuzey-güney istikametinden kesen ara yollar da vardı. Haddi zatında İpek Yolu, bir yolun değil yolların adıdır. Aslında o, genelde doğu ve batıya giden, bunun yanında Güney İran’a Kuzey Avrasya bozkırlarına ve güney Hindukuş dağlarından Hindistan’ın alt kıtasına uzanan yol ağının adıydı (Foltz, 2006:14).

Kuzey İpek Yolu, Y. Aksoy’un ifadeleriyle; Hami, Turfan, Karaşar, Kuça, Aksu, Kaşgar, Fergana, Semerkand kentlerini geçmekteydi. Semerkant’ı geçen İpek Yolu Buhara’dan sonra Amu-Derya nehrini takip ederek Aral Gölü’nün cenubundan geçerek Hazar Denizi’nin kuzeyine ulaşmaktadır. Güney İpek Yolu, Anxi’dan güneye Tun-huang ve Hoten ile Yarkent, Kargalık ve Kaşgar’a ve buradan Peşaver, Kabil, Herat, Meşhed, Tahran’a ve Bağdat’a, Suriye ve Anadolu’ya kadar ulaşan İpek Yolu’nun güney kolu güzergâhıdır (Aksoy, 2009:41). İpek Yolu’nun ana güzergâhı, Çin’i Orta Asya üzerinden Mezopotamya’ya oradan da Akdeniz kıyısındaki Antakya’ya ve Sur limanlarına bağlayan karayoludur. Bu yolda ticaretin başlamasının sebebi, Mezopotamya ve Mısır’da paralı askerlik yapan İskitler’dir. Karşılıklı dini ve kültürel pek çok etkileşimde rolleri olmuştur (Haussig, 1997:13).

İpek Yolu'nun büyük bölümü M.Ö. II. yüzyılda Hunların eline geçti. M.Ö.140'da Han Hanedanı'ndan İmparator Wu-ti, Hunların hâkimiyetinden kurtulmak için büyük bir ordu kurmak istiyordu. Bu amaçla yeni pazarlar bulabilmek için Chang-Chien'i araştırma yapmak üzere görevlendirdi. Başka bir iddia ise müttefik olmaları için bu Yüceçilere gönderildiği yönündedir (Salman, 2008:147). Zira Hunlarla yalnız baş edemeyeceğini iyi biliyordu. Yüceçiler ise Herodot'un tabiriyle İssedonlar (Haussig, 1997:22) Hunlar tarafından batı istikametine sürülmüşlerdi. Chang-Chien'in asli görevi buydu. Çok maceralı bir yolculuktan sonra geri döndü, bir rapor sundu. Bu rapordan anlaşılan Çin'in ürettiği ipeğin kendi sınırları dışında nereye gittiğini bilmediğini ve sınırlarının ötesi hakkında malumatı olmadığıdır. Bu raporla birlikte İmparator Wu-ti hudutlarının ötesinde sömürebileceği küçük zayıf devletçikler olduğunu öğrendi (Ligeti, 2011:53).

Çin İmparatorluğu İpek yollarını öğrenmişti. Asya Hunları döneminde başlayan bu seferler devam etti. M.S. 73 yılında üç büyük ticaret yolunu korumak için General Tou-ku, Türkistan'a gönderildi (Eberhard, 2007:108). Coğrafyada kim güçlenirse Çin'in onu hedef alması İpek Yolu'nu kontrol altında tutabilmesi için gerekliydi, Türkistan'ın daha doğrusu İpek Yolu'nun idaresini kimseye kaptırmak istemiyordu. Tang Hanedanı döneminde de bu durum değişmedi (64 : 1987 زشیاو). Takip ettiği politikalar, Çin devletinin kırmızı çizgileriydi. H.Salman, Siyasî çizgi doğrultusunda 658 yılında "Dört Garnizon" kuruldu. Bu garnizon Tokmak, Kaşkar, Hoten ve Kuça şehirleriydi. 719'da Kara Türkeşler, Tokmak şehrine hâkim olunca Karaşar ile yer değiştirdi. Bu şehirlerden her biri önemliydi. Zira bu mevkilerle Çin, bütün İpek Yolu'nu kontrol edebiliyordu. Evet, bu şehirler üzerinden askeri baskısını ve siyasetini yürüten Çin'in en büyük rakibi hep Türk devletleri olmuştur, demektedir (Salman, 2008:148).

İpek Yolu güzergâhı, Çin için önemli olduğu kadar, topraklarından geçtiğinde her devlet için de aynı derecede öneme haizdir. Ticaretin güvenli bir şekilde akması Türklerin her zaman vazifesi olmuştur. Ama Çin geçen her kervanın vergi vermeden geçip gitmesini ve İpek Yolu güzergâhı üzerinde üstünlüğün sadece kendisinde olmasını arzu etmiştir.

İpek Yolu, IX. ve XI. yüzyıllarda büyük bir kısmını kontrolleri altında tutan Uygurların sayesinde düzenli bir şekilde işleyerek gelişti (Eğri, 2012:413).

Güzergâhların başlangıç noktası Chang'an'da her milletten adama rastlanırdı. Emeviler döneminde (742) buraya gelip yerleşen Araplar vardır ve camilerinin yapım yılı da 742 olarak verilir. Dikkat edilirse Talas Savaşı'ndan 9 yıl öncedir. Chang'an'dan Lanzhou'ya oradan Bing lingsi'ye (Bin buda mağarası) varır. Burada ikamet eden Budist rahipler de ipek üretim ve ticareti ile çok ilgilidir (Bozkurt, 2000:371). Ana yolun başlangıcından Türkistan coğrafyasına kadar olan güzergâhtan kısaca bahsettik. Bundan sonraki güzergâhta durumlar şu minval üzere cereyan etmiştir:

T. Almas, vaziyeti şu şekilde özetler: 783 yılında Çin, Kansu'yu terk etmek zorunda kaldı. Tibet, bölgeye hâkim oldu. Çin Binbuda'dan ötesinin hâkimiyetini kaybetti. Batı ile irtibatını kaybeden Çinliler, Orhun Uygur güzergâhını kullanmak zorundaydılar. Yukarda bahsettiğimiz Dört Garnizon'a sonradan eklenen Beş Balık doğu ile batı ülkelerini birbirine bağlayan bu "Uygur Yolu" isimli kervan yolunun kilit noktasıydı. Güzergâh Beş Balık'tan sonra batıda İli Vadisi'ne oradan Yedi Suya geçerek Batı Asya'ya uzanıyordu (Almas, 2010:157). Uygur Yolu tabirinin yaygın kullanımı olmasa da uygun bir kullanımdır. Çünkü Bin Buda mağaralarından sonra Orhun Uygur Devleti sınırlarına dâhil olunuyordu. Batı Asya'ya Beş Balık, İli Vadisi ve Yedi Su istikametine doğru Orhun Uygurları'nın hâkimiyetinde olan bölgelerde Christopher Beckwith'in tespiti ile Türkler ticareti sorunsuz işleten en önemli güçtüler (Beckwith, 2011:125). Beckwith, VIII. yüzyıldan itibaren dünyanın ticaret, kültür ve ilim merkezi Orta Asya'nın batısına kaydı, batıdaki ticaret yolları da daha batıya yöneldi. Halifelik ve Avrupa arasındaki yollar, Orta Asya'dan gelip İdil üzerinden Lagoda Gölü ve Baltık Denizi'ne uzanıyordu ki bu da Kuzey Avrupa ekonomisini ihya etti. Bu yol, İpek Yolu'nun en önemli ve en eski yolu olan Kuzey İpek Yolu'ydu. Kansu'nun ve diğer önemli merkezlerin Çin'in elinden çıkmasıyla kervanlar, T. Almas'ın "Uygur Yolu" dediği güzergâha yöneldi. Orhun Uygur topraklarından geçip batıya Beş Balık, İli Vadisi, Yedisu ve Arapların merkezi Merv'e ulaşırlardı. Merv, bir asır İslam ordularının merkezi işlevini gördü. İslam orduları, Bağdat'a dönerken kalabalık bir Orta Asyalı ve Orta Asya kültürüyle döndü. Beckwith, bu durum Arap-İslam İmparatorluğunda "entelektüel-bilimsel füzyon" ortaya çıkardı, diyor ve ilave ediyor; Bağdat'ta bilimsel füzyondan neşet eden eserler, Endülüs vasıtasıyla Avrupa'ya aktarıldı ve bu eserlerle Avrupa

Rönesans'ın temellerini attı diyerek bağlıyor (Beckwith, 2011:121). Böylece önemli bir hakkı da teslim etmiş oluyordu.

Bu ve benzeri tespitler, İpek Yolu'nun sadece ticari emtianın taşındığı sıradan bir güzergâh olmayıp, kadim kıtanın dünya ile irtibatını sağlayan ana damarı beslediği kaynaktır, uğrunda savaştığı, barıştığı, savaşıarak terk etmek zorunda kaldığı en önemli güzergâhtır İpek Yolu.

Orhun Uygur Devleti bu güzergâhın en mahir, adaptasyonu en güçlü tüccarlarına sahipti. Toprakları ise İpek Yolu üzerinde çok iyi bir konumdaydı. Mani dininin esaslarının uygulanmasındaki zorluk, ibadatlere büyük bir disiplinle bağlılık gibi iki özellik Uygurları, ilk devletleri yıkıldıktan sonra tekrar İpek Yolu'nun tuttuğunu koparan gözü pek tüccarları haline getirmişti (Haussig, 1997:277). Orhun Uygurları'nın elindeki en önemli ticari mal şüphesiz at idi. At verilir mukabilinde ipekli kumaş alınırdı (İzgi, 2000:35,36). Orhun Uygur Devleti, Çinlilerle savaşa değil barışa endeksli politikalar izliyordu. Çinliler dışardan, içerden maruz kaldığı her saldırıyı püskürtüyorlardı. Orhun Uygurları, Çin'in tarihinde belki de en has müttefik olmuşlardır. Bunları hayrına yapmıyor ve elbette mukabilinde Çin'in ciğerini sökercesine haracını alıyordu ama Orhun Uygurları'nın yerini dolduracak kimse yoktu. İşte bu hukuka istinaden 840 itibariyle yurtlarından ayrılan Uygurlarla Çin, Uygur yolunu kullanmak suretiyle ticari faaliyetlerine devam etmiştir (İzgi, 2000:37)

İnsanlar yalnız başlarına yaşayamaz, kendi kendilerine yetemezler, yalnız taş duvar olmaz darbu meselinde vurgulandığı gibi, devletler de öyledir. Hiçbir devlet kendi kendine yetemez, mutlaka kendisinde olmayıp başkasında bulunan bir ham maddeye ihtiyacı olacaktır. Hülasa, bozkırda üretim az olduğundan göçebeler büyük devletler yönetebilmek için dışardan ekonomik destek almak zorundadırlar. Göçebe devletin yaslanacağı, ihtiyacını temin edebileceği, ekonomik yönden gelişmiş bir devlete ihtiyacı vardır. Binaenaleyh Orta Asya da kurulan büyük göçebe devletlerin beslenebileceği iki bölge vardır, biri Çin diğeri Türkistan'dır (Tokuda, 2010:22).

Orhun Uygur devleti, An Lu-Şan İsyanı'nı bastırınca yaptıkları hizmetin mukabili olarak Çin'den sadece ipek almadılar. H. Tokuda konuyla ilgili olarak; Çin başkentlerinde ve şehirlerinde ticaret yapma imtiyazı da kazandılar. Soğdlularla Çin Devleti dâhilinde Uygurların isim ve güçlerini kullanarak insanları kandırıyorlar haraç topluyor, tefecilik yapıyorlardı. Ticaretten anlamayan bir göçebenin Çin

Devleti dâhilinde tefecilik yapması çok zordur. Uygur Devleti içinde Soğdluların politik, kültürel ve dini açıdan imtiyazları çok fazlaydı. Uygurların karizmasını kullanarak Çin’de tefeciliği Soğdlulardan başkası yapamazdı ifadelerini kullanıyor (Tokuda, 2010:98).

Türkler, Çin’den yaptıkları yardımların mukabili olarak çok büyük bir servet kazanmışlardı. Soğdluların Ordu Balığa toplanmaları burayı ticari bir cazibe merkezi haline getiriverdi. Her ne kadar hasım olsalar da Çin için Türkler, hayati öneme haiz di nitekim konuya ışık tutması açısından Findley’in şu tespiti manidardır. “840 yılında Orhun Uygur Devleti yıkılınca bölgesel kriz doğdu. Zira Çin’in bütün at ihtiyacını Orhun Uygurları karşılıyordu. Bu sistem bozulunca 839 -842 yıllarında at karaborsaya düştü, 3 misli fiyatla satışa sunuldu ve alıcı da buldu. Bu önemli bir krizdi. Bununla kalmadı Uygurların göç etmesiyle T’ang Hanedanı hamisiz kaldı iç isyanlarla sarsılmaya başladı” (Findley, 2012:71). Görüldüğü üzere at piyasası krize girmiş ve isyanları bastırarak güvenliğin kilidi durumuna gelen Türkler, göç edince Tang Hanedanı’nın sonu gelmiştir.

Türkler, İpek Yolu’nun önemini en iyi idrak eden millet denilse abartılmış olmaz. Zira bu yolda ticaretin pürüzsüz cereyan etmesi için barış endeksli politikalar peşinde koşan sadece onlardı denilebilir. Konuyla ilgili olarak N. Diyarbekirli: “İpek Yolu’nun üzerinde hareket halinde bulunan büyük kervanların, yalnız yolun geçtiği topraklara hâkim devlete geçişi ücreti ödemekle kalmadıkları, oluşturduğu alışveriş ortamıyla da yöre halkının gelirlerine katkıda buldukları görülür” demektedir (Diyarbekirli, 2008:18). İpek Yolu, IX. ve XI. yüzyıllarda büyük bir kısmını kontrolleri altında tutan Uygurların sayısında işleyerek gelişti (Eğri, 2012:12).

Kervanların yoğun ticari aktiviteleri, güzergâhta bulunan ülkelerin kalkınmasına katkıda bulunurken yol üzerindeki hâkimiyetin getireceği imtiyaz ve kâr, her ülkenin iştahını kabartacak nitelikteydi. Bu durum, sürekli menfaat çekişmesi ve savaflara sebep teşkil ediyordu. Hülâsa İpek Yolu, zenginliğin, refahın ve sefahatin kaynağı olduğu gibi savaflarla gelen sefaletin, hicretin ve mahrumiyetin de nedeni olabiliyordu.

Ama her şeye rağmen ticaret ve İpek Yolu, Orta Asya kavimlerinin vazgeçilmeziydi. Göktürk Devleti ticaret güven içinde icra edilebilsin diye komşu devletlerle sınırlara tampon bölgeler kurdu. Bu uygulamanın Bilge Kağan zamanındaki örneği “Ordos”

şehridir. Bu pazarlardan Türkler gümüş ve ipeğe, Çinlilerse ata kavuşuyorlardı (Koca, 2002:30). Göktürkler'in halefi olan Uygurlar, Bilge Kağan gibi sadece sınırda Ordos şehrinde pazar kurmamışlar Çin'in başkentine kadar gidip ticaret yapmışlardır. Hatta oraya yerleşip siyasete kadar müdahil oluyor, tefecilik yapıyor, zorla mal satıyor, takas ettiği ipeğin mukabili olarak atın en berbatını veriyorlar ama ipeğini eksiksiz alabiliyorlardı (Çandarlıoğlu, 2008:19). Şüphesiz ahlâkî bir durum değildi saydıklarımız. Öyle ya da böyle Çin'in ticaretini koordine ediyorlardı ve bu hal Orhun Uygur Devleti muktedit olduğu sürece devam etti.

3.3.2.Orhun Uygur Devleti'nin İpek Yoluna Hâkim Olabilmek İçin Yaptığı Diplomatik Ve Askerî Girişimler

Orhun Uygur Devleti, Talas Savaşı'nın neticesinde (751) Çin'in Orta Asya'da hâkimiyetini kaybetmesiyle bu fırsatı değerlendirmiş ve uluslararası İpek Yolu'na hâkim olmuştur (Almas, 2010:31).

İpek Yolu, bir devletin gücünün sınıdığı, rüşünü ispat ettiği arena durumunu arz etmekteydi. Bu mücadelede galip gelen hâkimiyetini tesis ederken, diğerleri galip devletlere tabii olmaya mahkûmdu.

Coğrafyanın en önemli aktörlerinden birisi de Tibet Hanlığı'ydı. Çin'e galebe çaldığı zamanlar olmuştu, 760 yılında Kansu'yu ele geçirdi. Bu durum, Çin için felaket niteliği taşıyordu zira batı ile ticari bağlantısı kesiliyordu. Bu bağlantıyı tesis edebilmek için mecburen Orhun Uygur Devleti'nin sınırlarına yönelmek zorunda kalıyordu. Yukarda temas ettiğimiz gibi bu güzergâha "Uygur Yolu" deniliyordu (Almas, 2010:31).

Türkistan'da bir devletin gelişebilmesi ve bulunduğu coğrafyaya her açıdan hâkim olabilmesi için Çin ile hem siyasi hem de ticari ilişkilerini geliştirmesi elzemdi. Daha önce de belirttiğimiz gibi bozkır kültürüne mensup bir boy, yerleşik kültürle teşrik-i mesai kurmak zorundaydı. Zira sadece askeri üstünlükle sürekli yağma ve akın yaparak bir milleti doyurmak mütemadiyen sürecek bir harekât tarzı değildi, son derece zor ve riskliydi. Göktürkler de Orhun Uygurları da bunun farkındaydı. Yerleşik hayata geçme teşebbüsleri ve ticaret için sürekli yanların da Soğdluları bulundurmaları bu niyetlerinin tezahürüdür diye düşünülebilir.

Kendi kendine yetemeyen bir toplum ziraatla uğraşmıyor, hayvancılıkla geçiniyorsa ekmek ve sebze ihtiyacını bir şekilde temin etmek meburiyetindeydi. Birinin fazlası diğerinin eksigi, birinin eksigi diğerinin fazlası olacaktı, işte bu dengeyi sağlayan da ticaret idi. Orta Asya da ticaret İpek Yolu'yla nasıl özdeşleşmiş bir kavramsa Soğdluların da ticaretle özdeşleşmiş bir millet olduğu anlaşılıyor.

Bögü Kağan'ın Mani dinine geçerek Soğdlu tüccarları yanına çekmesi, İpek Yolu'nun hâkimiyetini ele geçirme noktasında devletin inkişafı için gerekli zenginliğin temini hususunda yaptığı önemli bir diplomatik ataktı. Haussig gibi müverrihler Mani dininin Uygur Türk'ünü disipline ettiğini, riyazet ve oruçla iradelerini terbiye ederek çok dişli, tuttuğunu koparan tüccarlar olmasında mezkûr dinin etkin olduğunu iddia eder (Haussig, 1997:227).

Uygurlar yaman tüccarlardı, bu yamanlıklarında dindaşları Soğdların etkisi de vardır. “Fakat Uygurlar ne kadar dindardırlar, gerçekten samimi Maniheist miydiler?”

Kaldı ki gnostik düalist Maniheist Soğdlar ne kadar dindardır? Dünyayı bu kadar kerih gören, riyazeti baş tacı eden bir dinin sâlikleri kazanmak için nasıl hırslı olabilir, ahlâkî ve insânî değerleri yok sayabilir? Mani dininin telkinleriyle sâliklerin davranışları arasında büyük tenakuz olduğu inkâr edilemez. Anakronizme kapılarak bunları söylemiyoruz bilakis inancı için kovulan, sövülen, dövülen ama davasından dönmeyen dindarlardan bahsediyoruz. Bu vasıflara sahip olan insanlardan o zaman da aynı liyakati beklemekte bir beis olmasa gerek.

Asıl işaret etmek istediğimiz mevzu, Bögü Kağan gerçekten samimi olarak Mani dinine intisap etmiş midir? Yoksa Soğdlu tüccarların riyaset makamındaki dominant etkisinden çekindiği için mi tebaasıyla karşı karşıya gelmiştir?

Hristiyanlığı, 313 Milan fermanıyla serbest bırakan Constantine, paganizmin aleyhine ve yeni dinin lehine bir tavır ortaya koymakla birlikte hala paganizmin Pontifex maximus'u, yani başrahibidir. Bu unvandan feragat etmeden ölmüştür. Çoğu tarihçiye göre Constantine'in Hristiyanlığa serbestlik vermesi onu desteklemesi imparatorluğun birliğini sağlamaya yöneliktir (Çoban, 2009:46).

Bu tarihi tecrübe kıyas kabul eder mi bilmiyoruz ama ister istemez “Bögü Kağan gerçekten Mani dininin samimi bir müntesibi miydi?” sorusu akla geliyor.

Halkın eski Gök Tanrı inancına bağlı kalıp yeni dine mukavemet gösterdiğini biliyoruz (Hassan, 1985:168). Nitekim Bögü Kağan'ın bu dini seçmesinin sebebinin daha çok siyasal olduğunu da söyleyenler vardır (Rox, 2006:200).

Hülasa Bögü Kağan'ın Loyang seferiyle Ötüken'e taşıdığı rahipler hususundaki düşüncesi eğer bu denli sofistike ise, kazanılan büyük bir diplomasi zaferidir. Hemen peşinden, Çin'le yapılan ticari antlaşmalar, inşa edilen mabetlerin, Maniheist rahipler ve Uygur tüccarların garantörlüğünü üstlenmesi, T'ang Hanedanı'nı haraca bağlaması, İpek Yolu'ndaki bütün inisiyatifi ele geçirerek Soğdları, İpek Yolu güzergâhına seferber ederek hem siyasi hem iktisadi hayata hâkim olması, ciddi bir siyasi deha gerektirir ki bu hususlar çalışmamızda daha evvel tafsilatlı olarak ele alınmıştı. Bu sıralanan realiteler, Bögü Kağan'ın tesadüfen üstesinden geldiği kazanımlar olmayıp, iyi düşünülerek yürürlüğe konulmuş hamleler, olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat bu olan bitene karşılık Tang Hanedanı boş durmuyordu. H. Salman konuyla ilgili olarak askerî tedbirler alındığını 658-787 yılları arasında T'ang Hanedanı İpek Yolu'nun tamamına hâkim olabilmek ve 1/10 vergiyi her geçen kervanlardan alabilmek için başta Türk devletleri olmak üzere 25'e yakın devlete karşı tedbirler aldığından bahseder. Özellikle Dört Garnizon ve Beş Balık'ın ilerleyen zamanlarda bu garnizonlara eklenmesiyle İpek Yolu'nun üç güzergâhının kontrolünü de ele geçirmişti. Türklerin böylesi bir tedbir alamadıklarını zira göçebe yaşadıkları için garnizon kurmayı kendi yaşam standartlarına uygun bulmadıklarını belirtir. Dört Garnizon uzun süre güzergâhta çok etkili oldu. Ama Emevilerin 751 yılında vurduğu darbeye ortada hiç bir şey kalmadı. Çin kabuğuna çekildi (Salman, 2008:150).

755 yılında vuku bulan An Lu-Şan İsyanı, Çin'i zor durum da bırakır, Çin'in yardım talebi karşılık görür. P. Golden: "Uygurların bunu Çin mallarına ve pazarlarına erişebilmek için bir vasita olarak kullandıklarını görüyoruz diyor ve devam ediyor; bir nevi sömürü süreci başlamış oluyordu. Bu sistemi devam ettirebilmek için Çin prensesleriyle evlilikler yapıldı. Askeri yardımların mukabili olarak çok fazla ticari imtiyaz ve ipekli kumaş elde ettiler." P. Golden, bunu ticaret kisvesi altında yapılanları gasp olarak yorumluyor (Golden, 2010:171).

Onların amacı daha ziyade Çin pazarına erişimi sağlamak, imtiyazlar elde ederek mevcut durumun korumaktı. P. Golden, Orhun Uygur Devleti'nin Çin'i işgal etmeyi değil, sömürmeyi daha uygun gördüğünü söylüyor (Golden, 2010:172).

Çok kibirliydiler, tefecilik yapıyorlar, Çin'in iç işlerine müdahale ediyorlardı. Mani mabetleri için haraç toplama ve benzeri menfi uygulamalarla beraber IX. yüzyılın ikinci yarısında yabancı düşmanlığını da tahrik etmeye başlamışlardı. (Golden, 2010:172). Hâlbuki devletlerini yıkılmaktan kurtardıkları için şehirlerini yağmaladıkları halde Türklere karşı Çin'de bir hayranlık gelişmeye başlamıştı. Kılık kıyafet dâhil, Türkler taklit ediliyorlardı. Yukarıda bahsettiğimiz olumsuz tavırların, hayranlığın, yerini düşmanlığa terk etmesine sebep olduğu aşikârdır.

Gumilyev: “Moyun Çor zamanında Orhun Uygur Devleti'yle, Çin devleti diplomatik açıdan eşit statüdeydiler, Tibet ise Uygur Türk'leri için tehlike arz etmiyordu. Zira Tibet, Çin'le savaş halindeydi. Tibet, Çin'in batı kapısına sürekli taarruz ediyor, Çin ise bu kapıyı açık tutmak için çabalıyordu. Uygurların ticari aktivitelerini bozacak herhangi bir durum söz konusu değildi ayrıca Uygurlara rağmen kuzey yolundan batıyla ticaret yapan Kırgızlar da itaat altına alındı ve vergi veriyorlardı, vergi kürk olarak ödeniyordu. İpek kadar samur girdisi de olduğu için ipek kadar samur da satıyorlardı, demektedir” (Gumilyev, 2003:243). Bu durumda, Orhun Uygurları için siyasî vaziyetin oldukça iyi olduğu söylenebilir.

İpek Yolu'nun güvenliği bu yolda yapılan ticaretle elde edilen gelirlerle yapılıyordu. Güçlü bir ordu, İpek Yolu'nun kontrol altına alınması için elzemdi. Bu yola herkes hâkim olmaya çalışıyordu ama ordusu en güçlü olanlar, isabetli ittifaklar yapanlar buna muvaffak olabiliyorlardı. Güçlü ordu zengin devlete, zengin devlet, güçlü orduya muhtaçtı. Bu durumun idamesi için ise kaynak İpek Yolu'ydu. Bütün faaliyetler bu döngüyü beslemeye matuftu. İpek Yolu'na hâkim olmak, güçlü devlet olabilmenin en önemli yoluydu. Konuya bütüncül yaklaşıldığında, bu durum bariz bir şekilde görülebiliyordu.

Orhun Uygur Devleti'nin İpek Yolu üzerindeki en ciddi rakibi Çin Devleti'ydi. O dönemde T'ang Hanedanı (618-907) ülkesinin tamamına hâkimdi. Hâkimiyet süresinden anlaşılacağı üzere I. Göktürklerin son zamanlarını II. Göktürklerin ve Orhun Uygurlarının tamamını kapsayacak kadar uzun soluklu iktidarda kalan bir hanedandan bahsediyoruz. 751 Talas Savaşı'yla Türkistan sahasından çekilse de

yüzyılların devlet geleneği, zengin ipek rezervleri, yerleşik bir medeniyete sahip olmaları, bitmek tükenmek bilmeyen insan kaynaklarıyla her zaman varlığını hissettirmiştir. Çin, Talas Savaşı'yla askeri açıdan ricat etmek zorunda kalsa da, kadim siyasi, istihbarî entrikalarıyla güçlüler arasında kalabilmeyi her zaman becerdiği anlaşılmaktadır.

Orhun Uygur Devleti'nin T'ang Hanedanı'yla savaşmaktan ziyade barış esaslı bir diplomatik üslup kullandığını biliyoruz. Çinliler isteseler de savaşacak durumda değillerdi. Hezimetler, isyanlar peş peşe gelmiş ve bu durumdan en çok faydalananın da Orhun Uygur Devleti'nin olduğu görülmektedir.

Orhun Uygurları, Doğu Türkistan ile de ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Tarım Havzası üzerinde kontrol kurmuşlardır. A. Kamalov, Uygurların Doğu Türkistan'ın yerleşik hayata geçmiş vahaları üzerinde kontrol kurmak için tek yöntemleri askeri güç değildi diyor. Bu bölgenin yerleşik toplulukları ile özellikle, Mani topluluğuyla anlaşmalar yapabildiklerini de belirtiyor (Kamalov, 2002:396). A. Kamalov şöyle devam ediyor, Doğu Türkistan'da Orhun Uygurları'nın rahatça yerleşmeleri Manilerle teşrik-i mesaileri neticesinde vahalar üzerinde kontrol kurarak, An Lu-Şan'ın Çin' deki isyan için Doğu Türkistan'daki askeri birliklerini geri çekmesiyle çok kolay olmuştur. Otorite boşluğu oluşunca, Doğu Türkistan'da yaşayan halklar, derhal Orhun Uygur Devleti'nin garantörlüğünü kabul ediverdiler. Yani sadece Mani kartını kullanmıyorlar, siyasi dengeleri hesap ederek İpek Yolu'nun kontrolünü ele geçiriyorlardı (Kamalov, 2002:396).

An Lu-Şan kadar Orhun Uygurları'na faydalı iş çıkartan çok az insan vardır. An Lu-Şan İsyanı'nı bastırması için T'anglar, Orhun Uygurlar'ını çağırdılar. An Lu-Şan bir taraftan Türk olduğu için başka bir Türk boyuyla bertaraf edilerek, Çin'in kadim Türk'ü Türk'e kırdırma siyasetinin bir gereği miydi mezkûr politika? Olabilir, bu durum Çin için olağan bir siyasettir, örnekleri mebzul miktarda vardır (Çandarlıoğlu, 2004:14). Çin, böyle düşünsün ya da düşünmesin hesabı tutmadı. Moyun Çor Kağan; Çin Devleti'ni sömürge haline getirmekle kalmadı, 768 yılında imparator kendi öz kızını Moyun Çor Kağan'a verdi (Çandarlıoğlu, 2004:15). Asayişleri, siyasetleri ve benzeri her şeylerini Uygur Türklerine emanet etmek zorunda kaldıkları anlaşılıyor. Düne kadar Dört Garnizon'u İpek Yolu'nun stratejik noktalarına dikerek, ticareti istediği gibi yönlendiren bunlar değildi sanki. Üstelik daha evvel, elde edilen

imtiyazlara ilaveten yapılan yağmalar, askeri yardımların mukabili olarak ödenen bedellerin takvime bağlanması (Çandarlıoğlu, 2004:16) Çin Devleti'nin Orhun Uygur Devleti'nin hâkimiyeti altında olduğunun bariz bir ifadesidir.

Uygur Türkleri, Çin'in sadece iç isyanlarını bastırmıyordu. 765 yılında Çin adına Tibet'le savaştılar. Yüz bin Tibetliyi mahvettiler. Tibetliler tarafından esir alınan beş bin Çinliyi esaretten kurtardılar (Çandarlıoğlu, 2004:18). Bu askeri harekât Uygur kağanı için çok kârlıydı. Zira Tibet, İpek Yolu üzerinde bulunan en büyük rakipti. Kadim düşmanı olan Çin'e karşı o zaman dost gibi görünse de Çin'in düşman potansiyelini her zaman muhafaza eden sinsi bir yapısı vardı. Ama şimdi menfaatlarının birleşmesi, ortak hareket etmelerini zorunlu kılıyordu. Tibet'in Çin için İpek Yolu güzergâhından kaldırılması çok önemliydi. Ama güzergâha hâkim olanların Türkler olduğu görülüyordu. Nitekim 795 yılında Kutluk Bilge Kağan, İpek Yolu güzergâhında her zaman tehdit olan Tibetlileri bertaraf etti (Çandarlıoğlu, 2004:26). Kutluk Bilge Kağan, Turfan bölgesine ve Doğu Türkistan'a çok önem vermiştir. Yaşadığı an itibariyle Tibet, Karluk ve Kırgızlarla mücadele ederek İpek Yolu güzergâhını kontrol altına aldı. Evvelce yapılan bu yatırım 840'tan sonraki süreçte Uygur Devleti'nin yurtlarından sürülen tebaası için gelip yerleştikleri yeni vatanları olduğu görülmektedir. Kutluk Bilge Kağan, 840 yılından sonraki süreci öngörmüş müydü, bilemiyoruz ama yaptığı bu yatırım milletin ayakta kalmasını sağlamıştır.

Böğü Kağan'ın Tun Baga Tarkan tarafından öldürülmesi, Tun Baga Tarkan'ın Çin karşısında ricat etmesi gibi menfi hadiseler, Orhun Uygur Devleti'nin güç kaybetti gibi bir intiba uyandırsa da Kutluk Bilge Kağan'la birlikte eski ihtişamına tekrar avdet ettiği yukardaki bilgiler muvacehesinde anlaşılmaktadır.

Orhun Uygur Devleti'nin Beş Balık şehrine olan düşkünlüğü tevekkeli değildir. Beş Balık şehrinde Türk kavimleri iç içe kavgasız yaşıyorlar, dışarıdan gelen bir saldırıyı beraber bertaraf edebiliyorlardı. Kuzey ve Güney İpek Yolu hatları buradan geçmekteydi. Beş Balık'tan İli vadisine oradan Yedi Su'ya ve nihayet batı ülkelerine ulaşan bu güzergâhın bidayeti Beş Balık'tır (Almas, 2010:137). Ayrıca bu şehirde pek çok yabancı tüccar kolonileri de vardı. Tam bir ticari merkez hüviyetindeydi (Yıldızdağ, 2005:84). Bütün hesapların İpek Yolu'na hâkim olabilmek adına yapıldığı son derece barizdir. Fakat her devletin bir zevali olduğu gibi çöküşü de

vardır nitekim Orhun Uygur Devleti de bu hakikatten müstağni değildir. Devlet inişler, çıkışlar yaşamıştır, Kutluk Bilge Kağan dönemine kadar da güç kaybetmiştir. Kutluk'tan sonraki süreç için U. Türkeş özellikle Doğu Türkistan'da elde edilen başarıların gelecekte bir devletin kuruluşunda çok işe yarayacağına işaret ettiğini, zira Orhun Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra yurtsuz kalan bütün Uygurların Doğu Türkistan'da sığınabilecekleri devletin kuruluş sürecine böylece girmiş olduklarını belirtir (Türkeş, 2007:185). Devam eden süreçte İpek Yolu'nun hâkimiyeti için mücadelenin aynı halklar tarafından farklı yapılanmalarla icra edildiğini görüyoruz.

BÖLÜM 4:ORHUN UYGUR DEVLETİ'NİN YIKILMASI

4.1.DEVLETİN YIKILMASINA ETKİ EDEN FAKTÖRLER

4.1.1.Siyasî Faktörler (İç ve Dış Faktörler)

Orhun Uygur Devleti'nin yıkılmasına sebep olan tarihi hadiseleri gözden geçirecek olursak; Böğü Kağan'ın sağlığında devletin işleyişinde aksaklıklar olsa da ölümüyle birlikte pek çok problem cereyan etmeye başlamıştır.

Çandarlıoğlu, Çinlilerle Türkler arasındaki problemlere şöyle değiniyor: “Çin’de bulunan Dokuz Oğuzlar, Uygurlar, Çin Devleti’nin başının belasıydılar, yaptıkları pek çok şey, diplomatik kriz sebebi sayılabilecek nitelikte olduğu halde Çinliler olup bitene ses çıkar(ta)mıyorlardı” (Çandarlıoğlu, 2008:21). 774 yılında hariciye köşkünde Türklerden birisi bir Çinliyi öldürdü, hapse dahi atamadılar. 775 senesinde pazar yerindeki Çinliyi bıçakladılar, bıçaklayan yakalandı, hapsedildi. Orada bulunan Uygur Türkleri hapisaneyi bastılar muhafızları öldürüp mahkûmu kurtardılar (Çandarlıoğlu, 2008:19). Türklerin bu pervasız icraatı Çinlilerin eline yeterli fırsatı vermiş oluyordu. Tefecilik yapıyorlar, mabetleri için haraç topluyorlardı. Bütün bunlar, Çin Devleti tarafından görülüyor ama askeri gücünden korktukları için Türklere bir şey yapmıyorlardı (Çandarlıoğlu, 2008:19). Bu arada Böğü Kağan’a karşı ihtilali tertipleyen Tun Baga Tarkan tahta geçti. Çin’in ayak oyunu çoktu. Nitekim Gumilyev, Tun Baga Tarkan’ın hükümet ile kağana giriştiği bu ihtilalde Çin elçisinden rüşvet aldığı söyler (Gumilyev, 2004:490). Bu arbededen sonra asıl kârlı çıkarının Çin olduğu görülünce ister istemez bu tespitin doğru olabileceği akla geliyor. Bu hadise, Çin’de sahipsiz kalan Türklerin Çin’den kovulmasına sebep oldu.

Tun Baga Tarkan barış istedi. 783’te yapılan antlaşma 788’de yürürlüğe girdi. Çin başarı kazandığını düşünedursun 793’te Tibet’in yaptığı saldırıyla sarsıldılar (Gumilyev, 2004:493). Bu saldırıyı, Çin’in bertaraf etme gücü mevcut değildi. Türklerle de araları iyi değildi. Bu durumda Uygur Türkleri’nin ya sessiz kalarak sonuçtan istifade etmesi gerekir ya da Tibet’ten yana olması beklenirdi. Türkler Çin’den yana tavır koydular ve Tibetlileri kılıçtan geçirdiler. Tun Baga Tarkan’ın karısının Çinli olduğunu (Çandarlıoğlu, 2008:23) hatta 779’da Çin ile savaşacak diye Çin Devleti’nin isteği doğrultusunda Böğü Kağan’ı öldürdüğü de hesap edilirse, (Gumilyev, 2004:490) Çin adına Tibet’e saldırımları şaşırtıcı değildi.

Yukarda da değindiğimiz gibi; Tun Baga Tarkan'dan sonra tahta geçen Kutlu Bilge Kağan hariç, öyle fazla iş gören bir kağan gelmedi. Bu mezkûr hükümdar, Beş Balık'ı ele geçirip Doğu Türkistan'da hâkimiyet kuran ve ilerleyen tarihte 840 itibariyle öz yurtlarından tard edilince, sığınacakları vatanlarını hazırlaması sebebiyle fevkalade bir kağan olduğunu göstermiştir.

Kısaca, süreci izledikten sonra devletin yıkılışına tesir eden diğer siyasi argümanlar gözden geçirilecek olursa:

1-Soğdluların o kadar etkin bir siyasi konumları vardı ki devletin işleyişine doğrudan müdahale ediyorlardı. Hatta darbe teşebbüsünde bile bulunabilmişlerdir. Darbeye teşebbüs eden kişi idam cezasına çarptırılınca, Soğdlular isyan dahi çıkartabilmişlerdir (Tokuda, 2010:76). Yurtsuz iken kendilerine kucak açan bir devleti yıkmaya teşebbüs, çok cesaretli ve bi edep olmayı gerektirir ki Soğdlu bir tüccar için amaca giden her yol mubahtır. Yeter ki kârlı çıkacağını hissetsin. Zira onlar profesyonel tüccarlardı, profesyonellikte ise hamaset yoktur.

Bögü Kağan'ın öldürülmesine kadar giden yolda vuku bulan pek çok hadisenin altında Soğdlu parmağı olduğu aşikârdır. Devletin işleyişine bu kadar müdahil olmaları, elde edilen gelirlerden bu sığıntıların aslan payı almaları, hem toplumda zadegânlarla budunun arasının açılmasına sebep oluyor hem de Çinlilerin müdahalesine zemin hazırlıyordu. Evvelce bir nimet gibi telakki edilip ülkeye davet edilen Soğdlu tüccarlar ilerleyen zamanlarda problemlerin de müsebbibi oldukları görülmektedirler. Aslında Çin'deki Türklerin durumunu kötüleştiren de bunlardı. Zira ancak ticaretin her ayağını bilenler, tefeciliğe soyunabilirler. Anlaşılan o ki tefecilik yaparken oradaki Türklere güvenliklerini sağlatmışlar kendileri de bu güvence altında istedikleri gibi hareket edebilmişlerdir. Tabii bu süreçte Uygur Türkleri de kurt tüccar olmanın inceliklerini öğrenmiş oluyorlardı.

2- Çinlilerin Türklere karşı uyguladıkları parçalama siyasetinin devletin yıkılmasında etkili olduğu görülüyor. Şöyle ki, birbiriyle savaşıyor iki guruptan birisini destekleyerek parçalanmayı hızlandırmaları şeklinde gerçekleşiyordu. Nitekim her siyasi çatışmada Çin'in taraf olduğunu görüyoruz (İzgi, 1986:43).

3-Uygur Türkü'nde görülen bozukluğu Mani dinine yoranlar olsa da hanedanın Yağlakarların elinden çıkmasının asıl felaket olduğu şeklinde yorum yapanlar da mevcuttur (İzgi, 2000:124).

4-İç çekişmeler sebebiyle Göktürklerin kurduğu idari hâkimiyeti ve düzeni devam ettiremediler. Dokuz Oğuz beylerinin çekişmeleri düşmanları görememelerine sebep oldu. Göktürklerin aralarına mesafe koyduğu, Çin ile yoğun ilişki içinde olmaları da ayrı bir konudur (Gömeç, 2011:61). Bu siyasî çekişmelerde o kadar ileri gidiyorlardı ki iç hesaplaşmalarında başka devletlerin desteğini kendileri istiyorlardı. Türklerden memnun olmayan hangi devlet buna hayır diyebilirdi. Nitekim Kırgızların ülkeye dâhil olmaları bir komutanın daveti sebebiyledir (İzgi, 1986:43).

5-Çin gibi bir devlete güvenilemeyeceğini bildikleri halde onların ayak oyunlarını gereği gibi karşılık verememeleri, Çin'in istihbaratının sıkı olduğu biliniyordu, açıkça ifade edilmiyordu ama Uygur Türklerinin istihbaratı ne kadar güçlüydü? Çin asıl düşmanca tavrını çok güzel gizleyebiliyor, "Sadece bir takım anlaşmalar yaparak başkalarının toprağına göz dikmeyen bu devlete biz saygı duyuyoruz " (Gumilyev, 2003:245) şeklinde beyanlarda bulunuyorlardı. Bu diplomatik dili çözümleyebilecek siyasi bilinçten yoksundular ya da özgüvenleri o kadar güçlüydü ki Çin Devleti'nin asıl niyetini anlayamadılar.

6-Uygur Türkleri'nin kendi aralarında bozkırlı ve şehirli olmak üzere iki farklı yaşam şekli sergilemesi devletin temelini sarsan bir başka sebep olabilir. Devletin başkent dışındaki otoritesi zayıflamış, dolayısıyla boy reislerine fırsat doğmuştu. Lüks ve gevşek hayat, askeri mücadeleler, devlet adamlarının gücünü bitirirken, iktidarı ele geçirmek için fırsat kollayan vezirlere gün doğuyordu. Nitekim A. Taşağıl konuyla ilgili olarak; ordu geleneklerine göre kağanın emrinde olsalar da gevşeme dönemlerinde Tutuklar (federasyon oluşturan her bir boyun lideri) ön plana çıkıyordu. Onlarınsa kağana olan sadakatleri tartışılırdı. Zira sık sık isyan ederlerdi, ifadelerini kullanır (Taşağıl, 2002:383). O kadar haris idiler ki kadim düşmanlarını ülkeye çağırarak devletin yıkılmasına çanak tutabiliyorlardı (İzgi, 1986:43). Belki şikâyetlerinde haklıydılar hükümet edenlerin zaaflarla dolu icraatları malum ama bu durum şahsi maslahatı için intihar etmek kadar basiretsiz bir davranış olarak tarihe geçmiştir. Maalesef Orhun Uygur Devleti'nin son on yılında büyük boylar, devletin çökmesiyle sonuçlanacak değişik Uygur aristokrat gurupları arasındaki iktidar mücadelesine aktif olarak katıldılar (Kamalov, 2002:396). Bu sürecin devletin yıkılmasına kadar gittiği anlaşılmaktadır.

7-Göktürklerin mirasına sahip çıkamadılar. Kendilerini üstün kılan değerleri terk ettiler hatta farkında bile değillerdi. Her şeyden önce bozkır hayatının onlar için ayrıcalıklı tarafını göremediler ve bu hayatı terk ettiler (Gömeç, 2008:47). S. Gömeç bu tespiti yapıyor ama bir şey var ki değişim kaçınılmazdır, değişimi yaşarken geçmişle gelecek arasında köprü vazifesi görecek olan her neyse bu koordineyi iyi sağlayacak donanıma mâlik olunmalıydı. Ticaretin ve yerleşik hayatın nimetleriyle yozlaşmadan eskiye düşmanlık yapmadan, geleneği devam ettirenleri düşman ittihaz etmeden değişmek, güçlü bir irade ve muktedir olmayı gerektirir. Orhun Uygur Devleti kısa vadede bunu yapamadı ama Uygurların, uzun vadede bu değişime ayak uyduran en mahir Türk boyu olduğunu söylemek hakkın teslimi olsa gerektir.

8-Şimdiye kadar verilen bilgiler muvacehesinde gelir dağılımında adaletsizliğin olma ihtimali göz önünde bulundurularak devletin kazancından vatandaşın adil bir şekilde müstefit olamaması durumu, zadedgân kesimle kara budun arasındaki uçurumun artmasına sebep olmuştur, tespiti yapılabilir. Bu da kağanın bozkırda etkisinin azalması demektir. Bozkırda tutuklar vardır (Taşağıl, 2002:383). Bu liderler hoşnut edilirse onlarla ilişkileri iyi olur, hoşnut edilmezlerse bozkırda yaşayan halk tutukların emriyle her şeyi yapabilirdi. Nitekim korkulan da yaşanacaktır.

9-Türk devletleri güçlenip askeri ve siyasi açıdan söz salâhiyetine sahip olduğu dönemlerde yaptıkları ilk iş, Çin sarayından bir prensesle evlenmek oluyordu. Çinli prenseslerin Türk payitahtında sadece hatunluk yapmadıklarını zira bu kadınların istihbaratçı oldukları biliniyor (Emet, 2002:448). Çok mahirane bir hamle, böyle bir istihbaratçı kağanın haremindedir, divanda, sarayda, herkesle görüşüp fikir teatisinde bulunabilecek konumdaydı. Hatta kağanı öldürebilecek bir suikast için biçilmiş kaftandı. Türklerin bunu görememiş olması çok hazindir. Konuyla ilgili olarak bir hususu belirtmek gerekirse, bilinenin aksine sadece Türkler Çin'den kız almamış onlara kız da vermişlerdir. Hatta bu Türk gelinler Çin kültürüne bozkır kültürünün nüfuz etmesinde de oldukça etkili olmuşlardır (Baykuzu, 2011:371). Fakat Çinli gelinlerin Türk devletinde etkili oldukları kadar Çin Devleti'nde nüfuz sahibi olamadıkları çok barizdir.

Konuya Çin'li gelinler zâviyesinden devam edecek olursak, on üç kağandan yedisinin hanımı Çinli, (Taşağıl, 2002:383) bakanlar Soğdlu, böyle bir cenderede Türk kağanı, özgür iradesiyle nasıl karar verip maslahat gözetebilir? Çinli hatunların

Çin adına iş yaptıklarına dair bir örnek olarak Eberhard: “615 yılında Göktürklerle Çinliler bir savaşa tutuşurlar. Bu savaşta Çinliler tamamen abluka altına alınırlar. Genç kumandan Li Shih-min büyük takviye kıtaları geliyormuş gibi yaptı, Türklerin yanında bulunan Çinli prenses (muhtemelen hatun) Türkler ve başka bir kabile tarafından taarruza uğramış gibi göstererek kağanın muhasarayı kaldırmasını sağlamıştır, örneğini vermektedir” (Eberhard, 2007:196). Kadın, yanlış istihbaratla ülkesini kurtarıyor, mensubu olduğu millete olan sadakati ise fevkaladedir. Çinli kadınların yaptıklarına dair G. Çandarlıoğlu; 820 senesinde Orhun Uygur Devleti’nin kudretinin zirvesiydi elbette bu durum komşuları için rahatsız ediciydi. Ama Uygurların güçlü olması onların pasif kalmasına yetiyordu. Bu arada kağan, Çinli bir prensesle evlendi. 821 yılında yapılan bu izdivaçla birlikte Orhun Uygur Devleti’nin sarayında entrikalar, suikastlar birbirini takip eder. Zahren Uygur kağanına saygınlık kazandıran bu izdivaç, Uygur ülkesinde uğursuzluğun timsali olmuştur. Çin sarayı bütün yeteneklerini kullanarak hile ve desise politikalarını arzusuna göre şekillendirdi, demektedir (Çandarlıoğlu, 2002:344). Bu hadiseler prenseslerin masum olmadığını göstermektedir.

Orhun Uygur Devleti’nin yıkılma sürecini Mani dinine girdiler, et yemediler, kırmızı içmediler, savaşçı özelliklerini kaybettiler, bu sebepten dolayı yıkıldılar şeklinde izah etmek meseleyi çok basite indirgemek olur. Mutlaka bu dinin yıkılma sürecinde etkisi olmuştur, bu sayılanlar arasında rol oynayan bir amildir. Fakat sadece Mani dini yüzünden devlet yıkıldı, denilmesi değerlendirme açısından eksik olur.

Kaldı ki Mani dininin Orhun Uygur Devleti’nin medenileşme sürecinde resim, sanat, musikî, bedii zevk yönünden müspet etkisi olduğunu söyleyen münevverlerimiz haksız değildir (İzgi, 1987:17). Bu tespit yapılırken Mani dininin tahribatı da gözden nihan tutulmamalıdır.

Aslında devletin yıkılma sürecinin fiili olarak başlaması Böğü Kağan’ın öldürülmesi ve Yağlakar Hanedanı’na son verilmesiyle başladı. J. P. Rox’un ifadelerinden bu anlaşılıyor. Bunların yerine geçen Ediz (Adız) ler ise çok yetersiz kaldı.832’den sonra ortaya çıkan keşmekeş anarşinin artmasına sebep oldu.840’ta başkaldıran bir lider (tutuk) Yenisey Kırgızlarına çağrı yaptı. Bunlar da ayaklandılar toplam 100.000 kişilik bir orduyla Ordu Balık’ı yakıp yıktılar, kağanı öldürdüler. Kadim düşmanlarıyla bir olup devletlerini yıktılar. Sonra kıyımdan kurtulabilenler kaçtılar,

Kırgızlar devleti ele geçirdiler (Rox, 2010:165). Bu tarihten sonra hamisiz kalan Çin'deki Soğd ve Uygurlar saldırılara maruz kaldılar, Çin topraklarından tard edilmeye başladılar.

Uygurların çilesi devletleri yıkılınca da bitmedi, esasen çile yeni başlıyordu. C. Gökalp konuyla ilgili olarak: “Kırgızların 840 darbesi ile Ötüken bölgesinden dört bir yana adeta çil yavrusu gibi dağılan Uygurların bir kısmı da Shih-Weiler'e sığınmak zorunda kaldılar. Onlar da Uygurları yedi kola ayırdı ve ayrı ayrı yerlerde iskân ettirdiler. Ama Kırgızların lideri Apa, 70.000 kişilik asker ile Shih-Weiler'i yendi. Yanında kalan Uygurları da alarak çölün kuzeyine döndü” demektedir (Gökalp, 1973:107). Ağır dış baskıya maruz kalan Uygur Türkleri tabiiyeti kabul edip istiklalden mahrum kalmaktansa memleketi terk etmeyi tercih ettiler (Kafesoğlu, 2010:35). Gumilyev: “Uygurların Minusinsk steplerinden Orhun Nehri'ne kadar ilerleyen Kırgızlara hiçbir karşılık vermemeleri anlaşılır şey değildir. Üstelik o zamana kadar sadece zaferin tadına bakmış bir orduya sahipken...” diyerek şaşkınlığını ibraz etmektedir (Gumilyev, 2003:246). Orhun Uygur Devleti'nin federasyon şeklinde bir yapıya sahip olduğunu söylemiştik. Eğer boy beyi tutuklar harekete geçseydi, mukavemet olurdu. Demek ki tutuklar, Kırgızların gelmesine çanak tuttular, bu konuda mutabakata vardılar. Bu durum kin, nefret ve düşmanlığın boyutlarını göstermesi açısından son derece mânidardır. Yönetenlerde zaaf ve liyakatsizlik, yine halkın yönetenlere olan güvensizliğinin devletin sonunu getirdiğini görüyoruz. Orhun Uygur Devleti bu hususta Türk tarihinin en manidar örnekleri arasındadır.

4.1.2.Kültürel Ve Dini Faktörler

840 yılında tarihin belki de en büyük kıtallerinden biri yaşandı. Bu durum, Mani mabetleri etrafında yerleşen Uygurların bu dinden ötürü savaşçılık özelliklerini kaybetmelerinin siyasi gerilemeye hatta yıkılışa etki ettiği şeklindeydi (İzgi, 1986:43)

Orhun Uygurlarının hep barışa endeksli yaşamak istedikleri anlaşılmaktadır. Silaha, ticaretin aksadığı durumlarda, mütecavizlere karşı sarıldılar.

J. P. Rox bu değişime dair özetle şu ifadeleri kullanır: “Mani dininin öğretilerini yaşayan ve tebliğ eden misyonerler vardı. Et yiyen, kırmızı içenlerin yerini sebzeyle

beslenen, bir öğün yiyen, anlayışın zebunu tipler türemiştir. Hareketliliğin muharebenin tutkunu, savaş naralarıyla yaşayıp ölen, atla her dem beraber olan Orta Asya'nın en yırtıcı Türk boyu yerleşik hayata geçerek durağanlaştı" (Rox, 2010:171). Tonyukuk; bunu istemediği için Budizm'e, yerleşik hayata karşı çıkmıştı. Bu tavrı devletin kadim geleneklerden kopmasını önlemiş, töre işlemiştir (Gömeç, 1997:79).

Artık töre işlemiyordu. Soğdlular, devletin idari sınıfını ele geçirmişti. Konuya dair Gumilyev özetle şu ifadeleri kullanmaktadır; Böğü Kağan'ın Mani dinini resmi olarak kabul etmesi okuryazar, kültürlü, umur görmüş, ticareti bilen, siyasetten haberdar olan Soğdluları zaman içerisinde hakanın müşavirleri konumuna yükseltti. İlerleyen zamanlarda tahta geçen kağanlardan, yargı ve yönetimde Manilerin elinde olmasını talep ettiler. Bu talep zaten mer'i idi. Kağanın Soğdlu danışmanları bu dinin rahipleriydi. Dolayısıyla devletin federatif yapısı aslında Böğü Kağan'la teokrasiye dönüştü (Gumilyev, 2003:254) değişim bu kadar barizdi.

Mezkûr değişim beraberinde sosyal çalkantıları da getiriyordu. Yine konuyla ilgili olarak Gumilyev'in tespitleri hayli mânidardır; İktidarın himayesine giren ve söz hakkı da iktisap eden Maniler bu güçlerini kendileri gibi olmayan ve kendileri gibi düşünmeyenlere karşı baskı yapmak için kullanıyorlardı. Uygur göçebelerinin hiçbir zaman anlayıp kabullenemeyeceği hayat tarzlarını ve dini inançlarını değiştirmelerini talep ediyorlardı (Gumilyev, 2004:307). Böyle bir siyasi ortamda huzur ve refahın olmasının tahayyül edilemeyeceği gayet sarihdir. Bu savaşlardaki tek silahları, kara budundu. Uygur Türkü inanmadığı bir din uğruna, inanıp sevmediği zadedgânlar için nasıl savaşacaktı? Gumilyev, Manihaizm'in evliliğe karşı olduğunu söylüyor ama bu din tek eşle evliliğe karşı değildir. Bu konu Mani dininin anlatıldığı bölümde işlendi. Ama müntesiplerinin uygulamaların da kastedilen durum varsa o ayrı bir husus, gerçekten soysuzluğa sebep olacak bir problem olduğu (Gumilyev, 2004:508) şüphe götürmez. Ama yozlaşmaya ve soysuzlaşmaya etki eden başka faktörler de vardır. Mesela, Çin'den gelen lüks eşyalar, H. Tokuda; bu eşyaları Ordu Balık'a getiren Soğdlu tüccarlardı, bu lüks sadece zadedgânları kapsıyordu, halk bunu görüyor düşmanlık da artıyordu. Tun Baga Tarkan'ın Soğdluları telef etmesi belki de memnuniyetle karşılandı diyor ve devam ediyor; ama tamamen yok edemediler zira 780'den 829 yılına kadar Çin'le yapılan at-ipek ticaretinde sahnede yine Soğdlular

vardı (Tokuda, 2010:110). Çin ve Soğdlulardan yerleşik kültürü öğrenen Uygurlar, bu kültürün etkisi ile bozulma ve adet olduğu kültüre yabancılaşma gibi durumlarla karşılaştıkları yukardaki izahlardan da anlaşılmaktadır. Bu durum devletin yıkılmasında çok etkili oldu. Ama öğrendiği yerleşik hayatın kültürüne dair hususiyetler 840'tan sonraki süreçte işe yarayacaktır. Türkler, Uygur Türkleri ile kültürel açıdan edebiyat, resim, heykel, mimari, yazı ve diğer alanlarda ortaya koyduklarıyla Türk tarihinde mümtaz bir yere sahip oldular. Gök Tanrı inancını bırakarak, Budizm ve Mani dinlerine intisap ettiler (Gömeç, 2008:260). S. Gömeç, Orhun Uygurları'nın kadim dinlerinden dönmelerini töreden sapma olarak değerlendiriyor ve devletin yıkılma sürecinde bu durumun etkili olduğunu belirtiyor.

Mani dini maddiyata dair her şeyden tiksinti duyuyordu. Dünyaya ve ona dair olanlara karşı mesafeli olunması gerektiği telkin ediliyordu Mani dinini anlattığımız bölümlerde bu durumun tespiti yapıldı. İnançları bunu telkin ederken Uygur kağanları acaba buna ne kadar riayet ediyorlardı? Oysa Uygur kağanları lüks ve sefahatten hiç de uzak yaşamıyorlar, Mani rahipleri ise daha çok mal elde edebilmek için Böğü Kağan'ı Çin'e saldırmaya teşvik edebiliyorlardı. Bunun bir çelişki olduğu gayet sarihtir. Mani dininin gereklerini yerine getirme noktasında bozkırda yaşayan Türk'ü dindar olmamakla suçlayanlar da dindar sayılmazlardı.

Bu çelişki, avamın da dikkatinden kaçamazdı. Biriken servetten herkes eşit miktarda istifade edemediği için halkın, Soğdluların ve kağanın yaşamlarını tasvip etmediği anlaşılmaktadır.

Dünyaya karşı mesafeli olunması gerektiği noktasında telkinde bulunan seçkin Mani rahiplerinin tüccar kimlikleriyle herkesten daha ziyade dünyaya karşı hırslı olmaları, problemlere kaynaklık edecek bir tarzı siyasetin geliştiğini göstermektedir.

Mani dini, bozkır insanına uygun değildi. Zira geleneğe ve bozkır yaşamına karşı tavrı, avamın bu dine mesafeli olmasına sebep oluyordu. Mani dininin havas da karşılık bulurken avamda karşılık bulmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum havasla halk arasındaki uçurumun gittikçe büyüdüğünün başka bir ifadesidir.

Bir iktidar, muktedir olabilmek için halkından beslenmeli, halkının inanç ve yaşam üslubuna saygılı olmalı, onlar gibi inanmasa bile inançlarını yaşama noktasında halkına yardımcı olmalı, gayr-i safi milli hâsıladan her vatandaşın müstefit olması için azami gayret göstermeli ki meşruiyetini sağlayabilsin.

Ama görülüyor ki bu dengeyi hep Soğdu tüccarlar ve kağana yakın olanlar lehine bozan bir idari anlayış, lüks ve şehir konforundan beslenen bir yaşam tarzı uygulanırken halk bu nimetlerden mahrum bırakılabiliyordu. Tun Baga Tarkan'ın Böğü Kağan'ı ve avnesini öldürürken, halkın kağana arka çıkmaması başka ne ile izah edilebilir? Mani dininin en azından Tun Baga Tarkan zamanında saraydan uzaklaştığını anlıyoruz. Yani yapılan ihtilal ile halk saraya yaklaşmıştır.

Tun Baga Tarkan'ın Maniheizm'e mesafeli durduğundan bahsettik. Fakat Ö. İzgi; onun ölümüyle yerine geçen oğlu "Ay Tanrı'da Kut bulmuş, Külük Bilge Kağan" ismini aldığına bakılırsa Mani dininin tekrar avdet ettiğini zira Ay'ın kavram olarak Mani dininin önem attığı bir şey olduğunu belirtmektedir (İzgi, 1987:22).

İpek Yolu'nun mahir tüccarları Orhun Uygur sahasına sadece ticari mal getirmiyorlardı. Onların inanç, kültür ve başka medeni kodları içinde barındıran yaşam anlayışları da mevcuttu. En büyük etki Uygur alfabesiydi. Uygurlardaki şehirleşme faaliyetleri de bu tüccarların etkisiyle olur ve güzel şehirler kurulurdu, Ordubalık gibi. Yerleşik hayata geçiş iktisadi kalkınmanın tabii bir tezahürüdür. Bozkır yaşam kültürünü menfi açıdan etkileyen bu anlayışın, tarihi seyir içinde derin izler bırakması kaçınılmazdır.

G.Çandarlıoğlu, Böğü Kağan'ın Mani dinine intisabından bahisle kısaca şunları söyler: "Kağan; Uygur Türkü'nün bozkır adetlerini bırakıp medeni olmalarını istiyordu. Bu medenileşmenin Mani diniyle olabileceğine inanıyordu. Hâlbuki Mani dini bir tüccar ve şehirli diniydi. Onun savaşçı ruhları gevşettiği de doğrudur. Fakat sonra da ilim sanat ve edebiyattaki ilerlemesine olan faydası ise inkâr edilemez" demektedir (Çandarlıoğlu, 2002:344). S. Gömeç'in de özellikle savaşçı ruhun zayıflaması hususunda bu minval üzere düşündüğünü yukarda belirtmiştik.

Böğü Kağan'ın siyasi yönü olduğu gibi, manevi rehber olma yönüyle de fark edilen bir kişiliği vardır. Esasen Böğü ismi "âlim, hekim, sihirbaz" anlamına gelir. Çin kaynaklarına göre hükümdarlık unvanı "Tengri'de bolmuş, il tutmuş Alp Külün Bilge Kağan"dır. Gökte doğmuş, memleket idare etmiş, kahraman meşhur âlim kağan anlamındadır (Çandarlıoğlu, 2002:21). Ama danışmaları Mani rahipleriydi. Bu Mani rahipleri, ticareti siyaseti çok iyi bilen, pek çok dili konuşabilen, son derece kültürlü, denge siyaseti konusunda uzman kişiler olduğu bilinen bir hakikattir. Fakat bu kişilerin kağana danışmanlık yapmaları aldatmamalıdır. Bir tüccar kendi

maslahatını, parasını, menfaatlerini garantiye almadan herkesle yakınlık kurmaz. Soğdu rahiplerde muhtemelen bunlara dikkat etmişlerdir. Devleti kendi maslahatını devşirebilecekleri bir alet olarak kullandıkları, bunda uzun süre de başarılı oldukları anlaşılmaktadır.

Devleti Soğdu tüccarlar içerden zayıflattırken Çin Devleti de kendince bir takım faaliyetlerde bulunmaktan geri durmuyordu. Mesela, 836'da hükümdar Wen-tsung, güya yabancılarla daha iyi anlaşabilmek için kültürel ve politik münasebetlerde dil ayrılığının ortaya çıkardığı güçlükleri hafifletebilmek adına sınırlara Çin dilinin öğretildiği yerler kurdular. Asıl maksat Çin dilini öğreterek Türkleri Çinlileştirme operasyonundan başka bir şey değildi (Çandarlıoğlu, 2002:356). G. Çandarlıoğlu'nun bu tespitinden, askeri olarak galip gelinemeyen bir gücün kültürel yönden tahrip edilmek suretiyle zayıflamasını temin etmek olduğu anlaşılmaktadır. Zaten yerleşik hayata geçiş süreci pek çok âdeti ve kadim alışkanlıkları yok etmişti. Konuyla ilgili olarak S. Gömeç; artık Uygur Türk'ü Çin usulüne göre yaşamaya ve yerleşikliğe başlayınca konargöçer hayatın sağladığı ve kendilerini güçlü kılan ayrıcalıkları yitirdiler. Dolayısıyla hayat tarzlarındaki farklılık, yani konargöçerlikten yerleşikliğe adım atma, çöküşün nedenlerinden bir tanesidir ifadesinden (Gömeç, 2011:44) toprağa bağlı yaşamak, ticaretin ve ziraatın öne çıkması, geçmişle olan ünsiyetin kopması ve nihayet bu hususların yıkılışa etki eden faktörlerden olduğunu anlıyoruz. Hâlbuki Orta Asya, tarıma uygun olamayan arazi ve iklim şartlarına haizdi. Bu durum hayvancılığı, hayvancılık ise suyun ve yaylının takibini zorunlu kılıyordu. Yani göçebe olmak kaçınılmazdı (Gündoğdu, 2014:295). Ama bazen değişim kaçınılmazdır. Uygurların akınlar yaparak kazanmak yerine daha kolay olan ticareti, ziraatı ve bankerliği seçtiklerini biliyoruz.

Ailede de değişim vardı nitekim aileyi aile yapan kadın da bu değişimden nasibini almıştı. S. Gömeç; Kadınlar da artık eskisi gibi değillerdi diyor, bir zamanlar at sürüp, ok gezleyen hanımlar, çadırı beğenmiyorlar, güzel ve gösterişli evlerde lüks yaşamayı istiyorlardı, tespitini yapıyor (Gömeç, 2011:45). Kültürel açıdan değişimin boyutlarını ifade edebilmek için manidar bir misal vermektedir. Fakat yukarıdakilere ilave olarak, Türkleri kontrol altına alabilmek için sistematik hale getirdikleri "Beş Yem" dedikleri taktiklerini Ö.İzgi şöyle sıralıyor: 1-Gözleri yozlaştırmak için süslü elbiseler, 2-Ağızların tadını yozlaştırmak için hoş yiyecekler. 3-Kulakları

yozlaştırmak için müzik ve kadın, 4-Mideleri yozlaştırmak için büyük binalar, silolar ve köleler vermek, 5-Teslim olmaya gelenlerin zihinlerini yozlaştırmak için imparator onları kabul törenleri ile ağırlamalı ve onlara bizzat kendi elleriyle içki ve yiyecek sunmalıdır (İzgi, 2014:97). Değişimin gerçekleşebilmesi için öncelikli olarak insanların bu değişimi istemesi gerekir zira insanları zorla bir yere kadar değiştirmek mümkündür. Eğer değişime direnmeleri istenmiyorsa, değişmek için uygun hale getirmek gerekiyor ki Çinliler bunun yollarını iyi biliyorlardı.

Türklerin başka kültürleri benimsemelerinin mahzurlarını B. Ögel de eserinde şöyle anlatır: “Mete’nin oğlu Kiyuk’un (Kiok) veziri olan Cang-Hang Yüeh refah ve zenginliğe erişince gevşeyen ve Çin giyimi ve yemeklerine ilgi duymaya başlayan kağana bunun sakıncalarına dair şunları söyler:

“Hunların bütün halkını toplasanız, Çin’deki bir ilin nüfusu kadar bile tutmaz. Nüfus bakımından Çin daha güçlü sayılır. Ayrıca onların yiyecekleri ile elbiseleri ayrıdır. Bu sebeple Çin de (yetişenle yapılan) bu gibi mallara bağlanmak doğru değildir. Şimdi siz, Hun hakani geleneklerimizi değiştirip, Çin’de bulunan mallara sahip olmak isterseniz, Çin mallarının hiç olmazsa beşte birini satın almak zorunda kalacaksınız. Böylece Hun halkının hepsi (ihtiyaçları için) hep Çin’e bakacak ve Çin’in tesiri altına girecektir. Çin ipeklerini alsanız ve elde etseniz bile, siz Hunlar çalılar ve dikenler arasında hep at üzerinde dolaşmaktasınız. Giyecekleriniz ve pantolonlarınız az zamanda çalılar arasında yırtılmış olacaklar. Elbette ki; ipekli elbiseler, şimdiye kadar giydiğiniz yün ve keçe elbiseleriniz kadar mükemmel ve elverişli olamazlar.

Yiyecek meselesine gelince; Çin yiyeceklerini elde etseniz bile, onlar da az zamanda tükenip gidecekler yahut yemeyip atacaksınız. Bu da gösteriyor ki, Çin yemekleri, sizin kıymız ve yoğurtlarınız kadar lezzetli ve size uygun yiyecekler değildir” (Ögel, 1981:508).

Çin’e özenmenin ve onları taklit etme temayüllerinin Göktürkler’de de Orhun Uygurları’nda da olduğunu biliyoruz. Bu iki devletin yıkılış sürecinde de Çin özentisinin etken olduğu malumumuzdur. Yukarıda değinilen hususlar göz önüne alındığında kültürel yabancılaşmanın hangi boyutlara vardığını anlayabiliriz.

Kültürel yabancılaşma, yozlaşma ve kendi öz kültüründen nefret etmeye kadar gidebilecek bir travmayı beraberinde taşır. Çin, kültürünün düşmanlarını zayıflatacak bir silah olduğunun bilinciyle sürekli propaganda yaptığını, kağan hatunlarının bu konuda propagandacı ve istihbaratçı gibi çalıştıklarından daha evvel bahsetmiştik.

Hun ve Göktürk tecrübeleri aslında bize çok şey öğretiyor. II. Göktürk Devleti döneminde dikilen kitabeler, gelecek kuşaklara tehlikeyi anlatıyor.

“Tabgaç budun, altın, gümüş, ipek ve ipekli kumaşlardan bolca verirmiş. Çin milletinin sözü tatlı hediyesi çekici imiş.” Tatlı söz ve yumuşak ipeği ile Çinliler uzak milletleri kendilerine yakınlaştırmış, yaklaştırıp konduktan sonra, kötü şeyleri ondan sonra düşünürmüş, iyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş. Bir insan yanılrsa kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış. Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok, çok Türk milleti öldün (Ergin, 2003:5,6). Töre, atalardan intikal eden nasihatlerin terkedilmesi, felaketlerin habercisi anlamına gelmektedir. Nitekim bu konuda S. Gömeç gibi düşünen Ü.Bulduk şunları söyler: “Orhun yazıtlarında millet işini gücünü kağana tevdi ederken, kağanın da milletin başını dik tuttuğu, aç ve çıplak kimse bırakmadığını destani bir dille anlatılır. Kağanlar töreyi unuturlarsa devlet ve millet felaketlerle karşılaşacak” demektir (Bulduk, 2008:47,55). Gumilyev ise, Ordubalık şehrini İbn-i Hurdadbih’in dilinden anlatır, İbn-i Hurdadbih, Uyguristan’ı en büyük Türk ülkesi olarak gösterir: “Tokuz Oğuz hakanı 12 demir kapılı büyük bir şehirde oturur. (Ordubalık) şehir halkı Mani dinine mensuptur. Hakanın ikametgâhı yüksek bir tepe üzerindedir. (Orda) Kalesi’nde 900 kişiyi alabilecek bir altın otağ vardır. Bu otağ, beş fersah genişliğinde bir alanı kaplar. Bu ifadelerin devamında Gumilyev bir gerçeğe işaret eder; bu ihtişamlı kalede kendilerinden geriye sadece mutantan unvanların kaldığı zayıf ve kabiliyetsiz hanlar oturdular. Ülkeyi kabiliyetsiz reisler ve Mani rahipleri yönetti (Gumilyev, 2004:509). Riyaset makamındakilerin yaptıkları belki bir kültür devrimiydi ama Aslantürk ve Amman’ın ifadeleriyle bu tepeden inme bir tarzda olup, toplum benzeşme ya da asimilasyon diyebileceğimiz menfi bir durumla karşı karşıya kalmıştır. Kültür şoku da diyebileceğimiz sıkıntı, bunalım vb. biçimlerde kendisini gösteren yeni kültüre uyum güçlükleri şeklinde tezahür etmiştir, (Aslantürk, Amman, 2008:231) tespiti son derece isabetlidir.

Mani dini riyazeti, oruç tutmayı telkin eden, nefsi terbiye etmeyi şiar edinmiş bir dindir. Dünyevi zevkler, nefsin arzuları neticesinde hâsıl oluyordu. Riyazet ise dünyevi zevklerin önüne set çekmenin en kısa yoluydu (Gumilyev, 2004:507). Şüphesiz bu anlayış Hristiyanlığın nefsi terbiye etme dünyaya ve dünyevi olanlara kerih bakması, kendilerini inanca adamaları vb. ritüellerinden mülhemdi. Calib-i dikkat husus şu; Hristiyanlardan bu meşrebe girenler manastırlara kapanır ve sadece ibadetlerle meşgul olurlardı. Maniler de bu telkinlerde bulunurken ticarete ve siyasete batmış bir haldeydiler. Bu çelişki yukarda ifade edildiği gibi kültürel şokun bir tezahürü olabilir.

Tepeden inmece bir yaklaşımla din ve kültür değişimine giriliyor. Halkın inanmadığı bir din ve bu dinin tacirleri için savaşması isteniyordu. Bu bir çelişkiydi. Türk'ün savaşmama arzusunu bu açıdan değerlendirmek daha mantıklı geliyor.

Sosyal bilimciler kültür değişmesini iki şekilde ele alırlar birisi serbest kültür değişmesi, diğeri ise zorla yapılan kültür değişmesi Orhun Uygur Devleti'ndeki bu değişim zorla yapılan bir değişimdir. Mecburi kültür değişmesi, bir toplumda yukarıdan aşağı doğru idari bir nüfuz ve iktidara sahip bir grubun yabancı bir kültürü veya bunun belli unsurlarını çoğunluğun arzusuna aykırı olarak kendi toplumuna zorla kabul ettirmeye çalışması şeklinde tezahür etmiştir (Aslantürk, Amman, 2008:231).

Mani rahiplerinin telkin ettiği inanç, Türkler için ütopya hükmündeydi. Bu yeni hayatta et, süt, peynir ve yoğurt gibi hayvani gıdalar yoktu. Dolayısıyla meydanlarda at koşturan, kılıç kuşanan, ok gezleyen bir millet, bu hayattan yüz çevirecek kendilerini Maniye adayacaklar, yarı bekâr miskin bir hayat yaşayacaklardı. Bu uğursuz durumda sağlıklı nesiller yetiştirmek mümkün değildi (Gumilyev, 2004:518). Gumilyev bu tespiti yaparken yukardan aşağıya dikte edilmek istenen yapıyı ve mahzurlarını da anlatmış oluyordu.

Yerleşik hayata adaptasyon, ticaretin getirdiği lüks ve rehavet, başka kültürlerle etkileşime girmek, dinini değiştirerek fitrat ve yaşam biçimine aykırı telkinleri vaaz eden bir dine intisap etmek ve benzeri kültürel değişim, Orhun Uygur Devleti'nin gerilemesine sebep teşkil eden en önemli unsur olduğu anlaşılıyor. Mezkûr değişim, Ötüken'de yaşanıyordu. Fakat hükümet edenler ve onlara yakın olan çevrelerle mukayyet olup, avamın tamamını teşmil eden bir değişim değildi. Halk zadedânlar

ve Soğdlular arasında taksim olunan zenginliğin en büyük düşmanı olarak ittihaz ediliyordu. Nitekim bu konudan yukarıda bahsettik.

Böğü Kağan'dan itibaren kağanlar sarayda oturmaya başladılar. Kadınlar makyaj yapıyor, Çin'de revaçta olan giysileri tercih ediyorlardı (Çandarlıoğlu, 2002:343). Sosyolojik olarak hadisata bakılacak olursa Çin'in uyguladığı kültürel yabancılaştırmanın sebep olduğu toplumsal değişim söz konusudur. Bu silahla yapılmayan çok etkili bir savaşa örnektir.

Toplumsal değişim ve dönüşüm toplumu bir ikilem içinde bırakıyordu. Orhun Uygur Devleti'nin geçirdiği bu dönüşüm, aslında avamdan ziyade havasın geçirdiği bir dönüşüm olarak karşımıza çıkıyor.

Orhun Uygur toplumunun Kutluk Bilge Kül Kağan ve onun halefi Moyun Çor Kağan zamanında “ideal uyum” içinde bir toplum olduklarını söyleyebiliriz. Yani halkın beklentilerini karşılayan ve işgal ettiği statünün hakkını veren özelliklere sahiptiler. Bu uyum, çok bariz bir şekilde görülebiliyordu. Kaldı ki Orhun Uygur Devleti'nin siyasi yapısı farklıydı. A. Kamalov'un dediği gibi boy liderleri, tutuklar iktidarda çok önemli roller oynuyorlardı (Kamalov, 2002:286). Kağan güçlüyken Tutuklar gayet munis oluyor “ideal uyum” tahakkuk ediyordu. Böğü Kağan; bilge ve dirayetli bir lider olmakla birlikte, zenginliğin verdiği rehavete kapılması sebebiyle, hadisata sosyolojik açıdan yaklaşmak iktiza eder. Bu durumda “Yerleşik olmayan uyum”un tezahür etmeye başladığını görürüz. Elde edilen ganimet ve devletin başka kalemlerden olan geliri, daha çok zâdegân arasında üleşilip halka bir şey verilmemeye başlayınca rahatsızlıkların nüksetmiş olduğu anlaşılıyor. Zira toplumun lider statüsünden beklediği rolün gereği, taksimatın hakkaniyete uygun olması yönündeydi. Ama Böğü Kağan bu rolü çeşitli saikler sebebiyle yerine getiremedi. İşte böylesi bir dengesizlik ve statünün beklentiler doğrultusunda rolünü yerine getirmemesi, yukarıda bahsettiğimiz potansiyel gizli rahatsızlıkların tezahüründe çok etkili oldu. Yine sosyolojik olarak hadiseye yaklaşılacak olunursa, devletin kurum olarak bir değişim geçirdiğini görürüz. Gerçi her toplumsal değişimin tezahürleri menfi olmaz ama Orhun Uygur Devleti toplumsal ve kurumsal değişim geçiriyordu. Ç. Kağıtçıbaşı'nın ifadesiyle bunun elbette beraberinde getirdiği “Kurumsal değişme sonucu ortaya çıkan uyumsuzlukları havi bir mahiyet arz etmesi kaçınılmazdır. Böyle

bir değişim tutarlı, istikrarlı, kişilere yeni kurumsal rol ve beklentilere cevap vermekte zorluk çektirir” (Kağıtçıbaşı, 1996:272).

Sonuç olarak; kültürel yabancılaşmayla aristokrat, zâdegân kesim dönüşüyor ama dönüşen zâdegânlar, toplumu dönüştüremiyorlardı. Bu durumun devletin yıkılmasında çok büyük etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

4.1.3.İktisadi Faktörler

Uygurlar, henüz Tôles boylarından biri ve Göktürlere bağlı yaşıyorlarken dahi diğer boyların aksine Çin’le daima iyi ilişkileri olagelmıştır (Çandarlıoğlu, 2004:12). Bu durumun Orhun Uygur Devleti’nin kurulmasından sonra da devam ettiği anlaşılıyor. T’ang Hanedanı için adeta can simidi gibilerdi. T’ang Hanedanı’nın siyasi iktidarının devam edebilmesi için kolluk kuvveti gibi faaliyet göstermişlerdir. Tokuda’nın tezinde belirttiği gibi, bunu Çin için çok ağır bir külfet getiren ücret mukabili yapıyorlardı (Tokuda, 2010:100). Bu ücret, uğruna insanların öldüğü ve daha birçok bedellerin ödendiği ipekti.

Hâlbuki yıllar önce Yolluğ Tigin, dedesi Kutluk İlteriş Kağan için diktiği abidede Çin’e karşı menfi davranışların sebepleri konusunda birtakım açıklamalar yapmaktadır. Gumilyev’in eserinde geçtiği şekliyle: “Şirin sözüne, nefis ipeğine aldanıp, Türk halkının çoğu öldü. Türk halkının bazılarını, orada kötü kişileri şu sözlerle kandırdılar; uzakta olsa kötü ipek, yakında olsa iyi ipek verecek diyerek kandırır imiş. Cahil kişiler bu sözlere inanıp yakına vardılar, birçokları öldü” denilmektedir (Gumilyev, 2004:351). Bu serencamı yaşayan Göktürkler taşlara kazıyarak gelecek nesillere, geçmişi göstererek aynı oyunlara gelinmemesi gerektiğini anlatmışlardır.

Orhun Uygur Devleti, Ötüken’de kurulmuş olduğu halde bu yazılanları ve anlatılanları duymamaları, bilmemeleri mümkün değildir. Fakat ipeğin ve zenginliğin rehaveti, bu hakikatlere muttali olmalarına engel olmuş olsa gerek.

Uygurlar, yukarda verilen bilgilerden de anlaşılabilceği gibi T’ang Hanedanı’nın ülkesindeki siyasi istikrarı sağlaması için gerekli en önemli müttefikiydi. Bu ittifaka mukabil olarak Çin bol bol ipek verirken Uygur Türkleri de ölüyorlardı. Halk hükümdarlarının arkasında ölüme giderken, kağan kendini halktan ayırarak, saraylarda oturmaya başladı, gücünün kaynağı bizzat halkın kendisi olan hükümdarı

onları aşığı görüyordu (Gömeç, 2008:260). Kağanın etrafında bulunan Soğdluların ve saraya yakın olan tutukların elde edilen gelirden aslan payını aldıkları kesindir. Hatta bu konuda tutukların tamamını kuşatan bir pay söz konusu değilse, hoşnutsuzlukların olacağı da kesindir. Kağan, tutukların tamamını memnun edemezse az pay alan ya da hiç pay alamayanların anlaşmazlığı otoritesine hâlel getirecek kadar sert çatışmalara sebep olabilirdi. Nitekim devletin, tutukları kesin bir hâkimiyet altına alamaması isyanlara, keşmekeşe sebep olmuştur. Bütün bunların, yıkılışa giden kaldırım taşları mesabesinde olduğu anlaşılmaktadır.

Devletin kendi riyasetinde sorunları olmakla birlikte komşu devletlerin askerî ve siyasî girişimleri de Orhun Uygur Devleti'ni zor durumda bırakabiliyordu. Dört Garnizon tezahürüdü. İpek Yolu'nun üç ana güzergâhını kontrol edebilmek için yerleştirilen askeri birliklerde 24.000 asker, 2.700 at bulunuyordu (Salman, 2008:150). İpek Yolu'nda söz sahibi olmak isteyen her devlet, bu garnizonları hesap etmek mecburiyetindeydi. Talas Savaşı bütün boyların içinde en çok Uygurların işine yaramıştır. Zahren böyle bir görüntü arz ediyor. Lakin Çin Devleti ile bu kadar içli dışlı olmalarının uzun vadede zararı olmuş olamaz mı? T'ang Hanedanı'na o kadar hâkimdiler ki Çinlilerin hiçbir şey yapamayacağına adeta iman etmişlerdi. Hele An Lu-Şan İsyanı ve her isyanda Uygur Türkleri'ne Çin devleti'nin el açması böyle bir düşüncenin hâsil olmasına yetecek argümanı veriyordu. Ama Çin Devleti'nin hiç boş durmadığı anlaşılıyor. Belki askeri açıdan zayıftı lakin köklü devlet geleneğinin getirdiği istihbarat tecrübesini, yabana atmamak gerektiğini sanki hesap edemediler. Özellikle Çinli prenseslerle evlenmenin neredeyse bir tutku haline geldiği düşünülürse... Yukarıda izah edildiği gibi bu kadınların özenle yerleştirilmiş ajanlar oldukları gerçeği, yapıp ettikleriyle sabitken kağanların hakikate muttali olmamaları neyle izah edilebilir?

Bu sorunun cevabı “özgüven” olurdu. O kadar hâkimdiler ki bize bir şey olmaz vurdumduymazlığının hat safhada olduğu görülmektedir. Nasıl olsa her durumda kazanıyorlardı. Bu durum, Orhun Uygurları'nın aynı zamanda zaafıydı da. Zira zayıflayınca başına bela olacak ayak oyunlarını, güçlüyken fark edememek birçok insanın fitratında olan bir gaflettir.

Orhun Uygur Devleti'nde kağanla nazırlar arasında fazla farkın olmadığı, beraber savaşa çıkıp her zaman zaferle döndükleri zamanlar oldu. T'ang Hanedanı'nın lehine

başarılar elde ettiler. Böğü Kağan adından beklenen bilgeliğin bir tezahürü olarak belki de Çin üzerinde hâkimiyetlerini pekiştirebilmek için isyanların bastırılmasına yardım ettiler (Çandarlıoğlu, 2004:20). Fakat Uygur Türkleri'nin önemli bir özelliği vardı. Boyları temsil eden tutuk diye tesmiye olunan nazırlar, kağanın güçlü ve dirayetli olduğu zamanlarda uyumluyken, kağanların güçsüz ve dirayetsiz olduğu dönemlerde çok kolay işva edilebiliyorlardı. En küçük bir nizayı değerlendiren, Çin Devleti'nin bu konular da çok mahir olduğu biliniyor. Bunca desiseye rağmen Orhun Uygurları hâkimiyetlerini tesis ettiler. Çandarlıoğlu'nun tabiriyle; çok da başarılı oldular fakat zenginlik daha fazla zenginlik ve hırsın gözleri kör ettiği bir ortamda Uygurların dayandığı Dokuz kabile ve Soğdlu tüccarlar, kağanı Çin'e akın yapmaya zorladılar. Hazır T'ang Hanedanı'ndan İmparator Tai-tsung ölmüş yeni imparator otoritesini sağlama almamışken tam zamanıydı (Çandarlıoğlu, 2004:20). Aslında bu niyet Uygur Türklerinin Çin ile takip ettikleri kadim ilişkiyle bağdaşmıyordu. Zira savaşa değil, barışa endeksli bir siyasi birliktelik mevzu bahis idi. Burada işin rengini değiştirenlerin Soğdlular ve onların etkisinde kalan zâdegân sınıfı olduğu anlaşılıyor. Bunlar, devlet otoritesinde öyle sıkı bir hâkimiyete sahiptiler ki kağanı dahi kontrol edebiliyorlardı. Halk ne için savaşacaktı? İnanmadığı Mani dini için mi? Sevmediği Soğdlu tüccarlar için mi? Pay alamadığı ganimet için mi? Soğdluların güdümündeki zâdegân için mi? Bu durum halkla kağanı karşı karşıya getiriyordu. Tun Baga Tarkan bu memnuniyetsizliğin tecessüm etmiş haliydi.

Tun Baga Tarkan'ın darbesi için farklı değerlendirmeler yapılmıştır; Gumilyev'in iddiası Çin'in Tun Baga Tarkan'a rüşvet vererek bu ihtilali tertiplelediği ki sonradan meydana gelen hadiseler bu iddiayı teyit ediyor.

Ş. Tekin, Tun Baga Tarkan'ın 781 yılında kağan olduktan sonra Ötüken'e Nasturi patriğinden Hristiyan din adamları istediğini söylüyor (Tekin, 1988:9).

Tun Baga Tarkan'ın Mani dinine mensup Soğdlu tüccarların hâkimiyetine Hristiyan hassasiyetiyle son vermek için bu darbeyi tertiplelediği anlamı çıkıyor. Tun Baga Tarkan'ın Hristiyan hassasiyeti Çin tarafından pekâlâ yönlendirilmiş olabilir. İhtilalin, devleti iktisaden yıpratması ise kaçınılmazdır. İktisadî açıdan problemleri irdelerken, kültürel ve siyasî problemlerin iktisadî, iktisadî problemlerin diğerlerini etkilediği görülür. Aslında biri diğerini tetikleyen zincirleme bir reaksiyon gibi duruyordu. Fakat iktisadî problemler bu reaksiyonun ilk muharrrik unsuru gibidir.

Çözümleme yapılacak olursa; eğer bir devletin zenginliği, tebaaya adil taksim edilmiyorsa, orada hoşnutsuzluk olacaktır. Zenginlik kendi alanında dışarıya yansıtılmadan yaşanacak bir realite değildir. Sahip olunan servet insan yaşantısına yansımak zorundadır. Hatta zenginliğe sahip olan bunu yansıtmak isteyecektir. Bu savaşı veren kara budun azla yetinirken zadedegân sınıfı payın büyüğünü alırsa bu toplum katmanları arasında hoşnutsuzluğun artmasına sebep olacaktır. Gelir dağılımında uçurum ne kadar fazla olursa, hükümdar halk desteğinden o kadar mahrum kalır, halk desteğinden mahrum kalan bir iktidarın ordu ile başı dertte demektir zira halk ordunun bizatihi kendisidir. İktidarda olup da muktedir olunamıyorsa eğer, halkın desteği kaybedildiği içindir.

Bozkırı mesken tutmuş, zadedegânın zenginliğinin temininde canını veren kara budun elde edilen ganimetlerden hak ettiği payı alamayınca zadedegân daha zengin kara budun daha fakir olmuştur. Bu adil olmayan taksimat, kendi aristokrasisini oluşturmuştur. Bu aristokrasinin yaşantısına şahit olan halkın, giderek artacak iktisadi uçuruma paralel düşmanlıkları da artacaktır. Üstelik zenginliğin tabii getirisi lüks yaşam başka kültüre yaklaşmayı, mensubu olduğu kültürden nefret ederek uzaklaşmayı, beraberinde getiren kültürel yabancılaşmaya sebep olacaktır.

Kendine benzemeyen, yukardan bakan zadedegâni, kara budunun sevmesi beklenemez. Üstelik bozkırda yaşayan Türkler, Mani değillerdi. Mani olan devletlülerdi. Bu tabakalaşmanın müsebbibi olan Soğdlular sevilmiyordu. Onları onaylayacak, tabakalaşmanın önüne geçecek bir inanç bağı da yoktu. İşte bu ve buna benzer saiklerin, devletin sonunu hazırladığı anlaşılmaktadır.

Hâlbuki Türk devletinin temel felsefesinde “almak” değil “vermek” esastır. Devlet kelimesinin “saadet, huzur” anlamında kullanılması dahi bunu gösterir. Türk devleti adaletin içerisinde bütün zenginliğini halkıyla paylaşır. İşte bu sebeptendir ki Türkler de zengin yani “bay” kişi malı mülkü çok olan değil, onu hakkıyla paylaşan kişidir. Türklerin kısa sürede devlet kurmalarının ve başka milletlerin de Türk devletine itaat etmelerinin özünde bu anlayış vardır (Bulduk, 2008:47). Orhun Uygur Devleti’nde başka kültürel unsurların devletin riyaset makamlarına sirayet etmesi, kültürel yabancılaşmayı beraberinde getirmiştir. Kendi kültüründen uzaklaşan Orhun Uygur Devleti’nin zâdegân sınıfının, ele geçen servet ve zenginliği halkla paylaşmaya yanaşmaması, devletle tebaa arasında büyük bir uçurumun oluşmasına sebep

olmuştur. Devlet vatandaşını abad eder niteliğinden soyutlanarak kadim Türk geleneğinden uzaklaşmıştır. Halk fakirleştikçe devletine olan sadakatın de zayıflaması kaçınılmazdır. Ama asıl problem, devletin başında bulunan hükümdar ve devletin halinin bozulması meselesidir. Çünkü hükümdar ve devletin durumu medeniyetin aynasıdır. Devletin iktisadi yapısının bozulması ile bütün unsurların bozulma süreci başlamış olur. Kısacası devletin yaptığı adaletsizlik zulmü doğurur, devlet kendisini yok eder (Okumuş, 2007:15).

İbn-i Haldun'a göre devlet iki esas üzerine bina olunur; mülkte bu iki esasın varlığı zorunludur. Birincisi asker, ikincisi bu askerin veya ordunun ayakta kalabilmesi için gerekli olan, mal ve paradır. Aksaklıklar hanedanın kapısını çalınca bozukluk önce bu ikisinden sâdır olur. Devlet, rahat hayatın bütün bir genişlik ve refah döneminden sonra kaçınılmaz olarak içine düştüğü gerileme sürecinde halkla arasını açacak şekilde ekonomi politikası güder. Söz gelimi vergileri artırır, ücret ve maaşları düşürür. Bütün bunlar, devletin çöküşünde önemli etkenlerdir (Okumuş, 2007:32). Bir diğer husus ise, devletin en önemli dengeleyici unsuru olan dindir. Ya da töre gibi yaptırım gücü yüksek olan normlardır. Orhun Uygurları mensubu buldukları dini terk ettiler. İntisap ettikleri yeni din, onların kendilerini has ırkî özelliklerinden soyutlanmalarına sebep oldu, sadece kazanmak için yaşamaya başladılar. Mani dini, onlara ahlaki bir düstur vaz etmiyordu. Dinin bağlı bulunduğu bir vahiy kültürü ve müntesiplerini dengede tutacak helal haram mefhumu da yoktu. Bütün bunları inkâr eden gnostik düalist bir din, insana ahlakî kriter tayin edemez. İnsan ve toplumların tutum ve davranışlarını yönlendiren en önemli etken din olduğu halde, mensubu oldukları din herhangi bir ahlaki sisteme sahip değilken körü körüne dünyaya nefse ya da karanlığa karşı aydınlık savaşı veriyorlarken, gırtlaklarına kadar ticarete, kazanmaya odaklanmış insanlar bunu yaparken herhangi bir ahlaki prensibe bağlı değillerdi. Hal böyleyken dengeli bir hayat yaşamak mümkün değildi yukarda da bahsettiğimiz gibi; Çin'de ticaret yaparken tefecilik dâhil birçok gayri ahlakî tavırlar sergilerler, üstelik bunları Soğdlu ustalarından öğrenmişlerdi.

Orhun Uygurları'nın zâdegân kesimini İbni Haldun'un tespitlerine istinaden değerlendirecek olursak; iktisadî şartlar, ticarî hayat ölçüsüzdü zira hiçbir kıstas yoktu, istihsal dengesizdi, istihlak gelişigüzeldi, gelir dağılımı gayrı adildi. Kâr getiren ve kazanç temin eden kaynakların müsâvî veya ona yakın bir şekilde

paylaşmadığı cemiyetlerde, sağlam bir ahlakî hayatın olması imkânsızdır. Binaenaleyh iktisadî sahadaki bozukluk, ahlakî bozukluğa mutlaka tesir edecektir (İbn-i Haldun, 2012:117). Zenginlik, sefahate bağlı olarak, yozlaşma ve soysuzlaşmayı beraberinde getirecektir. Nitekim Orhun Uygur Devleti'nin sürekli ticaret ve kazanma modunda olması, onları törenin dışına taşımış kendi kültür kodlarının uzağına düşürmüştür. Bu durum Mani dinini benimsememiş, bozkırda eski dini ve kültürü üzere bir hayat yaşayan tebaa için oldukça rahatsız ediciydi. Sırtını dayayıp beraber kurdukları devleti yönetenler, başka kültürleri taklit edip toplumlarına yabancılaşıyorlardı. Zenginliğin tabii bir tezahürü olarak algılanacak bu menfi durumun, devletin yıkılmasında ziyadesiyle etkili olması kaçınılmazdır.

İktisadî inkişafın toplumda sosyal bütünleşmeyi sağlamadığı biliniyor. Ü. Günay'ın tespitine göre değerlendirecek olursak; zenginleşmenin alt gelir grubuyla birlik ve beraberliği tesis etmesine imkân vermeyen düsturların olmadığı Mani dini, daha çok toplumun kamplaşmasına sebebiyet veren bir özelliğe sahiptir. Hâlbuki bir dinin, farklı kurumların bu karşılıklı uyum içerisinde bir intizam teşkil edecek tarzda birleştirici bir yönünün olması gerekmektedir (Günay, 2000:311). Mani dini, bu işleve sahip değildir. Eski inançlar, töre gibi normlar, devlet ve halkı birleştiriyor bir dava ve ideal uğruna beraber hareket etmeyi mümkün kılabilirdi. B. Ögel, S. Gömeç, hatta meşhur Arap müverrih Cahız gibi ilim adamları, Mani dininin Türk toplum yapısını ve Türk insanının savaşçı özelliklerini nasıl dumura uğrattığını incelenmiştir. Kültürel değişime bağlı olarak, Türk insanı savaşçı karakterinden soyutlanmış ve hezimete uğramıştır, nihayet devletleri yıkılmıştır (Ögel, 1988:108). Hâlbuki asıl mesele, bu dinin asıl zararının toplumun bir kesiminin çılginca kazanma hırsıyla ticaret yaparken çok zenginleşen ve zenginleşirken yozlaşıp kendilerini mensubu oldukları kültürden soyutlayan, sefih bir yaşantının zebunu olurken halka mukavemet sağlayabileceği sosyal adaleti ve paylaşımı telkin eden bir ahlak, helal ve haram kriterlerine sahip olamaması yatmaktadır. Mani dini, mahza zadedgânların dinidir, avama hiç sirayet etmeyen bir inanç sistemidir. Servetin belli bir kesimde toplanıp tamamına teşmil edilmediği bir toplumda, iktisaden gelişmişlik riyaset makamının yaşadığı lüks hayata bakarak anlaşılabilir. Halk zaten bilinen bir hayatı yaşıyor herhangi bir başkalaşım geçirmiyordu. Yani toplumun tamamından değil sadece zadedgân kesiminde bir yozlaşma söz konusudur zira servetin ve zenginliğin biriktiği yer de orasıdır denilebilir. Bozkır, bu manzarayı sadece seyretmektedir.

Ama diş bileyerek seyretmektedir. P. Golden'in tabiriyle, böyle bir devlet düşmanları için kolay lokmadır (Golden, 2012:175).

Orta Asya'daki daimi savaşlar sebebi ile uluslararası ticaretin ciddi biçimde gerilediği düşünülebilir. Sürekli savaşların ve keşmekeşin hâkim olduğu, savaş durumunun mer'i olduğu bir coğrafyada zaten böyle bir manzaraya müşahit olmak tabiidir. Fakat çabaların tamamı, İpek Yolu güzergâhında ticaretin aktif kalmasına yönelikti.

Fakat her şeyin bir sonu vardır, Orhun Uygur Devleti de bu durumda bir istisna teşkil etmez. Çin kaynaklarına göre 830 sonunda yaşanan iklim değişikliği ekonomiye büyük darbe vurdu (İzgi, 1987:28) kötü olan ekonomiyi daha da kötü hale getirdi. 830'ların sonlarında Uygurların idareci boyundaki iç buhran, şüphesiz ekonomik duruma olumsuz etki yaptı. İktidar mücadeleleri yapanlardan birinin Uygurların son düşmanı olan Kırgızlara sığınmasına sebep oldu. Bu kişi (ki kendisi bir tutuktur) Kırgızların başında kendi halkını kılıçtan geçirdi. Bu siyasî ve askerî bir harekât olsa da iktisadî sistemi perişan etti (Rox, 2000:165).

Beckwith'in tabiri ile Kırgızlar, yerle bir ettikleri Orhun Uygur Devleti'nin yerine ikâme edebilecekleri bir devlet kuramadılar. Kırgızların bu saldırıları kendilerine değil, Moğolların işine yaradı. Kırgızların yüzünden kadim Türk yurdu bir daha ele geçmemek üzere Türklerin elinden çıkıp gitti, böylece Türk tarihinin seyri değişmiş oldu (Gömeç, 2008:258). Doğrusu Uygur zâdegân kesiminin bu süreçte en az Kırgızlar kadar tahripkâr davrandıkları, sürecin bu minval üzere, işlemesine çanak tutmuş oldukları anlaşılmaktadır.

Beckwith bu keşmekeşle beraber oluşan ortamı tarif ederken, ticarî faaliyetler ve imtiyazlar bu facianın nihayetinde Türklerin elinden çıkıp gitmiştir, istikrar kaybolmuştur demektedir. Devam ederek, Uygurların Çin şehirlerinde kurmuş oldukları tezgâhlarda zaten fırsat kollayan Çinliler tarafından bertaraf edilmişlerdir. Sadece Uygur tacirleri değil, Mani rahipleri ve Mani dinine intisap eden herkes takibata uğradı, öldürüldü, mabetleri yıkıldı, malları müsadere edildi de demektedir (Beckwith, 2011:135). Orta Asya'da kurulmuş olan Türk devletleri çevrelerindeki geleneksel Grek-Roma, Fars veya Çin imparatorluklarının aşırı güçlü hale geldikleri zamanlarda işgal edilince kaosa sürükleniyorlardı ama bu kaos ekonominin çöküşü anlamına da geliyordu (Beckwith, 2011:218). Orhun Uygur Devleti'nin yıkılış

sürecinde her ne kadar sahnede Kırgızlar olsa da bu işgal sürecini hazırlayanlar, devleti yönetenlerle, zategân sınıfıdır.

Bir ülkenin inkişafı için siyasi, kültürel, dinî ve iktisadî istikrar nasıl önemliyse yıkılış sürecinde de bu faktörler beraber ele alınmalı zira hepsi birbirini tetikleyen unsurlardır. Orhun Uygur Devleti'nin başına gelenler de bu zaviyeden değerlendirilmelidir. 840 yılında bütün bu hadisatın tabii neticesi olarak 744/45 yılında Ötüken'de kurulmuş olan son Türk devleti de tarihteki yerini almış oldu.

4.2.İPEK YOLU HÂKİMİYETİNİN KAYBEDİLMESİNİN ORHUN UYGUR DEVLETİ'NİN YIKILMASINDA OYNADIĞI ROL

İpek Yolu aynı zamanda bir mücadelenin adıydı. Kendi kendine yetecek durumda olmayan her devlet, rakiplerinin elinde olan imtiyazları iktisap edebilmek için sürekli saldırı pozisyonunda, diğerleri ise saldırılara karşı koymak için müteyakkız idi ve bu durum münavebeli olarak devam edegelmekteydi. Türk toprakları, ağır iklim şartlarına haizdi, bazen çok ağır kış, bazen kıtlıklar, kuraklıklar olabiliyor ve göçler, savaşlar da bunlara dayandığı için yaşanan serencam destanlara da yansıyor.

İnsan hayatının idamesi için sadece hayvani gıdalar yeterli değildir. Hububata da ihtiyacı vardır. Türk topraklarında ziraatın kadim zamanlardan beri yapıla geldiğinden (Karayev,2008:125) yukarda bahsettik ancak kendine yeterli miktarda bir tarım faaliyeti ile mukayyettir. Hem iklim, hem gıda hem de ticari imtiyazlar için, Türkler komşularına saldırarak onları göçe icbar edebiliyorlardı. Milletten ordularını dizayn, iâşe ve ibadesi için gerekli olan her şeyin devlet tarafından temin edilmesi gerekiyordu. Eğer fizyolojik ihtiyaç karşılanmazsa, halkın devlete olan güveni, itimadı savunma refleksi yok olabilir. İpek Yolu, Uygur Türkleri için hem iâşe hem de ibade için oldukça önemliydi. Bu akarın kesilmesi devletin zayıflaması demektir.

Her devletin derdi aynıydı. Çin'in gayelerinden biri ipeğini Batı bölgelerinde pazarlayabilmektir. Bu pazarları ve güzergâhlarını hâkimiyeti altına alırsa kazanç sağlayabilirdi. Dolayısıyla Orta-Batı Asya'da Çinli olmayanların hâkimiyetini kırması başlıca vazifesi olmuştur. M.S.1000 yıllarına kadar Türk-Çin mücadelelerinin temel sebeplerinden biri, bu kervan yoluna hâkimiyet meselesi olmuştur (Kafesoğlu, 2010:65).

Büyük devlet olabilmek, İpek Yolu'na hâkim olabilme becerisi ile paralellik arz ediyordur. İpek Yolu'nun hâkimiyetini elinden kaçırın devlet zenginliğini de kaybetmiş demektir. Zengin olmayan bir devletin güçlü ordusu olamaz. Ancak güçlü ordu ile İpek Yolu üzerindeki kervanlardan vergi alabilir, o kervanların güvenliği sağlanabilirdi. Bunlar, birbirlerinin mütemmim cüzüdürler. Bir alanda vuku bulan inkıraz, genele teşmil olur. Orhun Uyguları'nın başına gelen de budur.

Bögü Kağan zamanında birçok siyasî olay zuhur etmekle birlikte bu devirde Uygurların gelenek görenek ve hayat tarzlarında önemli değişmeler oldu. S. Gömeç'in tabiriyle; Çinliler ile ticarete girdiklerinden beri pek çok değerli şeye sahip oldukları gibi debdebeye de alıştılar (Gömeç, 2008:260). Ticari yönden başarılı olan Uygur Türkleri zenginleştiler. Zenginlik sefahati ve başka kültürlerle etkileşime girerek kendi kültüründen uzaklaşmayı da beraberinde getirdi. Yozlaşma zamanla devletin çözülmesinde önemli menfi etkilere sebep oldu.

Fakat en büyük darbeyi şiddetli kışla beraber gelen açlık ve telefata almış olmaları (İzgi, 1987:28). Hem insan zayıtı bu hem de at telefattan mütevellit zayıflık beraberinde eski husumetlerin de tekrar gündeme gelmesine sebep olması kaçınılmazdır. Bunun devamında, devletin çöküşü mukadder olmuştur.

Dünya hâkimiyetine giden yolda büyük devlet olabilmek için İpek Yolu'na hâkim olmak zorunluluktur. Orhun Uygur Devleti kendi iç çekişmeleri yüzünden bu hâkimiyeti kaybetmiştir. İktisadî açıdan dibe vurmak anlamına gelen bu durum tam bir felakettir.

Bögü Kağan'ın Maniheist Soğdlu tüccarları himaye etmesi, İpek Yolu'ndaki ticareti kontrol etme çabasının bir tezahürü, Soğdlu tüccarları Ötüken'e getirmesinin sebebi onların yeteneklerinden istifade etme arzusundan kaynaklanmaktadır. Mani dinine mensup olan Soğdlular kendilerince para kazanmak için Türklerin himayesine taliplerdi. Türkler ise onları koruyarak koruma vergisi tahsil ediyorlardı. Bu durum, karşılıklı maslahat için bir araya gelmiş olduğunu gösterir.

Orhun Uygur Devleti'nin hâkimiyeti, devletin askerî, siyasî her türlü manevrası, ticarete endeksli bir şekilde icra ediliyordu. Ticari açıdan gelişmeler, devletin ömrüne ömür katarken tam tersi bir durum, devletin yıkılmasına kadar gidebilecek mahiyetteydi.

Sultan Mahmut Kaşgarlı, medeniyetin gelişimine dair, İpek Yolu ve ticaretinin birbiriyle temas halinde bulunduğu bölgelerde yer alması nedeniyle, Türk dünyası ve kültürü, medeniyet tarihinde çok önemli yer tuttuğunu söyler. İlave olarak, Uygur Türkleri tarihi gelişme seyri içinde kurduğu devletlerin istikrara kavuşması, ticari işlerinin yoğunlaşması, ekonomisinin gelişmesine paralel olarak kültür ve medeniyet bakımından da yükselme ve gelişme göstermişlerdir demektedir (Kaşgarlı, 2004:16). Ticarî inkişaf, istikrarlı iktisadî sistemi doğurduğu gibi ancak böyle istikrarlı bir ortamda medeniyet inkişaf edebilirdi. Uygur Türkleri bu iktisadî inkişafı, Çin'den sınırsız istifadeleri, Soğdluların ticari yetenekleri ve yol güvenliğindeki mahirane tutumlarına borçludurlar. Nitekim Beckwith gibi ilim adamları bu konuda bozkır halklarının son derece becerikli olduklarını ifade ederler (Beckwith, 2011:221). Çin'le diyaloglarında daima barışı esas almışlardır. Uygur Türkü, Çin'i işgal etmeye teşebbüs etmemiştir. Türklerin işgalci olduğunu ısrarla vurgulayan, dikkatle kurgulanmış hikâyelerdir. Yine konuya istinaden Beckwith; mezkûr hikâyelerin, Çin'in Türklere ve sınırlarındaki diğer kavimlere karşı yaptığı kitlesel mezalimi haklı çıkartmak için uydurulmuş olduğunu, kaynaklar "sınıra saldırıldığı" durumlar ve zamanları dışında, Türklerin saldırgan politikalar izlemediklerini bildirmektedir demekle beraber, Türkler'in açgözlü vahşiler olduğuna dair standart kabuller dışında hiçbir tarihi gerekçe gösterilmemektedir. Tarih iyi tetkik edildiğinde onların aslında istilacıları olmadıkları ve Türk harekâtının her zaman makul bir sebebi olduğu anlaşılacaktır diyerek iddiaların tam tersi bir görüş bildirmektedir (Beckwith, 2011:107). Türkler genişleme sevdalısı değildi. Beckwith'in ifadeleriyle, Türklerin genişlemeye çalıştığı bölgeler zaten daha önce Çinlilerce işgal edilmiş Türk topraklarıydı. Çin; önce işgal ediyor, işgal ettikleri bölgelerin sınırlarına set çekiyordu yani setler gelen saldırıları püskürtmekten ziyade, işgal edilen bölgelerin elde tutulması için inşa edilmiştir. Çin Devleti, bu tür siyasî ayak oyunlarını her zaman ve her yerde sergilemiştir (Beckwith, 2011:24).

İpek Yolu'nu ayakta tutan Türklerdi. Bu yolun ayakta durmaması herhangi bir Türk devletinin bu yolun ayakta durması için destek vermemesi sebebiyledir. İpek Yolu'nu devlet besler, devlette İpek Yolu'nun işlevselliğini devam ettirir. Devlet zayıflar hâkimiyeti kaptırır ve yoldan elde edeceği gelir bitince iktisaden zayıfladığı için kendi kendine yetemez. Hele bir de muktedir iken alıştığı lüks ve ihtişamdan

mahrum olarak ayakta kalabilmesi kabil değildir. Orhun Uygur Devleti'nin İpek Yolu ile böyle bir münasebeti vardır.

Beckwith'in Türklerin İpek Yolu üzerindeki önemine dair tespiti de anlamlıdır. Bu tespit; genel olarak Türk boylarının İpek Yolu'na hâkim olduğu süreç yolun inkişaf evresidir. İmparatorluklar yola hâkim olmaya çalışırken bu Türk boylarını yok etmeye çalıştılar. Türkler yol üzerinden tasfiye edilince İpek Yolu ölmüştür, demektir (Beckwith, 2011:270).

İpek Yolu üzerinde hâkimiyet kurmuş bir devlet, hâkimiyet hususunda gevşeklik göstermeye başladığı an, yıkılmaya yüz tutmuş demektir. Yukarıda da izah ettiğimiz gibi İpek Yolu devleti besler, devlet İpek Yolu'nda ticaretin akışını sağlar. Orhun Uygur Devleti iç çatışmalar yüzünden bu hâkimiyeti kaybedince iktisaden, siyaseten, gerileyerek saldırılara karşı savunmasız kalmış ve yıkılması mukadder olmuştur. Yıkılma sürecinde, Çin'in saldırgan politikasının etkisi gözden uzak tutulmamalıdır. Bu politikayla ticaret, yerini savaşa bırakmıştır. Böylesi bir durum Orta Asya'yı istikrarsızlaştırdı. İpek Yolu üzerindeki hâkimiyetin zayıflaması, ticarî faaliyetlerin azalmasına ve devletin çökmesine sebep oldu.

Çin Devleti'nin bir icraatı var ki zahiren bakıldığında son derece insani gelen bir davranış tarzı olarak görülür ama aslında büyük bir tuzaktır. Bu icraat, Orhun Uygur Devleti yıkılınca muhtelif yerlere göç eden Uygur Türkleri'ne Çin Devleti'nin hububat ve benzeri gıda yardımında bulunmaları, buna ilaveten sınır bölgelerinde iskân etmelerine izin vermek istemeleridir (11 : 1984 هاجى). Çin Devleti'nin yapmak istediği yardımla ilgili olarak Ö. İzgi şunları söylemektedir; hububat vererek kendilerine minnet etmelerini sağlamak, açlık yüzünden topraklarına Türkler tarafından akınlar düzenlenmesine engel olmak, Türkler'i sınırlarda tutarak iskân ettiği mahallerde pazarlar kurulmasını sağlayarak, ticaretin inkişafını temin etmek, kendilerine borçlu kıldıkları bu yurtsuz insanları düşmanlarına karşı silah olarak kullanmak, (İzgi, 2014:136-137) yurtsuz kalan bu insanlara, Çin Devleti'nin yardım politikasının ardında yatan temel saiklerde böyle sıralanmaktadır. Kadim düşman Çin Devleti'nin yardımı da bir maslahata binaendi. Hülasa Orhun Uygur Devleti, pek çok sebepten dolayı bu şekilde tarihdeki yerini almıştır.

Siyasi durumun bu kritik noktaya gelmemesi için, sınır pazarları ve transit ticari faaliyetlerin aksamadan devam etmesi elzemdi. Ticaret akarsu gibidir, akar ve

yatağını bulur. Eğer bir bölgede istikrar yoksa istikrarın olduğu yerlere doğru güzergâh işlemeye başlar.

5.SONUÇ

Siyasi ve askeri başarı, İpek Yolu'na hâkim olmak demektir. Bu güzergâha hâkim olabilmek, her açıdan kalkınmak manasına gelmekteydi. Yola ismini veren ipekte fakat tek ticari emtia ipekten ibaret değildi. İpeğin dışında pek çok mal, ticari kalemler içindeydi. Bu malların tehlikeye maruz kalmadan menziline vasıl olması gerekmektedir. Güzergâh devletlerin çekişmeleri sebebiyle, bazen işlevselliğini yitirse de ticaret hiçbir zaman inkıtaa uğramamıştır.

Mezkûr güzergâh tamamen yeryüzünün coğrafi şartlarına göre şekillenmiştir. Sürekli hâkimiyet kavgasına sahne olduğu için hep alternatif güzergâh olagelmiştir. Ama ticaret, mutlaka devam etmiştir. İpek Yolu'na hâkim olabilmek, Orta Asya Türk devletlerine galebe çalmakla mümkündür. Çin en doğudaydı, İran ve Bizans ise batıdaydı. Bu ülkeler arasında gidip gelen her kervan, Türk topraklarından geçmek zorundaydı. İskit, Göktürk, Uygur ve diğer Türkler, İpek Yolu'nun tabii hâkimi konumundaydılar. Fakat Türk boyları millet bilincini hiçe sayarak, ortak kadim düşmanlarının ekmeğine yağ sürercesine, sürekli hile desise ve işgalara kanarak büyük bir potansiyeli berheva etmiştir. Onlar birbirleriyle boğuşurken, büyük devletler ticari maslahatlarının gereğini yapmışlardı.

Bu gaile içinde güzel şeyler de oluyordu. Göktürkler'de ve Uygurlar'da görülen haraç veya akın yoluyla elde edilen mebzul miktarda ipeğin pazara sürülmesi zorunluluğu, mezkûr devletleri ticaretin içine dâhil etmiştir. Gerçi madeni eşya imal edip bunu satabiliyorlardı ama ipeğin yerini dolduracak bir ticari kalem bu kadim topraklar da hiç olmadı.

Bu ticari aktivite, mahir tüccar Soğdluların devreye girmesi anlamına geliyordu. Fakat Soğdlular sadece kendileri gelmediler, kendileriyle beraber inançlarını da getirdiler. Soğdlular ile Türkler zımnem bir antlaşma yapmış gibiydiler. Soğdlular Türkler adına ticaret yapacaklar, onların elçiliklerini yapıp diplomasi icra edeceklerdi. Türkler de onların ticari aktivitelerinin güvenliğini sağlayacak ve elde edilen kazançtan herkes mebzul miktarda istifade edecekti.

Ticarete tam olarak kendini kaptıranlar, zamanla askerî özelliklerinden soyutlanabilir. Bir de mert kişiliği olan Türklerin böylesi dalavereli işleri becermesi hayli müşküldü. Türklerden de tüccarlar çıktı ama onların güvenliğini bozkırda Soğdlulardan uzak yaşayanlar muhafaza etti. Göktürkler, Soğdlularla teşriki mesailerinde mesafeliydiler. Onları devletin hizmetinde istihdam ederlerken, riyaset hususunda söz yetkisi asla verilmediğini görüyoruz.

Onların varisi olan Uygurlar aynı liyakati gösteremediklerinden Soğdluları zâdegân sınıfına dâhil ederek devlet içinde devlet konumuna gelmelerine sebep oldukları görülür. Onlarda Soğdlu tüccarlara muhtaçtı. T'ang Hanedanı'nın ayakta durmasını sağlayan Uygurlar, mukabil aldıkları ücret ve atı satıp elde ettikleri ipekleri, Soğdlu tacirlerle eritme yoluna gitmişlerdir. Çok zengin olmuşlardır. Böğü Kağan'ın Mani rahiplerini kanatlarının altına alması, her yerden kovulmuş bu insanların başlarını sokabilecekleri bir evleri ve vatanlarının olması anlamına da geliyordu.

Mani dinine intisap eden ve garantörlüğüne soyunanlar Orhun Uygurları aracılığıyla Çin'de bir diaspora oluşturmuştur. Çinin başkentlerinde kimse onlara dokunamıyordu zira Türk Devleti arkalarındaydı. Fakat bu durum, Çin'in daha fazla katlanabileceği bir şey değildi ve hep fırsat kolluyorlardı.

Çin'de vuku bulan pek çok hadise, Orhun Uygurları ve Çin'in arasını açmış, Türkler ve Soğdlular ülkeden kovulmuştur. Ticari yollarla elde ettikleri imtiyaz ve kazancı kaybeden Soğdlular, Böğü Kağan'a kapanan kapının askeri harekâtla tekrar açılması için baskı yaparlar. Böğü Kağan aslında saldırmayı istemiyorken ikna edildi, bu durumu tasvip etmeyenler bir ihtilalle kağan ve avanesini öldürdüler.

Görüldüğü gibi Soğdlu Maniheist tüccarlar, devleti tamamen sahiplenmişler, hatta kağanları dahi yönlendirebilmişlerdir. Bunun bedelini Tun Baga Tarkan'ın kılıçları altında ödediler. Bu ihtilalin sebebi için farklı mülâhazalar ileri sürülmüştür. Bunlardan birisi de Böğü Kağan'ın kadim bozkır karakterini değiştirmeye kalkması

şeklinde. Türklerin Çin'i fethetmek gibi bir amaçları olmuştur zira Çin'i fethedenin elinde tutamayacağı ve asimile olacağı tecrübelerle bilinirdi. Soğdu tüccarların Türkler'i böyle bir icraata icbar etmeleri ve Böğü Kağan'ın buna sıcak bakması ihtilalin sebeplerinden sayılmaktadır (Gündoğdu, 2014:297). Her şekilde mezkûr darbe, en çok Çin'in işine yaradı. Mani rahiplerinin ticari siyasi, dini ve kültürel etkileşimi neticesinde Uygur Türkleri bambaşka özellikleri olan bir boya dönüştü. Onlar kazandıkları savaşlarla değil, kültürel, bilimsel, ticarî faaliyetleriyle, özellikle başka inançlara olan müsamahakâr tavrıyla Orta Çağ'da az rastlanır bir hoşgörü kültürünün banisi olmuşlardır.

İpek Yolu, her yönüyle ülkeleri değiştirecek bir güce sahipti. İpek Yolu'nun sadece iktisaden inkişafa değil, her açıdan farklılıklara gebe bir hüviyeti vardı. İslam öncesinde ve hatta sonrasında da bu muhteşem güzergâh, Türk devletlerinin müstevli büyük güçlere karşı verdikleri savaşların temerküz noktasındaydı.

Nihai analizde;

İpek Yolu, Türklerin tarihleri boyunca uğruna çok bedeller ödedikleri, hayatî öneme haiz bir güzergâh olmuştur. İpek Yolu'nun önemi ve işlevi anlaşılmadan Orta Asya Türk tarihini birçok noktada anlamak imkânsızdır.

KAYNAKÇA

- ئابدوقىيوم خوجا ۱۹۹۵ غىرى يورت وە قىدمكى مەدەنىيەت شىنجان شىنجان خەلق نەشرىيەتى
- Abudukelimi, B. (2006). *Uygur Türklerinin Dini İnanışları*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Gündoğdu, A. (2014). “İpek Yolunun Türklere Sunduğu Geo-stratejik İmkânlar”. Fahri Atasoy (Ed.). *İpek Yolunda Türk Kültür Mirası* (s.294-301). Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Karluk, A. C. (2014). “İpek Yolu’nun Başlangıç Güzergâhında Tehlikedeki Türk Toplum ve Kültürleri: Sarı Uygurlar”, *İpek Yolunda Türk Kültür Mirası* (s.56-76). Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Aksoy, Y. (2009). *Si-An’dan Tiran’a Tarihi İpek Yolu*. Ankara: Kripto Yayınları.
- Aslanapa, O. (1960). “Ribat”, *İslam Ansiklopedisi* (C.IX:334). İstanbul: M.E.B. Yayınları.
- Aslantürk, Z. Amman, M. T. (2008). *Sosyoloji*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Almas, T. (2010). *Uygurlar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Erkin, A. (1978). *Uygur Türkleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2004). “İpek Yolu ve Orhun Yazıtları”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi*. (24): 181-188.
- Asena, G. A. (2009). *İpek Yolu, Çin Doğu Türkistan*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Balaban, A. (2006). *İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal Hayat*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

- Babayar, G. (2007). *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*. Ankara: Tika yayınları.
- Barthold, Wilhelm. (1997). *Uluğ Bey ve Zamanı*. Ankara: T.T.K Yayınları.
- Baykuzu, T. D. (2007). “V.Yüzyılda Hunlar ve Budizm”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi*, (34):193-214.
- Baykuzu, T. D. (2015). “Turfan’dan Kaşgar’a İpek Yolu Üzerindeki Vaha Şehirleri”. *İpek Yolu*, Ankara, Tika Yayınları.
- Baykuzu, T. D. (2011). “Çin Sarayında Türk İmparatoriçeler (VII-VIII Yüz Yıl)”. Altan Çetin (Ed.). *Orta Çağda Kadın* (s.357-365). Ankara: Lotus Yayınları.
- Baykuzu, T. D. (2007). “Geç Dönem (IV.-V. YY) Asya Hun Devleti Sikkeleri”. *Tarih Dergisi*, (45):1-26.
- Baykuzu, T. D. (2007). “V.Yüzyılda Hunlar ve Budizm” *A.Ü.T.A.E.D.* ,(34): 193-204
- Bedirhan, Y. (1998). “Türk Tarihinde İpek Yolu Hâkimiyeti ve Çinin İlk İstila Projesi”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları*, (4): 237-256.
- Beckwith, C. I. (2011). *İpek Yolu İmparatorlukları* (Çev. K. Yıldırım), Ankara: ODTÜ Yayınları,2009.
- Bekin, Ahmet Rıza, (1981). *İpek Yolu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Bozkurt, N. Yüksel, A. T. (2008). “Kervan”. *İslam Ansiklopedisi* (XXV:297). İstanbul: T.D.V. Yayınları.
- Bozkurt, N. (2000). “İpek Yolu”. *İslam Ansiklopedisi* (XXII:371). İstanbul: T.D.V. Yayınları.
- Bulduk, Ü. (2008). “Yaşayış ve Kültür Açısından Eski Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılış Nedenleri” [Bildiri]. M. Alparğu, M. Çelik (Ed.). *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu ve Bildirileri*, 5-6 Kasım 2007, (ss.5-6).Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi.
- Çakan, Varis. (2006). “Orhun Uygur Devleti Ordusunun Silahlanması ve Eğitimi Üzerine Bir İnceleme”, *TSA*, (1-2) :165-175.

- Çandarlıoğlu, G. (2004). *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Çoban, B. Z. (2009). *Geçmişten Günümüze Papalık*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Dalyan, M. G. (2014). *Kervandan Demiryollarına Kadar Yol ve Yolculuk (Kervanlar, Tüccarlar, Hacılar, Yolcular ve Eşkıyalar) Kervan*. Ankara: Altınpost Yayıncılık.
- Diyarbakirli, N. (2011). “İpek Yolu ve Türkler”, [Bildiri]. E. Kefeli, A. Taşağıl, N. Sariahmetoğlu Karagür, Ö.D. Yılmaz (Ed). *Dünden Bugüne İpek Yolu ve Beklentiler ve Gerçekler*, 18-19 Ekim 2007, (ss.9-15), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Arık, D. (2014). “Türklerin Karşılaştığı Dinlerle Etkileşimi” .Fahri Atasoy (Ed.). *İpek Yolunda Türk Kültür Mirası* (s.220-233). Ankara: Türk YurduYayınları.
- Eberhard, W. (2007). *Çin Tarihi*. Ankara: T.T.K Yayınları.
- Eğri, S. (2012). “Hitay Sefaretnamesi ve Kanunname-i Çin-ü Hitay’da İpek Yolu İzlenimleri”. *Turkish Studies International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, (Volume.7/2): 411-422.
- Emet, E. (2002). “Uygur Türkleri”. *Türkler Ansiklopedisi* (C.II:408). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Avırmad, E. (2014). “İpek Yolu’nun 8.-9. Yüzyıllar arasında Moğol Kavimlerine Kültürel Etkisi”.Fahir Atasoy (Ed.). *İpek Yolunda Türk Kültür Mirası* (s.76-80). Ankara: Türk YurduYayınları.
- Ergin, M. (2003). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Esin, E. (2002). “Orduğ, Başlangıçtan Selçuklulara Kadar, Türk Hakan Şehri”. *Türkler Ansiklopedisi* (C.III:228). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Fındley, C. V. (2012). *Dünya Tarihinde Türkler* (Çev. A. Anadol). İstanbul: Timaş Yayınları, 2006
- Folts, R. C.(2007). *İpek Yolu’nda Dinler* (Çev. A. Aslan), İstanbul: Medrese Yayınları, 1999
- Golden, G. P. (2012). *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. O. Karatay), İstanbul: Ötüken Neşriyat,1992

- Gökalp, C. (1975). *Kaynaklara Göre Orta Asya'nın Önemli Ticari ve Askeri Yolları (M.S.552-999)*. Ankara: Emel Matbaacılık.
- Gökalp, C. (1973). *Çin Kaynaklarına Göre Shih-Wei Kabileleri (Proto Moğollar Üzerinde Bir Etüt Denemesi)* Ankara: Sevinç Matbaası.
- Gömeç, S. (1997). *Köktürk Tarihi* Ankara: Türksoy Yayınları.
- Gömeç, S. (2008). "Uygur Kağan Soyunun Problemleri". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, (18): 1-8.
- Gömeç, S. (2011). *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Graud, R. (1999). *Göktürk İmparatorluğu İltiş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları* (Çev. İ.Mangaltepe). İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1960
- Gumilyev, L. N. (2003). *Eski Türkler* (Çev. D. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları,1964
- Gumilyev, L. N. (2000). *Hazar Çevresinde Bin Yıl* (Çev. D. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Günay, Ü. (2000). *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Gündüz, Ş. (2010). "Mecusilik" Ş. Gündüz (Ed.).*Yaşayan Dünya Dinleri* (s.508-528). Ankara: D.İ.B. Yayınları.
- Güngör, H. (2010). "Eski Türk Dini". Ş. Gündüz. (Ed.). *Yaşayan Dünya Dinleri* (s.529-542). Ankara: D.İ.B. Yayınları.
- هاجی نور هاجی ۱۹۸۴ قاراخانلارنك قسقجه تارخی شنجان شنجان ختلق نشریعتی
- Hassan, Ü. (1985). *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*. Ankara: Kaynak Yayınları.
- Haussig, H. W. (1997). *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi* (Çev. M. Kayayerli). Kayseri: Geçit Yayınları.
- İbn-i Haldun. (2012). *Mukaddime* (C.I:260). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İmer, Z. (2005). "Miladi Dönem Öncesi Orta Asya'da İpek". *Bilig*, (32):1-32.
- İzgi, Ö. (1987). *Uygurların Siyasi Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

- İzgi, Ö. (1986). *Kutluk Bilge Kül Kağan, Böğü Kağan ve Uygurlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İzgi, Ö. (2000). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: T.T.K Yayınları.
- İzgi, Ö. (2014). Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları (Yayına Haz. E. Ekrem, S. Küçük). Ankara: T.T.K Yayınları.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1996). *İnsan ve İnsanlar*. İstanbul: Evrim Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2010). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kalkan, M. (2009). “Kırgızların Diğer Orta Asya Kavimleri ile Etnik Temasları”. *TÜBAR*. (25):101-117.
- Kalkan, M. (1995). *Ordu ve Savaş Stratejileri*. İzmir: Kaynak Yayınları.
- Kanar, M. (2010). *Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları.
- Karahan, E. R. (2012). “Eski Türklerde Şehircilik”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (48):425-440.
- Karayev, Ö. (2008). *Türkler ve Kağanlıkları* (Çev. M.Kalkan). İstanbul: Kültür Sanat Yayınları.
- Kaşgarlı, S. M. (2004). *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Klyashtorny, S. G. Sultanov, T. İ. (2003). *Türk'ün Üç Bin Yılı* (Çev. D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kırbaş, G. (2011). “Kültür Turizminde İpek Yolunun Önemi”, [Bildiri]. E. Kefeli, A. Taşağıl, N. Sarıahmetoğlu Karagür, Ö. D. Yılmaz (Ed). *Dünden Bugüne İpek Yolu ve Beklentiler ve Gerçekler*. 18-19 Ekim 2007, (ss.70-77). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kırpık, G. (2012). “Haçlılar ve İpek Yolu”. *Bilig*, (61):173-200.
- Kitapçı, Z. (2004). *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları.
- Koca, S. (2003). *Türk Kültürünün Temelleri II*. Ankara: Başkent Matbaacılık.

Koca, S. (2002). "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat". *Türkler Ansiklopedisi* (C.III: 15-37). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Ligeti, L. (2011). *Bilinmeyen İç Asya* (Çev. S. Karatay). Ankara: T.T.K Yayınları,1946.

لى شك ٢٠٠٦ جو ككو شينجياكنك تاريخى جانە قازيركى جاعدايى شىنجان شىنجان خەلق نەشرىيەتى.

Minorsky, V. (2008). *Hudud'ul Âlem* (Çev. A. Duman, M. Ağarı). İstanbul: Kitabevi Yayınları,1970.

موهه مەمە تەمىن ١٩٩٨ ئابدوشوكور غە رىبى يورت تشكىمە سەنئەتى شىنجان شىنجان خەلق نەشرىيەتى

Niyazi, M. (2000). *Millet ve Türk Milliyetçiliği*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ögel, B.(1981). *Büyük Hun Tarihi*. Ankara: T.T.K Yayınları.

Ögel, B.(1988). *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: T.T.K Yayınları.

Okumuş, E. (2007). *Toplumsal Çöküş Teorileri*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Özcan, K. (2005). "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan, XIII. Yüzyıla Kadar)". *Gazi Üniversitesi Mimarlık Mühendislik Fakültesi Dergisi*, (XX): 250-265.

Özdemir, M. (2014). "Türklerde Turizm". *Turizm Araştırmaları Dergisi*, (XXV): 121-130.

Öztuna, Y. (1983). *Büyük Türkiye Tarihi*, (I): 105-115. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Rox, J. P. (2006). *Orta Asya Tarihi* (Çev. L. Arslan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi,1997.

Rox, J. P. (2010). *Türklerin Tarihi, Pasifik'ten Akdeniz'e* (Çev. A. Kazancıgil, L. Arslan-Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi,1998.

Salman, H. (2008). "658-787 Yılları Arasında İpek Yollarına Hâkim Olmak İçin Türk ve Çin Devletlerinin Yaptığı Savaşlar", [Bildiri]. E. Kefeli, A. Taşağıl, N. Sarıahmetoğlu Karagür, Ö.D. Yılmaz (Ed). *Dünden Bugüne İpek Yolu ve Beklentiler ve Gerçekler*. 18-19 Ekim 2007, (s.148-149). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Sami, Ş. (2004). *Kamus-i Türki*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Sarıtaş, E. (2013). *Sarı Uygurlar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Sümer, F. (1999). *Tarih-Boy Teşkilat Destanları Oğuzlar (Türkmenler)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Şeşen, R. (1995). *İbn-i Fadlan Seyahatnamesi*. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Şeşen, R. (1985). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Taşgıl, A. (2004). *Göktürkler III*. Ankara: T.T.K Yayınları.
- Kamalov, A. (2002). *Uygur İmparatorluğu (744-840) II*. Ankara; Yeni Türkiye Yayınları.
- Tekin, Ş. (1988). “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200.Yıl Dönümü Dolayısıyla Birkaç Not”. *Belleten*, (217):1-11.
- Togan, İ. Kara, G. Baysal, C. (2006). *Çin Kaynaklarında Türkler, Eski Tang Tarihi*. Ankara; T.T.K. Yayınları.
- Togan, Z. V. (1945). “İbn-i Al Fakih’in Türklere Ait Haberleri”. *Belleten*, (XII): 45.
- Tokuda, H. (2010). *Uygur Çin İlişkilerinin Gelişimi (VIII. ve IX. Yüzyıllarda)*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Turan, O. (2012). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, O. (2011). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- تورغون ئالماس ۱۹۸۶ ھونلار قسقىچە تارخى قەشقەر ئويغور نەشرىياتى
- Türkeş, G. U. (2007). *Türklerin Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Uhlıg, H. (2000). *İpek Yolu – Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü* (Çev. A. Kırım). İstanbul: Okyanus Yayınları,
- يان شيكمن ۱۹۹۸ قىدمكى ئويغورلار شىنجان شىنجان خەلق نەشرىياتى
- Yazıcı, N. (2013). *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: T.D.V. Yayınları.

Yıldızdağ, C. (2005). *VII.-X. Yüzyıllarda İpek Yolu'nun Türk Tarihine Etkileri*.
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Yiğit, İ. (2008). "Ribat". *İslam Ansiklopedisi* (XXXV: 76-78). İstanbul: T.D.V.
Yayımları.

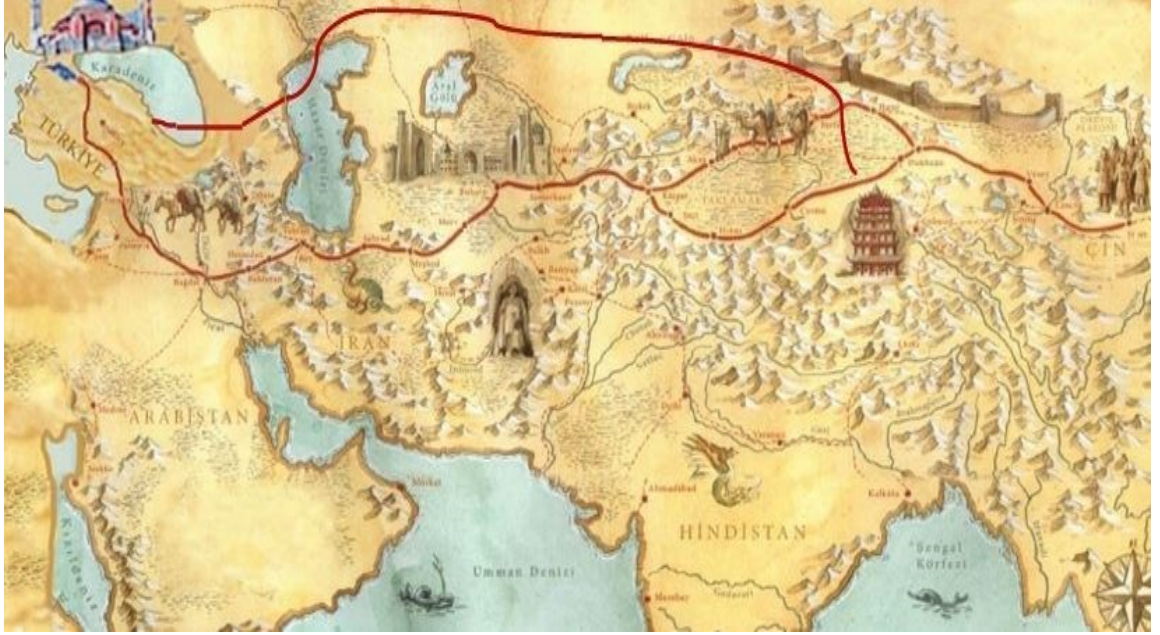
Yitik, A. (2010). "Budizm" , [Bildiri], Ş. Gündüz.(Ed.).*Yaşayan Dünya Dinleri*
(s.307-355). Ankara: D.İ.B. Yayımları.

Whitfield, S. (2005). *İpek Yolu'nda Yaşam* (Çev. S.Aydın). İstanbul: İnkılap
Yayımları.

زشياو ليو ۱۹۸۷ ئويغور تاريخى شىخو مىللى تىلە ر نە شىريايى

EK-3

Tarihi İpek Yolu Güzergâhı (Ferdinand von Richthofen)

(www.ab.gtb.gov.tr)

EK-4

İpek Yolu'nun Merkezinde Doğu Türkistan

(www.hurgokbayrak.com)

EK-5

Karatay Kervan Sarayı Kayseri

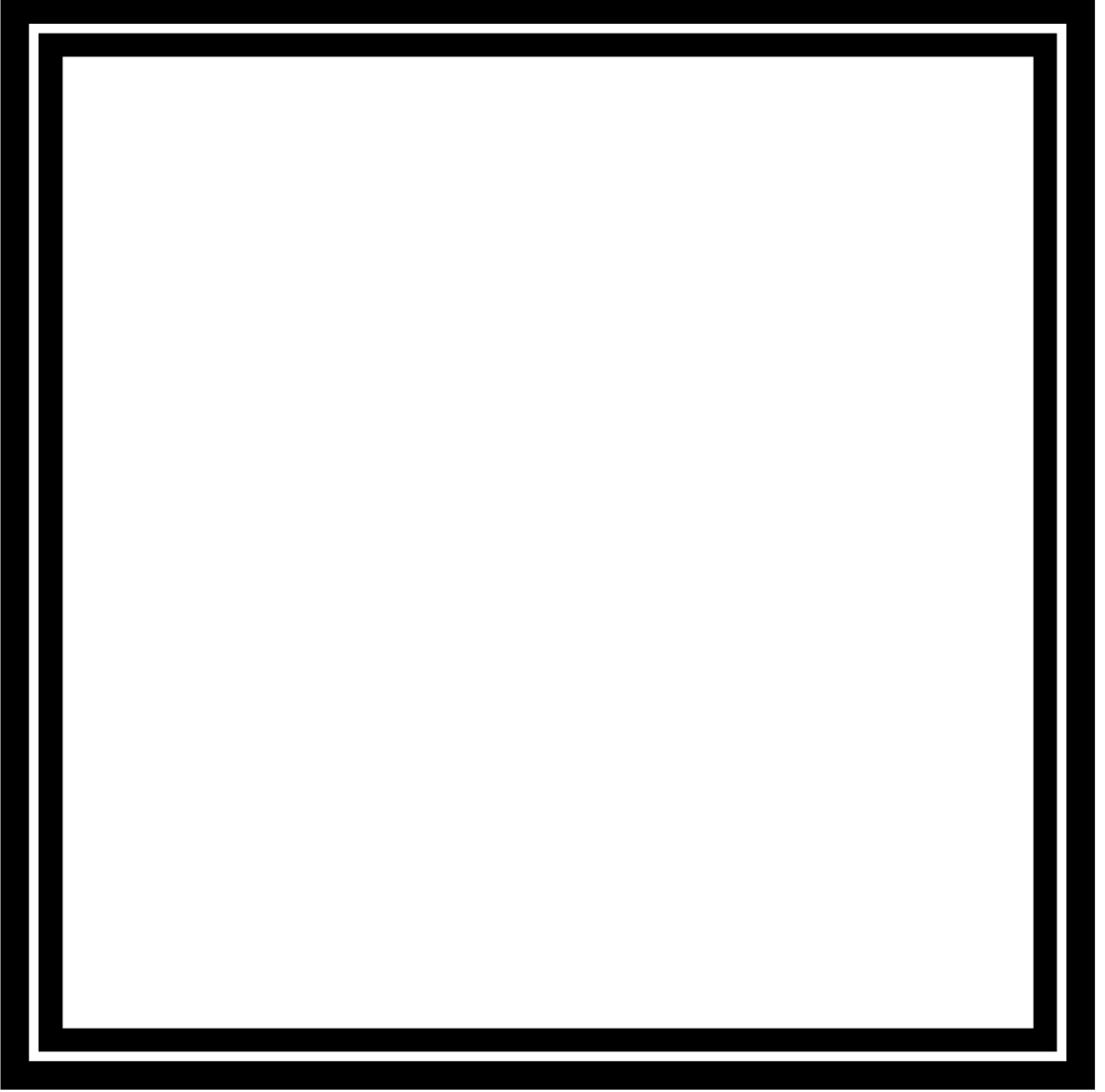

(www.kayseriden.biz)

EK-6

Bir Gözetleme Kulesi

Dunghang/Çin

(<https://en.wikipedia.org>)

EK-7

Eski Bir Han Harabesi

Dunhang/Çin

(<https://en.wikipedia.org>)

EK-8

1380 Yılında Çizilmiş Bir Kervan Resmi

(<https://en.wikipedia.org>)

EK-9

Zorlu İklimde Yol Alan Bir Kervan

(www.gateofturkey.com)

EK-10

Sultan Hanı / Aksaray

(<https://en.wikipedia.org>)

EK-11

Kervansaray Şaki/ Azərbaycan

(<https://en.wikipedia.org>)

EK-12

Zeyneddin Kervansarayı/İran

(<https://en.wikipedia.org>)

EK-13

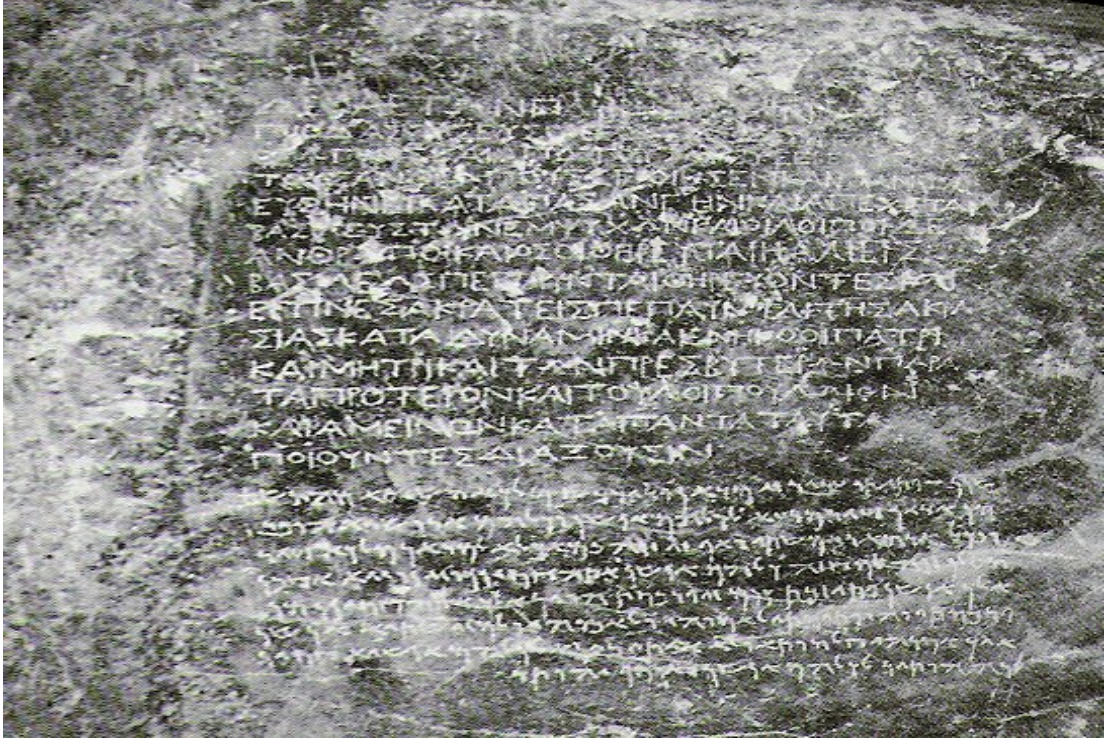
2.Yüzyıl Yunan,7.Yüzyıl Kızıl,17.Yüzyıl Fujin... Üç farklı dinin üç zafer tanrısı figürü, İpek yolunun kültürel etkileşim açısından önemini ifade ediyor. Dikkat edilirse batıdan doğuya doğru, 2.7. ve 17. yüzyıllar şeklinde bir zaman seyrinin olduğu görülmektedir.

(<https://en.wikipedia.org>)

EK-14

Afganistan Kabilde müzede sergilenen bu kitabe Kandaharda bulunmuştur. Hintli Budist Kral Aşhaoka tarafından Grek ve arami alfabetiyle yazılmıştır. İpek Yolu üzerindeki kültürel etkileşime örnek olabilecek bir eserdir.

(<https://en.wikipedia.org>)

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Talip KELEŞ
Doğum Yeri	ŞABANÖZÜ
Doğum Tarihi	12/08/1969

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Fakülte	İLAHİYAT FAKÜLTESİ
Bölüm	

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	KPDS (....) ÜDS (....) TOEFL (....) EILTS (....)

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	M.E.B.
Görevi/Pozisyonu	ÖĞRETMEN
Tecrübe Süresi	11 YIL

KATILDIĞI

Kurslar	
Projeler	

İLETİŞİM

Adres	NEVZAT AYAZ SOSYAL BİLİMLER LİSESİ
E-mail	talip_keles18@hotmail.com